

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
ПРАЦЬ**

Випуск 9

ЛУГАНСЬК - 2006

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 9

Засновано у 2004 році
Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у справах
преси та інформації
Свідectво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань
України (Бюл. ВАК № 8 2004 р.), в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор),
Бодрухін В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Абакумова В.І., канд.
істор. наук (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А.,
докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П.,
докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук,
Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д.,
докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

**Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 9. - Луганськ: Вид-во
СНУ ім. В.Даля, 2006. – 232 с.**

У збірнику публікуються матеріали, підготовлені професійними істориками
науки та окремими спеціалістами, в яких висвітлюються найбільш актуальні
проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки, техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від “24” лютого 2006 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2006
© East Ukrainian National University named
after Volodymyr Dal, 2006

СТАТТІ

ББК 63.3 (4 Укр.)

Алфьоров М.А.

**ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ
НАСЕЛЕННЯВ ДОНБАСІ У 1946 - 1948 рр.**

У статті розглянуто організацію зовнішніх міграцій в Донбас у 1946-1948 рр. Показано її вплив на зміну чисельності населення регіону, прибулих та вибулих, механічний приріст, на процеси відбудови

Сьогодні багато уваги приділяється вивченню замовчуваних раніше подій та явищ новітньої історії України. Хоча тема відбудови Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнний час була у радянській історіографії хрестоматійною, і їй було присвячено велику кількість загальних праць і тематичних монографій, але, у першу чергу, досліджувалися роль партійних, комсомольських та профспілкових організацій, відбудови окремих галузей господарства та підприємств. В деяких працях йшлося й про формування робітничих кадрів, але організація зовнішніх міграцій, особливо під час голоду 1946-1947 рр., не тільки не розглядалися, а просто замовчувалися [1]. З числа монографій слід відзначити праці М.Ф. Хорошайлова, у яких розглянуто відновлення та роль партійних організацій у відбудові промисловості Донбасу [2]. За тим же принципом побудовано й праці інших дослідників цього періоду історії Донбасу, які уточнюють окремі деталі [3]. У сучасній українській історіографії дослідженню голоду 1946-1947 рр. приділено в працях О.М. Веселової [4], О.І. Задніпровського та ін. [5]. Проте організація зовнішніх міграцій в Донбас в 1946-1948 рр. не знайшло свого відображення.

Мета статті - на основі комплексного аналізу здобутків історіографії, вивчення архівних матеріалів та періодичних видань дослідити особливості організації зовнішніх міграцій населення в регіон і його вплив на відновлення трудових ресурсів та народонаселення Донбасу у межах сучасних Луганської і Донецької областей в 1946-1948 рр.

Визволення Донбасу восени 1943 р. поставило питання про відбудову його промислового потенціалу, зруйнованого під час окупації, щоб забезпечити потреби воєнної промисловості у вугіллі і

Історичні записки: Збірник наукових праць 3

Випуск № 9

металі, й відбудовчих робіт робочою силою та відновлення народонаселення Донбасу, яке відбувалося у 1943-1945 рр. головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій населення, що здійснювалися воєнно-адміністративними методами через молодіжні призови, мобілізації фахівців по лінії НКО, оргнабори і т.д. У четвертій п'ятирічці особливих змін не сталося - підприємства відчували гостру нестачу робочої сили. Тому й міграційно-демографічні процеси цього часу, як і організація їх, були продовженням тієї політики, що проводилася у 1943-1945 рр. На першому місці стояло завдання відбудови промислових підприємств в стислий термін при залученні робочої сили з інших регіонів країни, без чого повоєнна відбудова Донбасу розтягнулася б на багато років. Значну роль у зовнішніх міграціях відігравали оргнабор та мобілізації молоді до шкіл ФЗН, ремісничих училищ. Вже у січні 1946 р. до Ворошиловградської області прибуло 11 570 осіб, а до Сталінської - 40343, у лютому до Ворошиловградської області прибуло 13419, а до Сталінської - 34473 осіб і т.д. Але при цьому зберігалася й плінність населення - його вибуття за межі регіону. Так, у січні 1946 р. з Ворошиловградської області вибуло 2108, а зі Сталінської - 6478 осіб, у лютому відповідно вибуло 2941 і 7490 осіб, у березні - 3308 [6, 242] і 7107 осіб [7, 85] і т.д. Ці коливання чисельності прибулих і вибулих свідчать, що основну частину міграційних потоків складало сільське населення, на плінність якого впливала сезонність робіт у сільському господарстві. Відповідно змінювався й механічний приріст населення. У січні 1946 р. він склав у Ворошиловградській області 9 462 особи, у лютому - 10 478, а у березні - 8062 особи [6, 242]. Так само виглядала картина й по Сталінській області: у січні - 33 865, у лютому - 26 983, у березні - 19927 осіб [7, 85].

Такі темпи зовнішніх міграцій не могли задовольнити потреб підприємств у робочій силі. Тому у квітні 1946 р. у республіканському комітеті з обліку та розподілу робочої сили відбулася нарада зав.бюро з обліку та розподілу робочої сили при виконкомах обград, на якій було підбито підсумки роботи за перший квартал. Відзначалося, що завідувачі мобілізацією населення для Сталінської області не надають республіканському бюро належної практичної допомоги, а в рішеннях райвиконкомів простежується бажання й зовсім не проводити оргнабори. Так, Малинський райвиконком Житомирської області кілька разів попереджав місцеві органи про необхідність проведення оргнабору, але жодного разу не йшлося про надання практичної допомоги у виконанні цього завдання і т.д. Наводилося і багато прикладів, коли завідувачі оргнабором не знали навіть, чим займаються

їх уповноважені. Та й самі уповноважені у значній частині особи неперевірені як слід, тому й роблять «негарні справи». Цим, констатовалося на нараді, підриваються самі засади оргнабору, а у Сталінській області спостерігаються й зовсім утриманські настрої - людей, мовляв, повинно давати з усієї України, а мобілізаціям місцевого населення не приділяється належної уваги. При цьому постійно зростає дезертирство. Так, на Сталінській металургійній завод прибуло більше 4 тис. осіб, вибуло - 1945, з яких дезертирувало 415 осіб. Єнакієвській металургійній завод: набір - 1945, прибуло - 1790, вибуло - 1090 (60%), з яких дезертирувало 1058, і т.д. Особливу увагу нарада приділила прийому нового поповнення шкіл ФЗН та ремісничих училищ, підкресливши, що необхідно не допустити торічних (тобто 1945 р.) помилок, коли мобілізована молодь тікала додому прямо з залізничних станцій. Що не дивно, бо перевірка підготовки до прийому 50 з 84 шкіл ФЗН дала невтішні результати. Контингент випускників шкіл - 18971 осіб з 25 тис. осіб, які навчаються. Всі вони повинні бути розміщені у гуртожитках шахт, металургійних заводів, будівельних організацій, але необхідної кількості гуртожитків, як виявилось, немає. Так, з 19 перевірених горнопромислових шкіл з контингентом у 3662 особи, у гуртожитках було розміщено тільки 1877 осіб, у 16 металургійних школах з необхідних 4393 місць підготовлено тільки 2617. Таким чином, було зроблено висновок: виконання планів мобілізації молоді до шкіл ФЗН знаходиться під загрозою зриву, і потрібно всю увагу приділити господарському облаштуванню учнів [8, 56].

Влітку 1946 р. південні та східні області України були охоплені засухою, до чого додалися наслідки кривавої, руйнівної війни та прагнення керівництва до встановлення тотального контролю, до чого залучалася «провина» селян та міського населення, що залишалися під час окупації на захопленій німцями території. Колгоспникам заборонялося виїжджати із сіл без дозволу, вони не мали паспортів. Саме в цей час, 30 вересня 1946 р., було прийнято постанову РМ СРСР «Про заходи з покращення підготовки трудових резервів і збільшенню кількості робітників, підготовлених в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН». В ній було визнано, що з них вибула значна кількість учнів, а на підприємствах та будівництвах незадовільно проводиться робота по закріпленню молодих робітників. Виходячи з цього, було збільшено вік майбутніх учнів - призову підлягали юнаки віком 17 (для ремісничих училищ), 18-19 (ФЗН) років [9]. Проте плани не завжди реалізовувалися. За довідкою Сталінського обкому КП (б)У,

Випуск № 9

загальний план призову молоді складав 25 370 осіб, 15 тис. з яких - з інших областей України. Усього було призвано 25 477 осіб, з яких 14909 осіб - з інших областей України. Проте вже в наступному місяці обкому стало відомо про факти самочинного залишення учнями своїх учбових закладів. В зв'язку із цим було запропоновано міськкомам та райкомам КП(б)У перевірити у кожному закладі побутові умови, стан учбової та виховної роботи, а осіб, що допустили самочинне залишення учнями закладів, притягнути до відповідальності. Подібна картина складалася й по підприємствах. Це намагалися виправити збільшенням керованих зовнішніх міграцій до регіону. Протягом другої половини 1946 р. до Ворошиловградської області щомісячно прибувало від 16-22 тис. осіб, а до Сталінської - 30-32 тис. [10]. У цілому по регіону найбільше падіння прибуття припало на грудень 1946 р. як за мобілізаціями молоді, так і за оргнаборами [11, 60]. В останні місяці року одна за одною йдуть телеграми республіканського бюро: «Прошу дати вказівку проводити призупинений розпорядженням трудрезервів оргнабор чермету Ворошилівського коксохімзаводу у зв'язку з підготовленістю житлових площ» [12, 160]. «В зв'язку з відсутністю представників Мінчермета для проведення оргнабора робочої сили дана вказівка Кам'янець-Подільському облвиконкому припинити оргнабір Дружковському болтзаводу 33 чоловіки» [12, 160]. «За повідомленням Сталінського облвиконкому не готові до прийому робітників через відсутність гуртожитків дв тчк комбінат «Сталінвугілля»- 400 осіб, «Артемвугілля» - 400, «Азовстальбуд» - 300, «Артембудматеріали» Горлівці - 500, «Донбудматеріали» - 700, «Макбуд» - 650, Горлівське МБУ - 100... Дана вказівка обласним бюро про припинення проведення оргнабору» [12, 160].

Аналізуючи ці телеграми, можна сказати, що однією з головних причин зменшення зовнішніх міграцій, а відповідно й прибуття робітників відбувалося тому, що на підприємствах не надавалося потрібної уваги для забезпечення житлових умов прибуваючих за оргнабором. Але далеко не всі підприємства повідомляли про відсутність житла і розташовували прибулих у непристосованих будівлях, помешканнях, або по будинках місцевих мешканців.

З початком нового, 1947 р., становище з керованими зовнішніми міграціями до регіону не покращало. При цьому у березні в Ворошиловградській області фіксувався негативний показник механічного приросту населення, тобто кількість вибулих перевищила кількість прибулих [13, 122]. Спричинилися до цього не тільки важкі умови праці та життя, але й початок весняних робіт на полях - прибулі

із сільської місцевості намагалися вернутися додому. Проте голод не вщухав, і хоча українські селяни одержали в 1947 р. непоганий врожай, але посуха спалила зернові й залишила без хліба і овочей населення південних областей. Це негативно вплинуло як на зовнішні керовані міграції до регіону, так і продуктивність праці прибулих. На пленумі Сталінського обкому КП(б)У у травні 1947 р. відзначалося, що абсолютна більшість робітників дають значно меншу продуктивність праці, ніж в грудні 1946 р. Одна з причин цього, відзначив керуючий трестом «Будьонніввугілля» Резніков, - неукомплектованість вугільної групи робочою силою. Так, для відбудови шахт тресту потрібно було 10 тис. осіб, а наявність становила - 3,5 тис. [14, 89]. Отже, до комітету з обліку й розподілу робочої сили знов йшли телеграми про необхідність її поповнення. В результаті у червні до Ворошиловградської області прибуло 13208 осіб, проте й вибуло 7206, у липні - відповідно 10749 і 8949 осіб, а у серпні прибуло вже тільки 8916 осіб (найнижчий показник прибуття за два роки), вибуло - 8197 осіб, так що механічний приріст населення області склав тільки 729 осіб [15, 65]. Найбільш велика плінність населення була в центрах вуглевидобутку, вуглепереробки, металургії, дещо менша - у містах з розвинутою машинобудівною промисловістю, де у складі робочої сили значе місце склали кваліфіковані робітники. Проте з їх підготовкою не все було гаразд. План березневого призову молоді до шкіл ФЗН Ворошиловградської області не було виконано, хоча було призвано: з Ворошиловградської області 3920, Одеської - 3050, Житомирської - 3050, Кам'янець-Подільської - 4380, Сумської - 400 осіб. До них Житомирська область «недодала» 618 осіб, Кам'янець-Подільська - 1255 і т.д. [16, 30]. А серед прибулих нараховувалася значна кількість тих, хто мали захворювання на сухоти, епілепсію, серцеві захворювання. Багато з майбутніх учнів прибували без документів - паспортів та довідок.

З початком 1947 р. в регіоні почали відзначатися випадки голодної смерті, що разом з тяжкими умовами праці та незадовільним постачанням, побутовими умовами негативно впливали на подальшу мобілізацію населення, в т.ч. і молоді. Згідно з інформацією облуправління трудових резервів про виконання плану мобілізації до шкіл ФЗН Сталінської області у жовтні-листопаді 1947 р. замість 11610 осіб до шкіл ФЗН було направлено тільки 3232 особи. А частина сільських районів не призвала жодного хлопця. Так, Немирівській район з 320 за планом не призвав жодного, як і Брацлавський зі 180, Турбовській і Станіславській замість 200 осіб з кожного відправили 5 і 0 осіб відповідно, Казатинський - зі 150 жодного, Шаргородський - з

Випуск № 9

300 відправив тільки 9 осіб, і т.д. А ті хлопці, що прибували, були хворими або слабкими та знесиленими [17, 2]. Провину за це було покладено на уповноважених підприємств, місцеві органи та дезертирів, які вже побували у ФЗН Сталінської області та залишили їх самочинно. Вони розповідали про це, «вели пропаганду», а голови колгоспів жажали молодь Донбасом [17, 3]. Вихід шукали поряд з посиленням зовнішніх міграцій у більш суворій боротьбі з дезертирами. Проте і тут особливих успіхів не було досягнуто. Так, трест «Дзержинськвуїлля» повідомляв, що якщо у 1946 р. було 1741 дезертирів, з яких засуджено 186, то у 1947р. з 2536 дезертирів було розшукано та засуджено тільки 16 [18, 65]. Отже, навіть військово-командні методи проведення зовнішніх міграцій не завжди давали бажані наслідки. В результаті чисельність прибулих в регіон хоч і зберігалася на високому рівні, але досягла у 1947 р. найнижчих показників. До Ворошиловградської області прибуло 151330 осіб [19], а до Сталінської - 258271 особи [20]. При цьому значно збільшилася чисельність вибулих з регіону. З Ворошиловградської області вибуло 129996 осіб [21], а зі Сталінської - 185877 осіб [22]. Проте тільки постанова ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» від 28 лютого 1948 р. звернула увагу на причину великої плинності робітників – умови праці та життя прибулих, намітивши низку відповідних заходів, внесла зміни до умов оргнаборів та мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Це призвело до збільшення зовнішніх керованих міграцій, але нічого не змінило в самій організації зовнішніх міграцій.

Таким чином, у 1946-1948 рр. зовнішні міграції населення у Донбас здійснювалися військово-командними методами, котрі в умовах голоду й спричиненого ним масового дезертирства з підприємств не могли задовольнити їх потреб у робочій силі й забезпечити відновлення чисельності населення регіону. Але в умовах тоталітарного режиму їх заміна на більш гнучкі була неможливою, тому республіканські установи мали втручатися у вирішення усіх проблем з забезпечення окремих підприємств робочою силою, що породжувало неузгодження між окремими ланками механізму керівництва й негативно відбивалося на стабільності та темпах зовнішніх міграцій. Надалі доцільно більш докладно дослідити механізм керівництва зовнішніми міграціями й взаємодію його окремих ланок у процесі здійснення заходів з організації зовнішніх міграцій населення до регіону.

Література

1. Денисенко П.І. Комуністична партія України - організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945). - К.: Політвидав України, 1968.
2. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. - Д.: Донбасс, 1974.
3. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. - К.: УВС, 1996.
4. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори 1921-1923, 1932-1933 , 1946-1947: Злочини проти народу. - К., Нью Йорк: Вид. М.П. Коць, 2000.
5. Заднепровский А. И. Голод 1946-1947 гг. в селах Донетчины // Новые страницы в истории Донбасса. Кн.2. - Д., 1992. - С.114-134 та ін.
6. Державний архів Луганської області (ДАЛО), ф. Р-2519, оп. 10, спр.7.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. Р-582, оп. 11,спр. 87.
8. Там само, оп.2, спр.11.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917-1967. - М.: Политиздат, 1968. – Т.3 – С. 347, 348.
10. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф.Р-582, оп.11, спр. 89, арк. 7, 37, 61, 94, 147, 173, 206, 233, 270.
11. ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 11, спр.89, арк. 325.
12. Там само, оп.2, спр.10.
13. Там само, спр.9.
14. Там само, оп. 11, спр. 118.
15. ДАЛО, ф. П-179, оп.1, спр. 1128.
16. ЦДАВО України, ф. Р - 582, оп. 11, спр. 119.
17. Там само, спр. 20.
18. ДАДО, ф. Р-4249, оп.2, спр.906, арк.65.
19. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. Р-582, спр. 118, арк. 39, 68, 122, 178, 232, 284, спр. 119, арк. 11, 65, 120, 174, 231, 289
20. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. Р-582, спр. 118, арк. 39, 68, 159, 210, 261, 284, спр.119, арк. 41, 98, 151, 204, 261, 318.
21. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. Р-582, спр. 118, арк. 39, 68, 122, 178, 232, 284, спр. 119, арк. 11, 65, 120, 174, 231, 289.
22. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. Р-582, спр. 118, арк. 39, 68, 59, 210, 261, 284, спр. 119, арк. 41, 98, 151, 204, 261, 318.

В статье рассматривается организация внешних миграций в Донбасс в 1946-1948 годы. Показаны ее влияние на изменение численности населения региона, количество прибывших и выбывших, механический прирост на процессы послевоенного восстановления народного хозяйства.

In clause the organization of external migrations to Donbass per 1946-1948 is considered. Its influence on change of a population of region, quantity arrived and left, a mechanical gain, influence on processes after-military restoration of a national economy are shown.

УДК 633.63:631.527

Балан В., Тарабрін О.

**ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА
НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ
(ПЕРІОД З ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ)**

У статті проаналізовано історичні етапи розвитку селекції та насінництва цукрових буряків з початку ХІХ ст. до революції 1917 р.

Менше ніж за півтори століття селекційної роботи цукрові буряки з городньої рослини перетворилися у важливу технічну культуру, а врожайність і цукристість їх збільшилась більше, ніж в 3 рази. На зміну багатонасінним сортам прийшли однонасінні, поряд з фертильними стали вирощувати цукрові буряки, створені на основі ЦЧС. В практиці з'явилися диплоїдні, тетраплоїдні форми культури та триплоїдні гібриди при схрещуванні цих форм.

Природно, що розвиток насінництва цукрових буряків нерозривно пов'язано із селекцією цієї культури, тобто з розвитком взагалі культури цукрових буряків. У 1973 р. вийшла з друку робота М.І.Орловського "Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків (К.: ВНЩ, 1973.- 158 с), у якій він наводить 6 етапів розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків упродовж 1792 - 1973 рр. Пізніше цією проблемою займався доктор сільськогосподарських наук, професор Гізбулін Н.Г. Дотримуючись в основному хронології професора М.І.Орловського (до 1970 р.), ми пропонуємо читачам наше бачення розвитку вітчизняного насінництва цукрових буряків взагалі, і, зокрема, насінництва ЧС гібридів, в контексті розвитку селекції цієї культури.

Період з початку і до середини ХІХ століття (1792-1850 рр.)

У Росії вже в 1792 році аптекар - хімік Іван Біндатайм, викладач Петербурзького та Московського університетів, опублікував результати своїх досліджень з видобутку цукру із буряків, дині і інших рослин. А початок бурякоцукрової промисловості, як і вирощування цукрових буряків для цієї мети, пов'язано з іменем Я.С.Осипова.

Практично видобуток цукру із буряків вперше почав в 1800 році в селі Нікольськом Московської губернії, саме він і Є.Г.Бланкенгел (Рейсен, 1808, Воблий, 1930). Перші цукроварні були побудовані в с. Богородицьком (1801 р.) і в с. Алядієво (1802 р.) Тульської губернії. На початок 1810 року в Росії було вже близько десяти цукрозаводів, які розміщувались в Орловській, Рязанській, Пензенській губерніях.

Загальна площа бурякосіяння становила в той час 400 га із загальною річним добутком цукру 1000 пудів (Залянський, 1919).

В Україні буряки почали вирощувати в 20-30-ті роки. Як зазначає М.І.Орловський (1973), перший цукровий завод на Україні був побудований у 1824 році в с. Макошино Чернігівської губернії. За іншими даними перший завод був збудований в тому ж 1824 р., але в Таращі Київської губернії (Мінкевич, 1966), а другий у 1826 р. в Макошино Чернігівської губернії. З цих пір цукрова промисловість переміщується з Росії, головним чином, до України і Польської губернії.

До 30-х років буряки для цукроваріння вирощували по городах і пересаджували на грядки з шириною міжрядь 60-70 см і інтервалами між рослинами в рядках 27-35 см. Витрати насіння при такому способі вирощування становили 4-6 кг/га.

Для насінників у цей період на плантації відбирали найбільші за масою коренеплоди, з яких отримували високий врожай насіння. Останнє збирали з насінників поступово по мірі його досягання. Проте насінництво цукрових буряків до середини ХІХ століття розвивалась недостатньо. В цей період проводили, головним чином, морфологічний добір рослин з грушевидною формою коренеплоду.

Значне пошкодження посівів цукрових буряків шкідниками (у 1840 році довгоносики повністю знищили посіви цукрових буряків у Київській губернії) заставило збільшити норми висіву насіння. В кожне гніздо почали висівати 10-12 клубочків замість 2-3, а в 50-ті роки почали застосовувати рядкову сівбу цукрових буряків з нормою висіву 32-48 кг на десятину.

Збільшення площ посіву цукрових буряків і норм висіву насіння сприяло утворенню в Росії внутрішнього ринку для продажу і виробництва насіння цукрових буряків. Зростали вимоги до підвищення цукристості коренеплодів. Це сприяло посиленню селекційної роботи, організації спеціалізованих насінницьких господарств.

Проте, як відмічає М.І.Орловський (1973), дані про розвиток справи вирощування насіння цукрових буряків в першу половину ХІХ століття малочислені і не систематизовані. Лише в окремих роботах О.Органовського (1873) і Белза (1837) і особливо в А.Шуфа (1837) зустрічаються вказівки про деякі особливості доборів насінників, що застосовувались в той час, та перевагу місцевого насіння над іноземним. У ці ж роки І.Белз (1833) відзначає також доцільність вирощування насіння цукрових буряків безвисадковим способом.

Підсумовуючи вищесказане по першому періоду, необхідно відмітити наступне. Досить інтенсивний розвиток цукрової

Випуск № 9

промисловості (більше 300 заводів у 1848 р.) вимагав значної кількості насіння. Тому кожний поміщик, що володів цукровим заводом в той час, робив спробу вирощувати фабричне насіння цукрових буряків, закупаючи маточне насіння в Німеччині чи Франції. Стосовно до маточних буряків проводився примітивний добір для використання продуктів цього добору на вирощування насіння місцевої фабричної репродукції. Крім того, окремі власники цукрових заводів завозили і фабричне насіння. Як відмічає М.І.Орловський (1973), внаслідок некваліфікованого проведення селекційних прийомів стосовно поліпшення цукрових буряків, місцеве насіння в цей період не отримало широкого розповсюдження, тому перевагу було віддано сортам німецького походження як більш продуктивних.

Період з середини до кінця XIX століття (1850-1900 рр.)

Друга половина XIX століття характеризувалась значним поживленням у насінницькій роботі із цукровими буряками. Перше насінницьке господарство в Україні було організоване в 1850 році Л.Вальковим у Калинівці Вінницького повіту. Майже водночас насіння вирощували в Смілянському маєтку А.А.Бобринського. Проте, практично до кінця 80-х років XIX століття насінництво цукрових буряків розвивалось недостатньо. Насіннєві господарства, що утворилася в цей час в Подільській, Київській губерніях, не витримували конкуренції із іноземними фірмами і в кінці 80-х років фактично перестали займатися насінницькою діяльністю, хоча в окремі роки місцеве насіння цукрових буряків не поступало, а навіть переважало іноземне.

У 1886-1887 рр., як відмічає І.В.Ритель (1908), вирощувалось сортове насіння переважно сортів Вільмарен - білий і рожевий, Кляйванцлейен, Кнауер, Український. При цьому добір проводився спочатку по зовнішньому вигляду листків та по формі коренеплоду, а потім за питомою вагою вирізок із них.

Вибраковування за зовнішнім виглядом становило 5-8 %, за питомою вагою - до 75 %. Коренеплоди зберігались в надземних кагатах, що вкривалися землею, соломною і ще раз землею. Коренеплоди висаджували за схемою 14x14 вершків, врожайність насіння становила 82 пуди з десятини при загальних витратах на одну десятину по 102 руб. 94 коп.

Довгий час у Росії не було узагальнених зібраних даних стосовно насіння цукрових буряків. Лише в 1886 році Київським відділенням російського Технічного товариства за ініціативою професора Київського університету С.М.Богданова було організовано узагальнення

і систематизацію даних із насінництва цукрових буряків. У 1886 році загальна площа насінників становила 5804 десятини, врожайність насіння 77,36 пудів з десятини (пуд =16 кг), а всього зібрано 448,4 тис. пудів (С.М.Богданов, 1887).

На основі оброблених опитаних листів С.М.Богданов приводить наступні дані з виробництва насіння цукрових буряків у 1887 році (табл. 1).

Таблиця 1

Дані із виробництва насіння цукрових буряків у 1887 році (Богданов, 1889):

Губернії	Площа цукрових буряків у 1886 р., десятин	Площа насінників, десятин	Врожайність насіння, пудів/десятину
Воронезька	5746	131	89
Курська	12428	343	98
Орловська	500	3	190
Самарська	1650	10	100
Тамбовська	2056	66	120
Тульська	3043	38	102
Єкатеринославська	-	25	113
Волинська	6843	228	86
Київська	26713	1346	78
Подільська	17808	839	85
Полтавська	547	30	100
Харківська	21482	999	100
Варшавська	177	22	100
Келецька	107	115	186
Лонашинська	283	2	100
Люблінська	25	2	81
Петровська	57	2	89
Плоцька	77	12	35
Всього	49441	4214	91

Випуск № 9

Аналізуючи табл. 1, можна відмітити, що на кінець XIX століття більшість насіння цукрових буряків вирощувалась в Україні: Київська, Волинська, Подільська, Харківська губернії. Наприклад, у Київській, Подільській і Волинській губерніях було вирощено в 1866-1887 рр. близько 600 тисяч пудів насіння цукрових буряків. Середня врожайність насіння в 1886 році становила 77,3 пудів (12,6 ц), а в 1887 - 91,7 пудів (15 ц) з десятини.

Одним із кращих насінницьких господарств наприкінці XIX було Уладівське Вінницької області, яке щорічно вирощувало 2700 пудів (442 ц) поліпшеного насіння. 21000 пудів (350 т насіння) за рік вирощували Шпиківське, Смілянське і Полянське насінницькі господарства. Середня врожайність насіння становила близько 13-15 ц/га.

Аналізуючи в цілому стан вітчизняного буряківництва наприкінці XIX століття, не можна не згадати таких вчених, як професора Харківського університету О.Є.Зайкевича та кандидата наук Московського університету Н.П.Маркевича, які багато зробили з організації дослідної сітки полів по вивченню агротехніки і особливостей сортів цукрових буряків та методів їх селекції. Вже в завдання першого дослідного поля, створеного в Тростянці Харківської губернії О.Є.Зайкевичем (1881 р), було поставлено: 1) вивчити вплив добрив на цукронакопичення, 2) виведення і вивчення сортів з більш високою цукристістю та врожайністю для різних зон бурякосіяння, 3) розроблення прийомів підбору родоначальників - рослин з метою одержання місцевого насіння.

У 1892 р. працювало 14 дослідних полів, розміщених у Харківській, Київській, Тамбовській, Воронежській, Подільській і Курській губерніях. У 1893 році створена друга сітка із 23 дослідних полів у Подільській, Чернігівській, Самарській та Харківській губерніях.

У звіті дослідних полів за 1893 рік відмічалось, що проходило випробовування насіння цукрових буряків 33 сортів і що сорти місцеві мало поступаються сортам іноземного походження (Іванов, 1959).

У працях дослідних полів за 1894 рік О.Є.Зайкевича (1898) відмічено, що за останні десять років стабільно просліджується бажання вводити "правильну і методичну" селекцію і тут же відмічав хорошу якість вітчизняного насіння. Випробування насіння цукрових буряків врожаю 1892 року на восьми дослідних полях, розташованих у зоні концентрації цукрових заводів правого і лівого Дніпра, показало, що насіння місцевих українських сортів дало цукрові буряки, які не тільки

за врожайністю, але й за цукристістю не поступаються цукровим бурякам німецької і французької селекції. На основі цього зроблено висновок, що минула необхідність завозити насіння із-за кордону, а, навпаки, насінницькі господарства можуть продавати своє насіння за кордон у значних кількостях.

Творча діяльність О.Є.Зайкевича з організації дослідних полів привела в кінці кінців до організації дослідно-селекційних станцій.

Заданими Є.Ю.Зеленського (1915), із насінницьких господарств згодом (1885-1898 рр.) були створені селекційно-насінницькі фірми, селекційні станції: в Уладовці, 1875; в Удриєвцях, 1885; в Баштанкові, 1890; в Комарівці, 1894; в Дербчині, 1898 Подільської губернії; в Немерчі, 1886 Вінницької; в Плискові, 1887; в Ставинському, 1892 Київської губернії, в Пархомівці, 1897 Курської губернії (нині Харківська область).

Значний внесок у розвиток досліджень з питань насінництва цукрових буряків у цей період внесла Уладівська станція. Керували дослідженнями спочатку доктор Ф.Кудельна, а, починаючи з 1898 р., - доктор Л.Семполовський. Перші наукові праці Л.Семполовського "Удобрение свекловичных высадков" і "Новые опыты по удобрениям высадков" були опубліковані в м. Берліні в 1907 і 1911 рр. відповідно.

Підсумовуючи вищевикладене стосовно другого періоду, можна відмітити наступне:

- другу половину XIX століття можна вважати переломним рубежем у розвитку бурякового сортоведення взагалі і практично початком розвитку вітчизняного насінництва, зокрема;

- у 1850 році в Україні було створене перше насінницьке господарство (с. Калинівка Вінницького повіту). В результаті селекції були створені також перші, більш пристосовані до місцевих умов, сорти цукрових буряків: Калинівський білий 1, Калинівський білий 2 і Калинівка 3;

- у 80-90 рр. вперше почато узагальнення і систематизацію даних стосовно бурякосіяння взагалі і насінництва цукрових буряків зокрема. Очолив цю роботу професор Київського університету С.М.Богданов шляхом опитаних листів. За його даними (Богданов, 1887) переважно більшу кількість насіння цукрових буряків отримано в Київській, Подільській і Волинській губерніях (600 тис. пудів), середня врожайність насіння за 1886-1887 рр. становила 84,5 пудів (13,8 ц) з десятини;

- у другій половині XIX століття було започатковано дослідну справу в буряківництво та науково-методичне керівництво

Випуск № 9

сортівництвом цукрових буряків шляхом створення дослідних полів при Київському відділенні Російського технічного товариства бурякоцукрової промисловості та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

-підвищені вимоги до якості насіння і великий ринок їх збуту в цілому по Росії привели до масової організації із насінневих господарств селекційно - насінницьких фірм (сучасна організація сортонасінництва цукрових буряків за кордоном).

Період від початку XX століття до революції 1917 року (1900-1917 рр.)

В цей період завдяки плідній діяльності таких вчених по буряківництву як О.Є.Зайкевич, Н.П.Маркевич, М.О.Толпигін і багатьох інших, продовжувалась робота по подальшому розвитку бурякосіяння, удосконаленню сортоведення. За перші 10-15 років було створено ряд нових селекційних станцій (Зеленський, 1915): в Юрківцях, 1900; в Котюжанах, 1900; в Пилєві, 1901 Подільської губернії; в Бортничах Люблянської, 1900; в Рокитно Курської, 1903; в Новоселки Волинської, 1905; в Плоцьку, 1906; в Грамидзискском Курської, 1912; в Удиче з філіалом у Верхнячці Київської, 1912; в Мотичі Люблянської, 1913; товариство Хорошківського насінневого господарства Полтавської, 1916 губерніях. Окрім того, в 1911 році була створена Миронівська дослідно-селекційна станція в Київській губернії.

Як відмічає М.І.Орловський (1973), створенням Миронівської станції закінчилось існування існуючої в той час вже протягом 10 років сівки дослідних полів колишнього Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Наприкінці 1917 року в Росії, враховуючи і територію Польщі, було 40 фірм і селекційних станцій (Зеленський, 1919).

За даними Є.Ю.Зеленського (1919), в 1914 році площа під насінниками становила біля 30 тис. десятин, врожайність насіння коливалась в межах 90-95 пудів з десятини (13,2 - 14,9 ц/га), вирощуванням насіння цукрових буряків займалися 450-500 господарств.

А Вінницький насінневий завод (побудований у 1900 році) міг за сезон обробляти більше 600 тис. пудів насіння. Загальне виробництво насіння у вітчизняних насінницьких господарствах становило 450-550 тис. пудів щорічно. Німецькі фірми вирощували 650-750 тис. пудів і близько 100 тис. пудів завозили з-за кордону. Як бачимо, насінництво цукрових буряків все ще знаходилося під впливом іноземних насінницьких фірм. Досить відмітити, що вітчизняні фірми забезпечували своїм насінням тільки 29 % площ посівів маточних буряків, 46 % площі засівалось репродукціями іноземних фірм і близько

25 % - насінням різного походження (Насінництво цукрових буряків, 1960).

В цей період досить інтенсивно працювали Немерганська, Уладівська, Верхняцька та Іванівська селекційні станції, які повністю покривали потребу в насінні бурякових господарств своєї зони. Значну роботу також проводили Великоподільська, Удичська, Ялтушківська селекційні станції (Орловський, 1973).

Це відмітив перший Всеросійський з'їзд з селекції і насінництва цукрових буряків, який відбувся в 1911 році в Харкові. З'їзд констатував великі досягнення з селекції цукрових буряків, які будуть запорукою успіхів всього вітчизняного буряківництва в цілому.

Істотні зміни до насінництва цукрових буряків внесла війна 1914 року. Ввезення елітного насіння німецьких фірм було припинено. Проте, як стверджує Є.Ю.Зеленський (1919), німецька фірма Райбетке - Гізене (Кляйнванцлебен), перевезла в червні 1914 року декілька тисяч пудів елітного насіння (частина з них фактично була фабрична). У 1919 році на Уладівській станції було вирощено 30 тис. пудів елітного насіння, що дало можливість не тільки забезпечити потреби бурякосіяння зони свого цукрового заводу, а й експортувати його до Франції.

Загальне ж виробництво вітчизняного насіння в 1916 році було не менше 1800000 пудів. Коли до цього додати залишки насіння минулих років, то одержимо надлишок біля 500 тисяч пудів, який міг би бути вивезений до союзних чи нейтральних держав (Є.Ю.Зеленський, 1919).

Потреба в сортовому насінні на всю площу посіву того часу (1910-1914 рр.), яка становила близько 600 тис. га, задовольнилась продукцією вітчизняної селекції тільки на 25-30 %. І, як відмічає М.І.Орловський (1961), до 1907 року російські цукрозаводчики купували у великій кількості елітне насіння за кордоном, головним чином, у німців, за ціною 1500-2500 рублів золотом, а продавали їм фабричне по 15-20 рублів за центнер.

Вітчизняне насіння цукрових буряків у той час (1908-1914 рр.) успішно конкурувало за якістю із закордонними, витіснялись кращі німецькі фірми вітчизняними. Тому в цей період насінницькі господарства продавали своє насіння багатьом іноземним державам: Румунії, Італії, Франції і ін.

У цьому контексті доречно привести думку відомого італійського селекціонера О.Мунераті (О.Мунераті, 1920): - "Данные показали полную необоснованность предубеждения против русских семян" (читай українських).

Випуск № 9

Достаточно, впрочем, подумают не только о том факте, что с некоторого времени русские семена появились на европейском рынке и успешно конкурировали даже с немецкими, но еще более о факте, удостоверенном и знаменательном, что немцы покупали много семян в России и продавали их под видом собственных..."

Період 1914-1918 рр. характеризувався спадом сортівничої роботи з цукровими буряками, а в період громадянської війни приватні фірми припинили існування. Багато колишніх власників селекційних станцій, що емігрували за кордон, вивезли з собою найбільш цінне насіння селекційних матеріалів.

Підсумовуючи вищевикладене стосовно періоду від початку ХХ століття до революції, необхідно відмітити досить інтенсивний розвиток селекційно - сортівничої діяльності з цукровими буряками шляхом створення нових селекційних станцій та селекційно - насінницьких фірм.

У цей період на більшості станцій переважало цукристе направлення в селекційній роботі: добір проводили за допомогою поляриметричного способу та морфологічного за формою коренеплоду і листя. Проте потреба у сортовому насінні на всю площу посіву того часу задовольнялась продукцією вітчизняної селекції лише на 25-30 %, в той же час був започаткований експорт вітчизняного фабричного насіння цукрових буряків.

Подальше дослідження проблеми, як уявляється, можна здійснювати за рахунок розширення періодів розвитку насінництва цукрових буряків.

Література

1. Семеноводство сахарной свёклы, К., 1960.
2. М.І.Орловський "Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків (К.: ВНЦ, 1973.- 158 с)
3. Зосимович В.П. Дикие виды и происхождение культурной свёклы. Свекловодство. К., 1940.
4. O.Munerati (O.Munerati, 1920).
5. Л.Семполовський "Удобрение свекловичных высадков" Берлін,1907.

В статтє проанализированы исторические этапы развития селекции и семеноводства сахарной свеклы с начала XIX ст. к революции в 1917 г.

In the article the historical stages of development of selection and semenovodstva of sugar beet are analysed from the beginning of XIX to revolution in 1917.

**ВПЛИВ З'ЇЗДІВ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РОЗВИТОК
ТЕХНІКИ БЕЗПЕКИ ТА РЯТУВАЛЬНОЇ СПРАВИ НА
КОПАЛЬНЯХ ДОНБАСУ**

Автор даної статті аналізує одну із сфер діяльності з'їздів гірничопромисловців, що діяли на теренах України, а саме - їх вплив на стан техніки безпеки та розвиток рятувальної справи на копальнях Донбасу в кінці XIX – на початку XX століття.

Значний вплив на розвиток вугільної промисловості Донбасу наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. справили залізничне будівництво й створення металургійних підприємств Півдня Росії – головних споживачів донецького вугілля. Крім того, залізничне будівництво відіграло провідну роль у транспортному зв'язку Донецького басейну з промисловими районами Наддніпрянської України та Російської імперії в цілому.

Розвиток крупного капіталістичного виробництва в післяреформений період супроводжувався швидким ростом робітничого класу. Формування його проходило в основному за рахунок масового розорення селянських господарств та малих товаровиробників міст. Наприкінці XIX ст. у всіх галузях промисловості Донбасу склалися стійкі кадри постійних робітників. Їх загальна чисельність становила близько 175 тисяч чоловік [7,126].

Багаточисленний робітничий клас Донбасу, який виробляв матеріальні блага, знаходився в тяжкому стані, який посилювався засиллям іноземного капіталу. В руках іноземних монополій виявилось не менше половини усього виробництва кам'яного вугілля. Іноземних підприємців вела сюди одна мета – це отримання високих прибутків за рахунок жорсткої експлуатації робітничого класу Донбасу. Тому про механізацію праці менше за все думали. Долею донецьких, як і усіх вітчизняних робітників, була тяжка небезпечна праця на заводах та шахтах.

Стан з технікою безпеки на шахтах був незадовільним. Шахти користувалися примітивними знаряддями праці, не дотримувалися елементарні заходи безпеки. Внаслідок цього, дуже часто траплялися нещасні випадки. Основна кількість тяжких каліцтв, загибель шахтарів траплялися від частих обвалів породи, падіння в шахти вагонеток, отруєння газом. Особливо трагічного розміру приймали катастрофи, які

Випуск № 9

було викликано вибухом гримучого газу. Внаслідок одного такого вибуху 4 січня 1891 року на копальні Риковського постраждало 119 робітників, із них 56 загинуло, 63 отримали сильні опіки [3, 41].

Ні за життя робітника, ні за його здоров'я ніхто не піклувався. Медичне обслуговування знаходилося на низькому рівні. В результаті обстежень, які були проведені в 1889 році на кам'яновугільних шахтах 1-го гірничого округу західної частини Донбасу, тільки на 7 з 22 вугільних копалень були медичні пункти. Правда, в 90-х роках майже всі великі вугільні копальні мали свої лікарні, але розташовані вони були часто в невідповідних приміщеннях, нерідко спостерігалася сильна скупченість хворих [3, 41].

Здавалося б, що внаслідок усього вищезазначеного, рятувальна справа на копальнях повинна була отримати в Донецькому басейні широкий розвиток та правильну постановку. Це питання та інші проблеми, які турбували в даний час гірничопромисловців, змусили їх досить регулярно збиратися для вирішення проблем гірничої промисловості. Ці збори отримали назву З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.

В 1874 році міністр державного майна отримав дозвіл від Олександра II скликати з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії та доручив гірничому начальнику Луганського заводу Н.Н. Летунівському цю справу. Головою з'їзду був Є.Б. Іваницький (раніше також гірничий інженер Луганського заводу). Одним із головних ініціаторів та організаторів скликання першого з'їзду гірничопромисловців став А.Ф. Мевіус, який раніше був начальником Луганського гірничого округу. Він розумів, що розвиток промисловості краю можливий тільки при об'єднанні зусиль промисловців краю та уряду.

Усього за період з 1874 по 1917 рр. було проведено 42 з'їзди. I з'їзд відбувся 10-20 листопада 1874 р. в м. Таганрозі. II з'їзд гірничопромисловців було скликано також у Таганрозі в 1877 р., III з'їзд – у Харкові I.XI.1878 р.; IV з'їзд – в Новочеркаську 15.IX.1879 р.. Починаючи з 1880 р., з'їзди відбувалися кожен рік у Харкові. Крім основних 42 з'їздів були також 6 екстрених (1888, 1892, 1893, 1899, 1900, 1902 рр.), очевидно, їх було скликано для вирішення нагальних питань у зв'язку з кризовими явищами у вугільній промисловості [5, 283]. Матеріали з'їздів гірничопромисловців друкувалися в друкованому органі з'їздів – „Южно - Русском горном листке”, який був перейменований в 1888 р. в „Горно - Заводской листок”, а з 1910 р. – в „Горно - Заводское дело”; останній регулярно видавався до 1917 р. включно.

Найбільш активними учасниками з'їздів були підприємці та гірничі інженери, такі як: Авдаков М.С., Алчевський О.К., Алчевський Д.О. та Алчевський М.О., Горлов П.М., Зеленцов І.І., Мевіус А.Ф. та його син Мевіус А.А., Фелькнер І.Ф., Вагнер В.О., Єнакієв Ф.Г., Тіме І.А., Лутугін Л.І. та ін.

До нашого часу діяльність з'їздів є білою плямою в історії. Певні моменти діяльності з'їздів висвітлені в книзі Ю.О. Темника „Столетнее горное гнездо”, але він не ставив завданням дати аналіз роботи з'їздів. Частково це питання розглядають і інші автори (Бакулев Г.Д., Довжук І.В., Новік Є.О., Пермяков В.В. та ін.). Вони також не ставили за мету детально проаналізувати вплив з'їздів гірничопромисловців на розвиток рятувальної справи на копальнях Донбасу.

Автор ставить за мету розглянути такий важливий аспект діяльності з'їздів, як вирішення питань розвитку рятувальної справи та техніки безпеки на копальнях Донбасу. Цей бік діяльності з'їздів гірничопромисловців являє інтерес не тільки для істориків, але й для працівників сучасної вугільної промисловості. Тобто тематика статті стосується і практики сьогодення.

Виникнення кадрів гірничозаводських робітників Донбасу пов'язано з початком промислової розробки кам'яного вугілля в басейні та заснуванням Луганського ливарного заводу – первістка металургії Донбасу і всієї України. На першій копальні басейну в Лисячій балці зародився новий загін робочого класу Донбасу, України та всієї Російської імперії – шахтарі.

Напередодні зміни кріпосного права в промисловості Донбасу було зайнято 5-6 тисяч чоловік [7, 126]. Але за 40 післяреформених років кількість робітників у донецькій промисловості збільшилась у 30 разів, до того ж, тільки в останнє п'ятиріччя XIX ст. вона потроїлася, досягла значної цифри – 140 тис. чоловік, що склало 5% усіх промислових робітників країни. Разом з робітниками залізниці загальна чисельність усіх робітників у 1900 р. склала 170-175 тис. чоловік. На вугільних шахтах працювало 85,5 тис. людей, потім йшли металісти (39 тис.), залізничники (25-30 тис.), робітники ртутних, кам'яносоляних та залізородних копалень, каменоломень (5тис.), хіміки (1,5 тис.) та ін. [3, 38]. Професіональний склад відображав таким чином, повну перевагу на Донбасі гірничої та гірничозаводської промисловості.

Умови праці та становище робітників були дуже важкими, особливо тяжкою була шахтарська праця. В основному всі шахти базувалися на дешевій ручній праці, тільки на окремих крупних копальнях упроваджувалися машини та механізми, удосконалювалися

Випуск № 9

процеси вуглевидобутку. Вугільні копальні були низькими, майже без кріплень, внаслідок чого часто відбувалися обвали. Провітрювання в шахтах майже не було, середня кількість вуглекислоти в повітрі шахти становила 0,4%, тобто в 10 разів більше, ніж в повітрі (0,04%). Освітлювалися шахти відкритими лампочками, котрі заправлялись олеонафтом, дуже коптели, отруювали повітря і були причиною частих вибухів. Густий вугільний пил буквально продирав легені шахтарів. Спецодяг не видавався, працювали в основному в одних сорочках, часто траплялись випадки сильних опіків, в тому числі зі смертельним наслідком. Чистої води в шахтах не було, шахтарі пили воду з забруднених калюж, від чого були сильно поширені шлункові захворювання та неодноразово спалахувала епідемія холери. При проведенні гірничих робіт використовувалися примітивні знаряддя праці та засоби видобутку вугілля. Виймка вугілля робилася за рахунок мускульної сили шахтаря. Вугілля по штреках перевозили власноруч або кінною тягою; конононами були підлітки. Тривалість робочого дня була дуже велика: на шахтах, які робили в одну зміну, шахтарі працювали по 14-20 годин на добу, а на вугільних копальнях, які працювали в дві зміни – денну та нічну: перша зміна з 6 години ранку до 6 години вечора, друга – з 6 години вечора до 6 години ранку [5, 186].

Оплата праці робітників Донбасу була низькою. Вона не повністю забезпечувала життєві потреби працюючих, хоча номінальна зарплата й зростала. Згідно з даними статбюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, з 1884 по 1900 рік середньорічна зарплатня забійників збільшилася на 69 % - з 251 по 425 карбованців на рік, в той час як середньорічна зарплатня робочої людини по всій країні складала 204 карбованця. Треба врахувати, що на Донбасі в зимовий час зарплата шахтарів зменшувалась на 15-20 %. А якщо взяти середній денний заробіток робітника вугільної промисловості, то він становив лише 1 крб. 31 коп. [7, 127]. Часто замість грошей робітники повинні були отримувати товари в кооперативах – лавках власника підприємства, що їх ще більше поневолювало. Природно, що при таких умовах на Донбасі була велика плинність робочої сили. Треба зазначити, що в другій половині XIX ст. видобування вугілля в Донецькому басейні не набрало характеру постійного виробництва. Довгий час, незважаючи на величезне значення цієї галузі, вугледобування значною мірою було сезонним. Робітники йшли працювати на шахти в осінній та в зимовий період, коли ніяких інших робіт не було. Весною значна частина

робітників залишала шахти та йшла на сільськогосподарські роботи [2, 70].

Цією обставиною була обумовлена сезонність робіт в кам'яновугільній промисловості Наддніпрянської України. За даними Г.Д. Бакулева, робочий рік на шахтах Грушевського рудника тривав в 1853р. – 150 днів і тільки наприкінці 80-х років – 250 днів [1, 201].

Джерелом дешевої робочої сили в післяреформений період було голодне село, що розорялося. Неврожай та голод були частим явищем на селі. В 1891р. спалахнув страшний голод, який охопив до 40 млн. селян. Нужда гнала селян з рідних сіл в пошуках заробітку. Наприкінці 90-х років 5-6 млн. чоловік щорічно покидали села. Гірничопромисловці Півдня Росії через начальників залізниць та земських робітників збирали новини про наявність безземельних і безробітних в тому або іншому районі та вербували їх [5, 188].

Тяжкі умови праці та повна відсутність найелементарніших заходів безпеки на вугільних копальнях часто являлися причиною каліцтв робочих на виробництві та навіть смертельних випадків. Наприкінці XIX ст. в країні не було законодавства про відповідальність підприємця за нещасні випадки. В цей час багато великих фірм Донбасу страхували своїх робітників в приватних страхових товариствах, найбільшим з яких було товариство „Россия”. Вони вносили невеликі суми та знімали з себе відповідальність за забезпечення потерпілих робітників та членів їх сімей. Останні ставали об'єктами безсовісного обману та зловживань страхових агентів, котрі усіма силами намагалися позбавити робітничі родини грошових винагород [3, 42]. Відомо, що пізніше, крім багатьох інших питань, на з'їздах також неодноразово обговорювалось питання „О введенни в действие новых законов о страховании рабочих от несчастных случаев” [6, 4].

Щоб утримати робітників, гірничопромисловці на VI з'їзді (1881 р.) підняли питання про організацію товариства грошової допомоги шахтарям Донецького басейну. Статут цього товариства було стверджено міністром державного майна 15.VI 1884 р.. Кошти збиралися за ухвалою з'їзду. За час з 1884 по 1904 р. було видано грошової допомоги на суму 470 397 крб. [5, 188], що свідчить про надзвичайно велику кількість нещасних випадків на копальнях внаслідок низького становища техніки безпеки на підприємствах Донецького басейну.

На одному з перших з'їздів головою комісії виборних - виконавчого органу з'їздів, якого потім перетворюють на раду з'їздів, обирають А.Ф. Мевіуса. Серед найбільш важливих питань Мевіус

Випуск № 9

готував до обговорювання також питання про організацію медичної служби та про міри щодо попередження нещасних випадків. Так, на VII з'їзді (1882р.) А.Ф. Мевіус представив для ствердження „Проект вспомогательной кассы для семейств убитых и увеченых горнорабочих Донецкого бассейна ” [8, 360].

В 1873 році членом Гірничого вченого комітету було призначено молодого вченого І.А. Тіме. Він неодноразово приймав участь в з'їздах. Назавжди увійшли в історію Донбасу рішення вченого таких практичних питань вугільної промисловості, як ретельне розслідування причин аварій на шахтах, організування гірничорятувальної служби та розробка основ вентиляцій на шахтах. Після вибуху гримучого газу на Макіївській копальні у 1898 році, в результаті якого загинуло 74 шахтаря, та після ще більш трагічної аварії через рік, за наполяганням Тіме Гірничий комітет створив комісію з вивчення причин нещасних випадків та перегляду правил проведення гірничих робіт. Дану комісію Тіме очолив особисто. Проведений аналіз прийшов до висновку, що багатьох шахтарів можна було б врятувати, якщо б існувала рятувальна служба із спеціальним обладнанням. Ці висновки послужили поштовхом до створення гірничорятувальної служби. Статтю „Спасательные артели при каменноугольных рудниках”, яку було надруковано в „Горнозаводском листке” в 1899 році, він закінчує висновком: „Последовательные взрывы на копях... обязывают как правительство, так и углепромышленников подумать о немедленном устройстве спасательных станций на больших копях и введении спасательных приборов на меньших рудниках”. В наступному році в тому ж журналі була опублікована стаття „Отчет по поводу несчастных случаев с рабочими на рудниках и горных заводах”, яку академік Скочинський оцінив як „первую работу, где несчастные случаи, происходящие на рудниках и заводах, исследованы научно” [9]. Важливу роль в організації безпеки робіт зіграла опублікована в 1910 році праця вченого „Механическая вентиляция копей и устройство рудничных вентиляционных систем”, в якій викладено основи вентиляції на копальнях. Безумовно, праці професора Тіме відіграли важливу роль в організації гірничорятувальної станції на початку XX століття [8, 494].

Вже пізніше була організована центральна рятувальна станція Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії в Макіївці, яка почала діяти з 1 січня 1908р. На копальнях рятувальної організації зовсім не було . Не можна вважати організацією те, що деякі копальні під тиском гірничої інспекції виписували невелику кількість дихальних апаратів

різних систем, що знаходилися в особливих приміщеннях, але з якими ніхто не міг поводитися, та які невдовзі прийшли в непридатність. Тільки деякі копальні (Горлівка, Щербинівка) пробували завести належну організацію – утворили артілі, ввели вправи в димному середовищі та ін. Але невдовзі і на цих копальнях ця витівка була зупинена та відносно своєї готовності до рятувальних дій вони зрівнялися з іншими. Підтвердженням цього може послужити випадок 12 травня 1908 р. на шахті № 5 в Горлівці, коли загинули гірничий інженер Диш та штейгер Горлов. Обидва відправилися на розвідку копальні після невеликого вибуху газу, у обоїх були респіратори (Пнейматогени), але обидва не вмiли ними користуватися, зняли їх всередині копальні та загинули від отруювання окисом вуглецю [4, 113].

З устроєм центральної станції в Макіївці, яка показала користь рятувальної справи, становище, певна річ, швидко змінилося, та вже з квітня 1908 р. деякі копальні, особливо після вибухів газу в себе або у сусідів, стали присилати свої негожі апарати для ремонту, а службовців та робітників - для навчання. Приклад Австрії та Германії, які широко розвинули свою рятувальну справу на копальнях, не залишився без уваги і в наших південних гірничопромисловцях та викликав в їх середовищі свідомість необхідності правильної організації рятувальної справи. Результатом цієї свідомості стало обговорення ще в 1902 р. XXVII З'їздом гірничопромисловців питання про устрій шести районних центральних рятувальних станцій. XXXI З'їзд у 1906 р. визнав необхідним влаштувати сім районних центральних станцій та асигнував на устрій однієї з них 50 000 крб. Ці гроші повинні бути зібрані з обов'язкового повагонного збору зі всіх відправників вугілля. XXXII З'їзд у 1907 р. підвищив асигнування до 89 600 крб., і на ці кошти була організована в Макіївці перша центральна районна рятувальна станція в Донецькому басейні [4, 114].

Призначення цієї станції двояке. По-перше, служити центром навчання рятувального персоналу окремих копалень, усіяко допомагати розвитку рятувальної праці у всьому басейні та представляти собою вчену установу, де зосереджено виробництво стислого кисню та рідкого повітря, а також проведення всіляких іспитів в галузі випробувальної техніки та хімічних аналізів газів на копальнях. По-друге, рятувальна станція повинна бути завжди готова до самостійних рятувальних дій, для цього вона має постійну професійну рятувальну команду (бригаду) та відповідне обладнання.

Для здійснення своїх функцій Макіївська станція мала наступний штат: завідуючий станцією (гірничий інженер), його помічник

Випуск № 9

(штейгер), 1 слюсар, 1 десятник, 7 членів постійної команди, 1 машиніст для машини Лінде та 2 кучера. Рятувальна команда складалася з 10 чоловік: завідуючого, помічника та 8 робітників з десятником на чолі. Кожен з членів команди являвся інструктором при навчанні місцевих команд. У складі колективу був один фельдшер. Рятувальний інвентар був багаточисельним та представляв собою збір новітніх удосконалених дихальних апаратів та інших рятувальних приладів. Ремонт апаратів та зарядження ламп відбувалося в майстерні при станції. Для навчання рятувальній справі та вправ в копальних умовах було збудовано димний штрек старих відвалів. Перед штреком знаходилася будівля для спостереження.

Інженер Мономахов у своїй статті описує те, що йому вдалося спостерігати під час свого відрядження в Донецький кам'яновугільний басейн: „Мне удалось наблюдать работу спасательной артели Макеевской станции во время катастрофы 19 июня 1908 г. на Макарьевском руднике Екатерининского общества, близ Юзовки. Из этого наблюдения я вынес убеждение о необходимости для горного дела спасательной организации. Спасательная артель произвела разведку рудника, установила вентиляцию глухих забоев, потушила начинавшийся пожар, проникла в такие завалы, которые без аппаратов не были бы доступны, и руководила уборкой трупов. Благодаря ей истинное положение было вскоре выяснено, работы получили уверенность и быстроту, и рудник сравнительно очень скоро был освобожден от трупов и завалов” [4, 125].

Таким чином, велике значення центральної рятувальної станції було доведено на справі. Це забезпечило подальше розповсюдження такої аналогічної організації рятувальної справи на Донбасі, та, як наслідок, до цієї організації введено принцип „централізації”.

Із всього вищезазначеного можна зробити висновок, що рятувальне мистецтво на копальнях склало невід'ємну частину гірничої справи. Рідкість його застосування не повинна служити приводом його зневаги. Досвід З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії з цієї проблеми потребує подальшого досконалого вивчення. Деякі моменти цього питання можливо стануть у пригоді і в наш час.

Література

1. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна.- М., 1955.-671 с.
2. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія.- Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003.-312 с.

3. История рабочих Донбасса.- К., 1981.-Т.І.
4. Положение и организация рудничного спасательного дела в Донецком бассейне // Горный журнал.- 1909.- Т.ІІ май.
5. Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917).- К.,1960.
6. Перечень вопросов, обсуждавшихся в заседаниях Совета Съезда в течение отчетного 1911 – 1912 г. // Материалы съездов горнопромышленников Юга России.
7. Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса. Век XIX-й.- Луганск: Альма матер,2001.- 178 с.
8. Темник Ю.А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795-1887 гг.). - Луганск: ШИКО, 2004.- 530 с.
9. Шухардин С.В. Иван Августович Тиме. М.-Л.:Углетехиздат, 1951г.

Автор данной статьи анализирует одну из сфер деятельности съездов горнопромышленников, которые действовали на территории Украины, а именно - их влияние на состояние техники безопасности и на развитие спасательного дела на рудниках Донбасса в конце XIX- начале XX века.

The author of following article analysed the General Technical Secure at Donbass mines (late XIX th. c.-early XX th. c.).The main goal is to observe the activity of All Mining Industrialists Meeting in South Russia and its influence of improving rescue at mines.

ББК 63.1 (4 Укр.)

Бодрухин В.Н.

ЕВРАЗИЙСТВО И УКРАИНА

У роботі розглядається питання ставлення вітчизняних дослідників до євразійської теорії, ролі козацтва у взаєминах ліса й степу

Широкий пояс евразийских степей простирается от склонов Алатау до Венгрии. В силу исторических судеб он долгое время являлся своеобразным мостом между различными цивилизациями, разнящимися не только экономикой, политическим устройством, но и самим способом мышления.

В этом факте можно усмотреть проблему “запад-восток”, но можно и увидеть своеобразный симбиоз разных стран и народов. Вторая идея, собственно говоря, и легла в основу теоретических построений, так называемых, “евразийцев”, которые пытались найти истоки русского деспотизма.

Випуск № 9

Л.Н.Гумилев подчеркивает, что “долгое время научная мысль историков Европы была зажата железным кольцом моноцентризма” [1, с. 5]. По его мнению, в XIII в. “...тюркский виток этногенеза сменился монгольским, но монголы быстро смешались с тюркскими этносами, и, перетасовав этнографическую карту Великой степи, не нарушили ни ее экологии, ни истории, ни соотношения Евразии с окрестными цивилизациями» [1, с. 6].

П.Савицкий, например, прямо заявляет, что “мы не славяне и не туранцы..., а русские” [2, с. 39]. По его мнению, единство Евразии сложилось в эпоху Чингисхана. Евразийская концепция “знаменует собой решительный отказ от культурно-исторического “европоцентризма”, а скифский, гуннский и монгольский периоды “общеевразийской истории были продолжены периодом русским” [3, с. 86, 125].

Г.В.Вернадский говорит о постепенном изменении соотношения между лесом и степью. Всегда от “карпатско-черноморского (крайнего западного) угла русский народ стихийно стремился на восток, против солнца”. По его мнению, благодаря усвоению монгольского и византийского наследия была создана Российская империя, перешедшая затем в Союз Советских Республик. Форма государственной власти для Евразии может быть устойчивой лишь в виде военной империи. Государственность “иного типа”, вечевая, аналог веча - казачий круг, могли держаться лишь “в ограниченных пространственных рамках” [4, с. 29-30, 34]. В работах евразийцев нет украинцев, колонизацию степи со времен Киевской Руси проводят только русские.

Американский исследователь Дж. Узерфорд полагает, что монголы не только объединили раздробленную Русь, но их конница “начертала границы нового мира”, то есть “соединила и сплвила множество подчиненных им цивилизаций в новый мировой порядок”. Чингисхан создал новую управленческую систему, основанную на “личных качествах, преданности и достигнутых успехах” [5, с. 15-16].

Современные русские историки, стремясь выяснить своеобразие как прошлого, так и настоящего России, также взяли на вооружение идеи евразийцев. А.Юрганов пришел к выводу, что “именно княжеско-подданнические отношения и удивляли в России иностранцев больше всего”, поскольку они были воспитаны в определенной правовой атмосфере, ограничивающей “произвол монарха” [6, с. 23].

В отличие от европейских стран, где нормой являлись отношения вассалитета-сюзеренитета, в России была создана “генерация покорных князей, для которых закон – это воля ханов” [6, с. 24].

И.Яковенко подчеркивает, что в Юго-Западной Руси “исходная киевская модель развивается в направлении классического европейского феодализма” [7, с. 7]. В то же время он заявляет, что граница “православного и католического мира оказалась границей, отделяющей регионы, способные к ассимиляции в монголо-татарскую империю” [7, с. 8].

Как же понимают евразийство сами украинцы? Вопрос в плане взаимовлияний оседлой и кочевой культур даже не ставился. Лишь констатировалось, что постоянные вторжения кочевников отразились даже на ментальности украинского народа. Начиная с работ М.Грушевского, считалось, что славяне благоприятно влияли на культуру кочевников, но не успевали поддать цивилизации все новые и новые кочевые орды.

В.А.Брехуненко, исследуя взаимоотношения между различными казачествами (украинское, донское, волжское, гребенское, теркское), поставил вопрос не только рассмотрения “глобального противостояния» России и Польши в Восточной Европе, но и “украинского вопроса как фокуса восточноевропейского региона сосуществования европейского и азиатского миров” [8, с. 3-4]. Проводились исследования по истории ясов, черных клобуков, половцев. И.Стороженко рассматривает историю возникновения и развития украинского казачества, творчески опираясь на теорию пассионарности Л.Гумилева [9].

Несмотря на то, что передовая научная мысль России еще с давних пор упорно пыталась определить исторический путь развития своего народа, украинские исследователи просто отмахивались от самой идеи определения в евразийском поясе. А ведь украинские земли как раз даже по сравнению с русскими всегда находились в центре практически любых кочевничьих передвижений. Причем, это положение относится ко всему времени средневековья. В результате указанного парадокса появилась так называемая евразийская теория, имеющая касательство вроде бы для России, хотя именно Украина имеет самое непосредственное отношение к Евразии. А поэтому следует пересмотреть самые основы евразийства.

Вникнем в сущность исторического процесса. Славяне и кочевники издревле жили рядом. Цивилизационные процессы переплетались, постоянно происходила трансформация, преломление культурных взаимовлияний. Почему-то считается, что именно

Випуск № 9

земледельческая культура имела приоритет, а степная всегда была дикой, отсталой, вроде бы второго плана.

Не секрет, что именно отношения со степью глубоко отразились на нашей ментальности, буквально въелись в народную душу. Степь и казачество – два определяющих вектора отечественной истории. Стремление к простору и воле издавна присущи украинскому народу.

Почему один из теоретиков евразийского пути развития России П.Савицкий считает начальным его этапом именно вхождение северо-восточных земель Руси в состав земель, подвластных золотоордынским ханам? Ответ очень простой: эти земли расположены намного севернее собственно степи, и до монгольского нашествия различные кочевые орды они просто не интересовали, а вхождение вятичей в число племен, выплачивающих дани Хазарскому каганату, погоды не делало.

В течение давнерусского периода Владимиро-Суздальская Русь имела дело лишь с наемными половецкими воинскими контингентами и так называемыми кочевыми конфедератами, а также с полукочевыми волжскими булгарами. Первые на легальных основаниях грабили славянские земли в составе враждующих княжеских группировок, а вторые иногда могли действительно совершать удачные набеги, однако лишь поначалу, а затем вели преимущественно только оборонительные войны.

Все вышесказанное при сравнении с историей взаимоотношений украинских земель и кочевого мира просто смехотворно. Если даже вслед за М.Грушевским считать антов предками украинцев, то они уже испытывали влияние позднесарматской культуры, а также гуннского нашествия; на рубеже VI-VII вв. были разгромлены Аварским каганатом, тесно взаимодействовали с праболгарами.

В дальнейшем территория современных украинских земель по Днепр входила в состав Хазарского каганата. И если дальше от хазар поляне отделились лишь данью, то влияние каганата на северян следует признать более интенсивным, что доказано современными исследованиями. Печенежский и торчешский периоды также не прошли бесследно для Южной Руси. Ну а половцы, по определению Л.Гумилева, даже органично вписывались в древнерусскую федерацию княжеств.

Казалось бы, что идеи евразийства в своем варианте должны быть присущи в первую очередь не российской, а украинской историографии. Однако, как раз наоборот. Все идеи, выдвинутые в свое время В.Вернадским, П.Савицким, позднее Л.Гумилевым и другими выдающимися русскими историками, в украинской исторической науке

практически всегда отвергались. Мало того, что передовая мысль заменялась голым отрицанием, еще и не признавалась сама идея взаимовлияния и взаимопроникновения различных культур.

Естественно, можно, например, согласиться с тезисом, что, поскольку монгольское иго на русских землях было более длительным, чем на украинских, то и влияние монголов на Россию оказалось большим. Затем украинские земли “освободила” Литва и приобщила их к более развитой западной цивилизации (литовцы до конца XIV в. оставались язычниками и даже не имели собственной письменности). Заметим, что на монетах киевского князя Владимира (крещенного литовца) имелись ордынские надписи. Все равно, остается непонятным, как же преломилось в украинской истории многолетнее соседство с евразийской степью?

Затем постепенно в евразийском коридоре появилась новая сила – казачество. Со временем, существенно окрепнув, казаки стали играть важную роль в системе соперничающих в Евразии государств. Они балансировали между Крымом, Россией и Польшей, часто используя во внешней политике межгосударственные противоречия. Надо заметить, что при этом противостояние по линии христианство-мусульманство отходило на второй план.

Обычно исследователи выдвигают различные гипотезы происхождения казачества, однако ни одна из них не является общепризнанной. Существует в современной украинской исторической науке и подход в объяснении этого явления с позиций евразийства. И.Стороженко полагает, что лишь этнические факторы явились определяющими в процессе формирования украинского казачества, а активное участие украинцев в национальной революции середины XVII в. объясняется их высокой пассионарностью [9, с. 52, 56].

О новых подходах к изучению взаимодействия “двух различных миров экономики” говорит В.Грибовский, подчеркивая, что при этом образовывались “специфические хозяйственные типы”. По его мнению, нельзя сводить взаимоотношения запорожцев с татарским окружением только к постоянной враждебности. Например, запорожцы и ногайцы “избегали ссор между собой, старались не вредить, а помогать один другому”, а основой поведения приграничных жителей были “мораль и воинская этика, императив взаимопомощи” в суровых условиях существования [10, с. 5, 10-11].

С.Лепявко предлагает избавиться от господства ряда стереотипов методологического и исторического характера в отечественной историографии при изучении “реального места и значения” украинских

Випуск № 9

земель в международной политике, а историю казачества рассматривать в европейском контексте [11, с. 4-5]. Видимо, все же необходимо ее изучать как в европейском, так и в евразийском контексте.

В последнее время появилось даже объяснение рассматриваемых нами исторических явлений с точки зрения новой науки - геосоционики, согласно которой характер народа зависит от энергии земных недр, а чаще воюют там, где "повышена сейсмическая активность земной коры". Поэтому стихийные бедствия "формируют в человеческой психике агрессивность и жестокость". Большинство же жителей Украины проживает на мощной Восточноевропейской плите, только лишь часть ее южных и западных областей расположена на Евразийском геосинкленарном поясе [12, с. 91, 94].

В целом отрицание идей русского евразийства не может быть голословным. Оно должно быть подкреплено аргументированной теорией, собственной украинской концепцией соседства леса и степи. А ее-то как раз и нет. Выход один: под влиянием русской теории евразийства (в различных ее модификациях) необходимо создавать украинский вариант многовекового взаимодействия в евразийском поясе праукраинского и украинского этносов с различными представителями степного мира. При этом рассматривать период формирования и развития казачества лишь как один из органичных ее элементов, время существования которого припало на последний ее исторический этап.

Литература

1. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л.Н.Гумилев. – М.: ООО «Издательство АСТ». – 2002.
2. Савицкий П.Н. Евразийство // Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997.
3. Савицкий П.Н. Утверждение евразийцев // Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997.
4. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. – М.: Айрис-пресс, 2004.
5. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Джек Уэзерфорд; пер. с англ. Е.Лихтенштейна. – М.: АСТ, 2005.
6. А.Юрганов. У истоков деспотизма // Знание-сила. – 1989. - № 9.
7. Яковенко И. Так ли уж необходимо действительное, или Альтернативна ли история // Знание-сила. – 1994. - № 5.
8. Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. / Автореф. дис. докт. іст. наук... – К., 2000.
9. Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. - № 5.

10. Грибовський Владислав. Неопалима купина козацька (До 350-ї річниці заснування Чортомлицької Січі. 1652 – 2002 роки). – Нікополь, 2002.
11. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVII ст.). – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2001.
12. Сохнич А. Енергія земних надр та характер народу // Політика і час. – 2005. - № 8.

В статье рассматриваются вопросы отношения отечественных исследователей к евразийской теории, роли казачества во взаимоотношениях леса и степи.

In this article the questions of national investigator attitude to the Eurasia theory and the role of Cossaks in relation of forest and steppe are examined.

УДК 631.534.9

Болотських М.В.

**УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В
ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ
(1990 – 2005 рр.)**

У статті розкривається бачення автора проблем екології в історичному просторі в процесі реалізації сучасної земельної реформи

Питання управління природоохоронної діяльності постають як першочергові в діяльності державних і недержавних органів та організацій незалежної України. Це обумовлено як самим розвитком України, так і потребами її входження до світової спільноти.

Визначення основних чинників еколого-соціальної безпеки людини в нашій державі як раз і становить актуальність означеної проблеми у змісті теми «Управління природоохоронною діяльністю в процесі здійснення земельної реформи в Україні (1990-2005 рр.)».

Слід зазначити, що у працях попередників містяться окремі фрагменти думок стосовно матеріалу, що вивчається, однак, вони мають загалом або суто специфічно-прикладний характер, або різняться разовою практичною відмінністю, тобто виконані в плані еколого-економічних чи суто екологічних досліджень [1].

Усі публікації, безумовно, мають важливе значення в науковому плані, однак вони не мають історичного характеру. Автор, спираючись на дослідження попередників, визначає наступне: піднята у назві статті проблема потребує вирішення завдань науково-дослідницького характеру саме з історії України.

Випуск № 9

Це стосується: по-перше, вивчення політико-правових засад, здійснення юридичного забезпечення реалізації земельної і загалом аграрної реформ в Україні, що базуються на визначенні утвердження різних форм власності та господарювання. У цьому плані найважливішим постає завдання визнання пріоритетності затвердження селянина господарем землі як базового чинника нових суспільно-політичних і соціально-економічних відносин; по-друге, аналізу налагодження управлінської діяльності стосовно керування природоохоронною діяльністю в сільськогосподарській сфері; по-третє, життєдіяльність людини вимагає особливого відношення її до взаємин з природою, землею. У цьому плані визначеної ваги набуває супротив людини природі, використання нею добрив та отрутохімікатів. Це потребує перегляду не тільки умов та наслідків, а й вироблення реальних практичних рекомендацій стосовно усунення вказаних розбіжностей.

Початок 90-х років ХХ століття – 2005 р. знаменували прийняття правових та теоретичних засад земельної та аграрної реформи, що мають значення у суто практичному плані.

Земельна реформа - це комплекс правових, економічних, технічних і організаційних заходів, здійснення яких має на меті удосконалення земельних відносин, перехід до нового земельного ладу, адекватного характерові регульованої, соціально орієнтованої ринкової економіки країни. Вона є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні.

Для проведення земельної реформи було створено відповідну правову базу. Прийнято понад 3000 законодавчих, нормативних, інструктивно-методичних актів і документів, які регулюють земельні відносини. На основі законів і нормативних актів, з використанням результатів наукових досліджень розроблено механізм земельної реформи, який полягає у поетапній реалізації комплексу правових, технічних і організаційних заходів.

На зміну існуючих земельних відносин в сучасній Україні були спрямовані законодавчі та нормативні акти, які можна умовно поділити на п'ять груп.

До першої групи відносяться законодавчі акти 1991-1993 років, в яких юридично закріплювалось рівноправ'я різних форм власності та господарювання в аграрному секторі, право селян створювати господарства на принципах приватної власності, принципи реформування колгоспів і радгоспів у колективні сільгоспідприємства.

До другої групи відносяться закони 1994-1998 років, в яких визначені принципи та форми роздержавлення і приватизації землі та майна у колективних сільгоспідприємствах, оформлення частки землі та майна у сертифікати.

До третьої групи віднесені закони 1992-1997 років, в яких визначені основи розвитку підприємництва та орендних відносин у сільському господарстві.

До четвертої групи віднесені законодавчі та нормативні акти 1999-2001 років, в яких сформульовані принципи та етапи проведення реорганізації колективних сільгоспідприємств і створення на їх основі нових агровиробничих структур [2].

До п'ятої групи належать законодавчо-нормативні акти, що стосуються сучасних умов проведення земельної реформи.

Концептуально-правові засади земельної реформи викладені у "Декларації про державний суверенітет України" та Законах з проблем економічного розвитку, прийнятих ще до прийняття відповідних постанов Верховної Ради УРСР. У "Декларації про державний суверенітет України" (липень 1990 року) і Законі "Про економічну самостійність Української РСР" проголошено, що земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної морської економічної зони, весь економічний, науково-технічний потенціал, розташований на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету України і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Законом "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" (жовтень 1990 року) закріплювалась рівність форм господарювання в агропромисловому комплексі. Цим самим створювалися умови для проведення заходів щодо землевпорядкування на основі приватної власності на землю і майно.

Одночасно видано понад 500 нормативних актів, розпоряджень і рекомендацій з проблем функціонування аграрного сектору в умовах переходу до ринкової економіки.

Набули чинности законодавчо-нормативні документи Верховної Ради, Декрети та Постанови Кабінету Міністрів, Укази Президента України, що відображали формування відповідного екологічного законодавства.

За роки незалежності були прийняті Земельний Кодекс (2001 р.), Кодекс про надра (1994 р.), закони України: "Про охорону

Випуск № 9

навколишнього природного середовища" (1991 р.), "Про екологічну експертизу" (1995 р.), "Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення" (1994 р.), "Про пестициди і агрохімікати" (1995 р.), "Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання" (1998 р.), "Про зону надзвичайної екологічної ситуації" (2000 р.), "Про природно-заповідний фонд України" (1992 р.), "Про тваринний світ" (2001 р.), "Про рослинний світ" (1999 р.), "Про охорону земель" (2003 р.) тощо.

Як зазначають дослідники екологічного права [3], якщо у 80-ті роки минулого століття переважно визнавалося природноресурсове право, в яке включалися й екологічні відносини, то в 90-ті рр. – на початку XXI ст., навпаки, пріоритетним стало екологічне право, що інтегрувало природноресурсові відносини. Незважаючи на схожість цих галузей законодавства і права, вони все ж мають істотні відмінні ознаки та відрізняються за своєю структурою, системою, джерелами, методами та принципами регулювання, змістом правових інститутів тощо. У зв'язку з цим природноресурсові відносини є досить самостійними і можуть розглядатися як окремі суспільні відносини. Цим пояснюється виокремлення природноресурсових відносин із складу екологічних відносин. Крім того, природноресурсові відносини мають комплексний характер, оскільки поєднують земельні, гірничі, водні та лісові суспільні відносини, відносини щодо використання об'єктів природно-заповідного фонду, рослинного і тваринного світу й інших природних об'єктів та їх ресурсів.

Диференційований і водночас комплексний підхід до висвітлення природноресурсових відносин відкриває широкі можливості для поглиблення знань щодо особливостей правового регулювання використання природних ресурсів [4].

Виходячи з правових засад, слід зазначити, що управління природоохоронною діяльністю в областях здійснюється Державними управліннями екології та природних ресурсів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України (надалі - Держуправління) (надалі наводиться з джерела) [5].

Мета діяльності Держуправління полягає в досягненні оптимального балансу між шкідливими для довкілля наслідками, що супроводжують розвиток суспільства, і потенційними можливостями природних ресурсів до самовідтворення.

Основними завданнями Держуправління є: забезпечення реалізації державної екологічної політики, спрямованої на ефективне використання та відтворення природних ресурсів (земля, надра,

поверхневі й підземні води, атмосферне повітря, ліси та інші об'єкти рослинного і тваринного світу), охорону навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки; державний контроль за додержанням вимог природоохоронного законодавства підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності та громадянами, іноземними юридичними й фізичними особами; інформування населення через засоби масової інформації про стан навколишнього природного середовища, оперативне оповіщення про виникнення надзвичайних екологічних ситуацій та про хід виконання заходів щодо їх ліквідації.

Офіційним документом, що регламентує діяльність Держуправління, є Положення про державне управління екології та природних ресурсів в областях. Структура служби Державного управління екології та природних ресурсів областей складається з відділів Держуправління та Державної екологічної інспекції. Функціонують наступні відділи Держуправління [6]: відділ роботи з кадрами, правового забезпечення та контролю виконання рішень; відділ державної екологічної експертизи; відділ економіки природокористування та природоохоронної діяльності; відділ регулювання використання природних ресурсів та нормування природокористування; відділ бухгалтерського обліку та контролю; сектор державного моніторингу навколишнього природного середовища.

Державна екологічна інспекція складається з: відділу екологічного контролю природних ресурсів, відділу екологічного контролю використання та охорони водних ресурсів і атмосферного повітря, відділу екологічного контролю природно-техногенної безпеки та відходів, відділу аналітичного контролю, сектору заповідної справи та екомережі, сектору екологічного контролю на державному кордоні, райекоінспекції та міськрайекоінспекції.

Аналіз сучасного екологічного стану, який склався в областях, свідчить, що негативні процеси тривають і припинити їх поки що не вдається.

Основними завданнями поліпшення управління природоохоронною діяльністю в Україні є: реалізація програми охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки з урахуванням екологічних пріоритетів на період до 2010 року; поліпшення екологічного стану в державі; удосконалення існуючої регіональної системи моніторингу навколишнього природного середовища; екологізація природно-

Випуск № 9

заповідного фонду і продуктивних сил регіонів, яка передбачає впровадження екологічно чистих технологій на технологічно-небезпечних підприємствах; поліпшення якісних показників демографічного стану в регіоні; досягнення природно-господарської збалансованості в соціально-економічному розвитку регіонів; удосконалення структури господарства за рахунок соціально-екологічної та еколого-економічної ефективності його функціонування.

На I етапі потрібно стабілізувати масштаби забруднення й процеси деградації навколишнього природного середовища, знизити негативні наслідки господарської діяльності.

На II етапі треба домогтися поліпшення стану навколишнього середовища та його нормалізації у найбільш важливих і соціально значимих регіонах.

На III етапі - створити передумови оптимізації екологічної ситуації розвитку продуктивних сил з урахуванням екологічних пріоритетів.

Таким чином, аналіз державного управління в сфері проведення земельної реформи свідчить про підвищення з боку держави уваги до означеної галузі. Водночас відчувається деяка декларативність у цьому питанні.

Подальше дослідження проблеми можна проводити в плані вивчення соціально-екологічних умов здійснення земельної реформи.

Література

1. Экологическое право Украины: Курс лекций / Под ред. И.И.Каракаша. – Одесса, 2001; Особенности распространения тяжелых металлов, микро- и радиоактивных элементов в ландшафтах Донбасса / Болотских М.В., Орешкин М.В., Шелихов П.В. и др. – Луганск, 2004; Влияние технологических особенностей на предупреждение кризисных ситуаций в земледелии (в условиях бассейна реки Северский Донец) / Усатенко Ю.В., Орешкин М.В., Болотских М.В. и др. – Луганск, 2005 тощо.
2. Корнієнко В.В. Здійснення земельної реформи в Україні: Історичний аспект (1990-2002 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, історії науки, освіти і техніки. Матеріали науково-практичної конференції (Луганськ, 2003 р.). – Луганськ, 2003. – С. 18-19.
3. Природноресурсове право України: Навч. посіб. / За ред. І.І.Каракаша. – К., 2005. – С. 3.
4. Там само.
5. Шмандій В.М., Солошич І.О. Управління природоохоронною діяльністю: Навч. посіб. – К., 2004. – С. 81.
6. Там само. – С. 81-85.

В статье раскрывается виденье автором проблем экологии в историческом пространстве в процессе реализации современной земельной реформы.

In the article seeing of author of problems of ecology opens up in historical space in the process of realization of the modern landed reform

УДК 94(477.61)“1861/1916”

Вихватенко М.Т.

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ СИЛ ТА
ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН НА СТАРОБІЛЬЩИНІ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1861-1916 рр.)**

В статті розглядаються проблеми історії розвитку виробничих сил та виробничих відносин у пореформений період у Старобільському уїзді Харківської губернії (1861-1916 рр.)

Тема розвитку виробничих сил та виробничих відносин у пореформений період достатньо вивчена в загальному плані. Багато авторів приділяли увагу цій темі, вивчаючи її на загальнодержавному рівні. Незважаючи на це, наше дослідження не втрачає своєї актуальності, по-перше, в зв'язку з тим, що в статті використано багато невідомих до цього часу архівних матеріалів з центрального державного історичного архіву Росії, по-друге, дана тема вивчається на прикладі Старобільського уїзду Харківської губернії, що само по собі має красномовний інтерес.

Заселення Старобільського уїзду, як відомо, розпочалося наприкінці XVII століття. Саме у той час засновується населення навколо міста Старобільськ, яке було збудовано у 1696 році і веде свій родовід від слободи Старо Білої, яка входила до складу Ізюмського полку. Саме служиві люди Ізюмського полку заснували село Підгорівка (1696 р.), в якій на кінець XIX ст. проживало 3577 жителів. Серед найдавніших поселень Старобільського уїзду слід згадати с. Лиман (1682 р.), друге заселення якого відбувалося з 1730 р., після повного його знищення у 1708 р. за участь його жителів у повстанні К. Булавина. Така ж доля спіткала й с. Шультінка, яке було заселене у 1686 р. донськими козаками, друге заселення розпочалося з 1719 р., а на початку XIX ст. тут мешкало понад 2000 жителів.

Значна кількість поселень, які сьогодні можна територіально віднести до Старобільського району, були засновані у XVIII столітті вихідцями з Воронежської, Чернігівської, Київської та Белгородської

Випуск № 9

губерній. Це села: Покровки, Суханівка, Караяшник, Тарабани, Орлівка, Маринівка, Байдівка, Титарівка. Заселення цих земель активно продовжувалося і в XIX ст.

Саме в цей час з'являються нові поселення: Вишневе, Омелькове, Чмирівка, Криничкі, Левадне, хутір Балакірів та інші.

Як відмічає Віхрова Т.В. [4], етнічний склад населення наприкінці XIX ст. був представлений таким чином: із 41 слободи Старобільського повіту 21 населяли українці, 6 - росіяни, 12 - змішане українсько-російське, 2 - нащадки донських козаків. У пореформений період чисельність населення Старобільська зростала дуже повільно. Офіційні статистичні дані руху населення за 10 років з 1837 по 1846 у м.Старобільську це підтверджують [3]:

Рік	Народилось		Всього	Померло		Всього
	Чоловіків	Жінок		Чоловіків	Жінок	
1837	107	111	218	81	62	143
1838	102	98	200	72	61	133
1839	117	113	230	59	60	119
1840	112	121	233	85	69	154
1841	114	118	232	68	56	124
1842	98	104	202	76	69	145
1843	101	114	215	77	63	140
1844	117	104	221	66	58	124
1845	113	116	229	57	49	106
1846	109	113	222	63	55	118
Всього	1090	1112	2202	704	602	1306

Зрозуміло, що на демографічний процес того часу впливало багато чинників і, перш за все, це соціально-економічні відносини. Кріпацтво слід розглядати як головні гальма не тільки розвитку економіки, а й розвитку виробничих сил, і в тому числі, росту чисельності населення. Безумовно, на зростання чисельності населення впливали й інші чинники, такі як спалахи холери, цинги у 1830, 1847, 1848-1849 роках. Хоча, безумовно, загальна чисельність населення за

період з 1800 до 1850 рр. зросла майже вдвічі [10]. Так, у 1800 р. у Старобільську мешкало 5884 жителя, а у 1850 р. – 8716 жителів. За даними, які наводить Горелік А.Ф. [7], у 1838 році більшість населення Старобільського уїзду складали селяни (91,9%), далі – міщани (4,1%), духовенство (1,6 %), купці (0,66%). У самому Старобільську у цей час третина населення були міщани. Хоча слід відзначити, що економічна активність у дореформений період поступово зростала. Про це свідчать данні про проведення ярмарок у Старобільську [3]. На той час проводилось чотири ярмарки: Василевська, Миколаївська, Петровська, Провідська. Обіг капіталу був досить високим і складав за всі ярмарки 267,880 карб. сріблом.

Старобільські ярмарки вважалися одними з найголовніших у губернії. Сюди з'їжджалися купці з Воронежу, Харкова, Ростова. Хліб вивозився в порти Азовського моря Таганрог, Ростов, а також у Єлець, Ливни. У весняну ярмарку зганяли для продажу більш ніж 20 тисяч голів різної худоби. Хліба більше продавалось переважно у Миколаївську ярмарку, до 12 тисяч пудів. Так, наприклад, у 1842 році прибуло на ярмарку 4000 підводи з зерном [3.с.231]. З інших товарів, які продавались, було залізо, шкіри, реманент. Незважаючи на все це, виробничі сили у дореформений час були мало структуровані і представлені здебільш селянами. Господарства в більшості своїй носили патріархальну форму кріпосного поміщицького господарства, яке зберігали риси натурального господарства.

Населення міст було в більшості своїй бідним і неосвіченим. Зародки нових явищ – торговельних відносин, конкуренції, спеціалізації господарства стримувались кріпосним правом. „Велика реформа” 1861 року відкрила нові можливості для розвитку капіталістичних відносин. Ця реформа докорінно змінила структуру виробничих сил. Так, згідно відомостей, які були складені за вказівкою міністра внутрішніх справ від 24 травня 1884 року по Старобільському уїзду з'являються нові звітні данні, такі як: 1) відомості про осіб, які не живуть у поселеннях постійно; 2) відомості про осіб, які перебувають на заробітках від 3 місяців і більше; 3) відомості про тих, хто займається фабрично-заводською діяльністю; 4) відомості про тих, хто займається торгівлею, ремеслом; 5) відомості про селян, які самостійно займаються сільськогосподарським виробництвом, переробкою сільськогосподарської продукції.

Аналізуючи ці дані, можна зробити висновок, що у пореформений період зміна виробничих відносин призвела до зміни в структурі господарства, і, як наслідок, в структурі виробничих сил. За

Випуск № 9

статистичними даними 1884 року у Старобільському уїзді 1492 особи самостійно займалися торгівлею, ремеслом або землеробством. На ринок праці звільнилося 16890 осіб, які перебували на заробітках, ще 17177 осіб були зареєстровані у поселеннях, але виїхали в міста в пошуках роботи [1.с.104-105].

Після відміни кріпосного права були проведені реформи у сфері управління, освіти, фінансів, військової справи. Їх метою було пристосування різних сфер державного життя до нових умов соціально-економічного розвитку. Підготовка кадрів, безумовно, потребувала значних капіталовкладень як з боку держави, так і з боку приватних господарств. У 1865-1896 роках розвиток освіти у Старобільському уїзді було асигновано 46117 карб. [13]. За переписом 1897 року у Старобільську мешкало вже 13128 жителів [12]. Через дуже невеликий відрізок часу зміна виробничих відносин, розвиток торгівлі, наймана праця призвели до суттєвих зрушень у розвитку виробничих сил.

Змінюється структура зайнятості населення, з'являються нові до цього часу невідомі прошарки, в тому числі і робітники, приватні власники. У 1870 році у Старобільському уїзді налічувалось 58 водяних, 636 вітряних млинів. У 1869 році купець третьої гільдії Кожухов І.А. будує паровий млин потужністю 3000 пудів на добу. На цьому виробництві було зайнято 74 найманих робітника.

Купець Кирило Климентійович Марченко будує млин з паровим двигуном і водяною турбіною потужністю 700 пудів за добу [13]. Відкриваються винокурний завод Ковтулова – 18 найманих робітників, пивоварний завод чеха Піскачека А.І. – 10 найманих робітників. Працюють три салотопних заводи, господарями яких були міщани Я. Жуков, купець А. Світлинний. Зростає купівельна спроможність населення, розвивається сфера послуг, виробництво товарів для населення. В Старобільську у 1893 році відкривається близько 100 приватних майстерень з виробництва товарів та надання послуг населенню. До сфери бізнесу, якщо висловлюватись сучасною мовою, втягуються різні верстви населення. Якщо на початку реформ це були купці, міщани, то на кінець XIX ст. Значний прошарок серед ремісників, вільних господарів, власників майстерень, магазинів були представники селянства, відставні військові. Нові соціально-економічні та виробничі відносини роблять приватне виробництво привабливішим.

Розширення спеціалізації, міжторговельних відносин між містами, позитивно впливали на розвиток виробничих сил в Росії та на Україні у пореформений період. В Старобільськ приїзять фахівці з різних міст Росії, щоб відкрити свою приватну справу. Так, у 1893 році

відкривають свої приватні майстерні та цехи: куп'янський міщанин З.П. Соболев – годинникову майстерню, серпухівський селянин А.А. Колобаев – хлібобулочну, бердичівський міщанин Г.І. Добіс – годинникову, московський цеховий майстер Є.К. Вульканов – золочення по дереву, воронезький селянин С.Я. Грачов – булочну, австрійський підданий О.О. Раймон – ковбасний цех.

Початок ХХ століття разом з війнами приніс деякі зміни у структурі товарів, які вироблялись у Старобільському уїзді на той час. По-перше, значно збільшилось виробництво деталей та сільськогосподарського приладдя. Війна змусила відреагувати виробництвом польових кухонь, запасних частин до гармат та іншого військового обладнання.

Література

1. Ведомость, составленная на основании данных, доставленных по циркуляру министра внутренних дел от 24 мая 1884 г. За № 1020. РГИЛ. Фонд 91.
2. Веселовский Б.Б. История земства. В 4 томах СПб, 1909-1911.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII. Харьковская губерния, СПб, 1850. – 231 с.
4. Вікрова Т.В. Духовна культура слобожан. (Старобільський повіт, кінець ХІХ ст.). - Луганськ, 1993.
5. Высоцкий В.И. Исторические аспекты Луганщины. Луганск: Шлях. - 1999. – 96 с.
6. Головачев В.А. Десять лет реформ 1861-1871. СПб. 1872.
7. Горелик А.Ф., Намдаров Г.М., Бакшина В.Я. История родного края (Луганская область). Луганск, 1997. – 255 с.
8. Иванов В.В. Життя і творчість селян Харківської губернії. Харків, 1898.
9. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала ХХ в. / Сост. Мироненко С.В. – М.: «Политиздат», 1991. – 367 с.
10. Несторенко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Вид. Академії наук УРСР, Київ, 1959.
11. Полнер Т.И. Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды, условия деятельности. М.: Русский путь, 2001. – 464 с.
12. Радянська енциклопедія історії України. Ред. Скиба А.Д. Київ, 1972.
13. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. Джанова С.Н. Санкт-Петербург, 1903. – 782 с.
14. Семенов. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т.4. Санкт-Петербург, 1873. – 742 с.
15. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис ХVІІ-ХVІІІ ст. Харківське книжне видавництво, 1954. – 278 с.

Випуск № 9

В статье рассматриваются вопросы истории развития производительных сил и производственных отношений в послереформенный период в Старобельском уезде Харьковской губернии (1861-1916).

In article questions of a history of development of productive forces and relations of production during the period after reforms in district Starobelskom of the Kharkov province (1861-1916) are examined.

УДК 94(420:5-12)''1833/1834''

Грицких Д.В.

ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ И МИССИЯ ЛОРДА НЭПИРА В КИТАЙ 1833-1834 гг.

Ця стаття присвячена вивченню політики Великобританії в Південно-Східній Азії. А також має за мету висвітлити мало відомі факти діяльності Лорда Непіра в Китаї в якості керуючого торгівлею в регіоні та його діяльність як консула Великобританії, призначеного головою Форін офіса Пальмерстоном для реалізації британської політики в Китаї.

Работы по истории британской политики в Юго-Восточной Азии остаются чрезвычайно востребованными в современной исторической науке. В значительной степени это связано с быстрым ростом международного влияния Китая, «примеряющего» роль регионального лидера и претендующего на статус мировой державы. Свидетельством успехов на этом пути стало официальное возвращение о. Гонконг под управление КНР, произошедшее в 1997 г. Это событие способствовало возрастанию интереса к истории англо-китайских взаимоотношений, и, в частности, приковало интерес исследователей к механизму выработки правящими кругами Великобритании внешнеполитического курса, приведшего к аннексии о. Гонконг.

Примером исследования истории взаимоотношений Великобритании и Гонконга с 1945 г. до современности может служить изданная в 1994г. коллективная монография «Хрупкий баланс: Гонконг между Китаем и Британией 1842–1992гг.» [12].

Вместе с тем, несмотря на всплеск интереса зарубежных исследователей к истории Британской политики в отношении Гонконга, отечественное и российское научное сообщество не проявило должного внимания к данной проблеме.

Новейшая монография, посвященная истории Гонконга и лишь частично касающаяся вопросов формирования внешнеполитического курса Великобритании в отношении Китая первой половины XIX в.

была выпущена П.М.Ивановым в 1990 г. «Гонконг: история и современность» [6]. Посвященная по большей части истории Гонконга XX столетия, монография также содержит и краткое описание захвата острова Великобританией. В этой части автор опирается на исследования английских и российских историков XIX в. (некоторые из них были переизданы в СССР в 30-е годы) и почти не привлекает дополнительных источников.

В целом же необходимо отметить, что собственно проблеме формирования британской политики в отношении Китая, которая впоследствии привела к захвату Гонконга Великобританией, в новейшей историографии серьезного внимания не уделено. Более того, и в более ранний период специальные исследования по обозначенным проблемам не велись. Следовательно, в историографии данного вопроса сохранился значительный пробел.

Обобщая историографический анализ, можно отметить, что на сегодняшний день существует необходимость серьезной разработки отмеченных вопросов. Наличие достаточного объема документальных материалов создает реальную возможность для реализации исследовательского проекта, основная цель которого – изучить обстоятельства захвата о. Гонконг Великобританией, установить место этого мероприятия в формирующейся политике Великобритании в Юго-Восточной Азии в 30-х – 40-х гг. XIX в.

Частично данная задача была реализована нами в предыдущих исследованиях [8]. В этой статье мы продолжаем двигаться к намеченной цели и в этом направлении ставим перед собой частную задачу: раскрыть историческое значение деятельности одного из архитекторов политики Великобритании в регионе – лорда Нэпира, первого официального представителя Великобритании в Китае.

* * *

Эволюция характера взаимоотношений между Китаем и Великобританией (от тактики приспособления к стратегии господства) [8], в первой половине XIX во многом определялась усилиями группы выдающихся британских общественно-политических деятелей, выходцев из Шотландии. С 1815 г. политика Великобритании в регионе, именуемая иногда как «контрнаступление» в Азии (в ходе противостояния с Россией [9, 34-57]), определялась лордом Пальмерстоном, который нередко привлекал для ее реализации представителей «шотландской группировки» [10].

Одной из политических фигур, участвовавшей в осуществлении планов Дж. Пальмерстона в Южном Китае, стал Джон Вильям Нэпир

Випуск № 9

(1786 – 1834 гг.), выходец из семьи шотландских аристократов, сделавший карьеру военно-морского офицера [3, 149-150]. В возрасте 19 лет он получил первый военный чин за участие в Трафальгарском сражении, а в 1809 г., после нового повышения, стал офицером британского флота. В 1815 году, с окончанием наполеоновской войны, его военная карьера прервалась. Нэпир оставил службу и уехал в собственное поместье под Эдинбургом, где занялся строительством дорог и разведением овец [11]. Будучи пэром Шотландии, лорд Нэпир с 1824 по 1832 г., являлся членом палаты лордов британского парламента. Лишь в 1832 году он вернулся к карьере военного и был направлен к побережью Южной Америки в качестве командующего фрегатом «Бриллиант». За годы службы Лорд Нэпир получил репутацию очень исполнительного человека [6, 34-35].

В 1834 г., будучи главой Форин офиса, виконт Пальмерстон назначил Нэпира торговым представителем Великобритании в Китае и откомандировал его в Макао. Он был снабжен исчерпывающими инструкциями в отношении его деятельности в Китае, выданными ему лично Пальмерстоном. Официально главной задачей Нэпира стало установление постоянно действующего представительства Великобритании в Китае. Желаемым результатом должно было стать открытие консульства в Пекине или хотя бы в Кантоне. В связи с этим планировалось установить прямой контакт с Китайским правительством.

Кроме этого, Нэпир получил и ряд второстепенных поручений. В их числе было увеличение объемов торговли, исследование береговой линии вблизи Кантона и составление подробной карты островов с промерами глубин морской акватории, а также изучение пригодности китайских рек для британского судоходства на расстояние 100 км. от Кантона. Эти задачи определялись целью британского правительства подыскать подходящие территории, достаточно защищенные для организации военно-морской базы у берегов Китая. Глава Форин офиса назначил Нэпира главой правительственной комиссии, в состав которой также вошли Джон Френсис Дэвис и Вильям Чичели Плоудэн.

Пальмерстон объяснял, что если Нэпир, не являясь торговцем, получит полномочия, сходные с консульскими, то сможет их использовать для того, чтобы поселиться в Кантоне и ждать прибытия представителей из Пекина с инструкциями для его дальнейших действий.

В соответствии с предписаниями, лорд Нэпир после прибытия пекинских чиновников должен был действовать с соблюдением

китайских традиций и этикета в качестве посла Великобритании в Китае. Именно с такими намерениями лорд Нэпир прибыл в Кантон.

К этому времени ситуация в регионе во многом определялась событиями, связанными с официальным отказом в 1833 году Ост-Индской компании от монополии на торговлю в Китае. Фактически эта монополия продолжала действовать в некотором смысле даже против ее воли, вплоть до первой опиумной войны. В результате того, что торговая гильдия Хонг, исполняющая роль торгового посредника между европейцами и Китаем, не признавала альтернативных партнеров, все частные предприниматели вынуждены были вести дела при посредничестве Британской Ост-Индской компании. В этой ситуации не столько Британская Ост-Индская компания желала сохранить монополию, сколько гильдия Хонг не хотела усложнять себе жизнь и налаживать взаимоотношения с новыми резидентами [6, 43-44].

Приезд британского представителя был окружен таинственностью. Лорд Нэпир на корабле «Андромах» под командованием капитана Чарльза Элиота прибыл в Макао, переехал в Богуэ, а затем на шлюпке ночью перебрался через Вампоа в Кантон. Несмотря на желание Нэпира сохранить в секрете информацию о своем приезде, губернатор Кантона был осведомлен о его прибытии. Первым его известил прибывший из Вампоа курьер, и сообщил, что Британский корабль был предупрежден о запрете двигаться в Кантон. Немного позже купцы из торговой гильдии Хонг прибыли в Кантон с сообщением о том, что Нэпир и вся делегация по протоколу не могли без соответствующего разрешения покидать Макао.

Следовательно, Нэпир по субъективным причинам нарушил предписание Пальмерстона о соблюдении китайского официального этикета, выехав за пределы Кантона без соответствующего разрешения властей. Можно было бы предположить, что китайские чиновники сговорились о дискредитации прибывшего посла, но сам Нэпир признал, что в Вампоа в сторону их корабля было произведено несколько выстрелов из крепости, однако он их воспринял как приветствие, хотя и решил позже под покровом ночи пробраться мимо крепости в Кантон.

Таким образом, еще до того как Нэпир успел предпринять какие-либо шаги по установлению контакта с губернатором Кантона, он уже не мог рассчитывать на положительный диалог. 26 июня 1834 года Нэпир составил официальное письмо и отправил его через британского офицера к губернатору. Письмо даже не было доставлено губернатору, так как в городских воротах его не приняли и офицера не пропустили,

Випуск № 9

сославшись, что письмо составлено с нарушением придворного протокола и преподнесено с нарушением этикета. Для решения всех вопросов, интересующих Нэпира, советовали обратиться к корпорации Хонг. Нэпир продолжал настаивать на личной аудиенции, в ответ на это под влиянием купцов Хонг губернатор издал эдикт, который предписывал Нэпиру покинуть Кантон под страхом ареста [5, 3].

Попытки наладить прямые переговоры предпринимались в течение трех дней с 28 по 30 июля, но все они оказались безуспешными. Нэпир уже собирался покинуть Кантон и последнюю попытку наладить контакт назначил на 10 августа.

Переговоры так и не состоялись. Интересно, что Нэпир в срыве переговоров обвинял не только китайские власти, но и своего сослуживца, мистера Джона Френсиса Дэвиса, который, по его мнению, саботировал переговорный процесс. Добавили масла в огонь и некоторые влиятельные британские торговцы. Например, мистер Вильям Джардин, глава компании «Джардин и Мэтьюсон» заявил о прекращении торговли с Китаем в случае если делегация не покинет Кантон. Вслед за ним и некоторые другие торговцы сделали то же самое.

22 августа губернатор Кантона сам неожиданно предложил организовать встречу. И все же Нэпиру было предложено разъяснить, во-первых, с какими именно намерениями он прибыл в Китай, во-вторых, почему он нарушил эдикт предыдущего губернатора от 1831 года и без разрешения покинул Макао, и в-третьих, почему отказался соблюдать протокол при предоставлении своей петиции.

Китайская сторона, по-видимому, отнеслась с некоторым пренебрежением к «светской осведомленности» Нэпира и позволила себе едкие замечания по поводу его внешнего вида. Это вывело из равновесия британского офицера, и его ответы окончательно испортили взаимоотношения с губернатором Кантона.

Оскорбленный резкими претензиями со стороны губернатора Кантона, Нэпир приказал выпустить прокламацию, содержащую оскорбления в адрес губернатора и разбросать ее в городе. В частности, он назвал его (губернатора) глупым, упрямым, недалеким человеком и пригрозил, что китайцы еще ответят за оскорбления, нанесенные подданным Великобритании. Такие действия Нэпира привели в замешательство даже Пальмерстона.

После этого инцидента Нэпиру и его свите пришлось спешно покинуть Кантон и спасаться бегством в Макао. По дороге Нэпир

неожиданно заболел и вскоре умер. Так завершилась миссия лорда Нэпира в Китай.

Внезапная смерть Нэпира не дала ему возможности довести намеченные планы до завершения. Однако следует проанализировать достигнутое.

Прежде всего, следует отметить, что Нэпир осознанно или неосознанно нарушил целый ряд требований, поставленных перед ним Пальмерстоном. Во-первых, вместо того, чтобы наладить торговлю с Китаем, Нэпир сделал ее вообще невозможной. Во-вторых, он не только не установил контакт с официальными властями Кантона и Пекина, но и на длительное время вперед сделал это невозможным. Не смотря на то, что Нэпир не выполнил «основных» задач, кое-что ему, все же, удалось.

Его действия позволили Пальмерстону понять, что достигнуть значительных результатов, намеченных им, в организации торговли в Китае не получится без применения силовых методов. Оставалось лишь «разрубить» затянутый узел противоречий, проведя военную операцию.

Возможно, что провоцирование прямого конфликта, разрыв цивилизованных отношений и было прямой задачей Нэпира. Задание по составлению карты и определению места расположения возможной военно-морской базы было выполнено. Уже в 1834 г. правительство получило донесение Нэпира с просьбой о поддержке для приобретения острова Гонконг, расположенного у восточного рукава устья кантонской реки и восхитительно приспособленного для любых целей [8, 47-53].

Наконец, нельзя не признать еще одного достижения Нэпира: своим смелым поступком он спровоцировал резонансный конфликт, обратив внимание Пекина. Следовательно, хотя и не вполне обычным способом, он привлек внимание верховного правителя к событиям в регионе. Ведь если Нэпиру с таким трудом удалось добраться до губернатора одной лишь провинции, то мечтать о переговорах в Пекине в ближайшее время не пришлось бы никому.

Поскольку Нэпиру не удалось добиться ни одного пункта по официальной программе визита, а именно – организации мирных переговоров, но с успехом удалось создать ситуацию конфронтации, угрожающей интересам заинтересованных предпринимательских кругов Лондона, возникают сомнения правильности нашего понимания истинных мотивов гения политических интриг, главы Форин офиса, «хитрой лисы» Пальмерстона. Характерно, что «второстепенные» задачи Нэпира носили разведывательный характер. Следовательно, Пальмерстон предполагал, что становится актуальной необходимостью

Випуск № 9

военного вмешательства для «открытия» Китая. В таком случае все действия Нэпира можно рассмотреть в новом свете.

Во-первых, он собрал разведывательные данные. И уже его последователи к 1836 году обеспечил Пальмерстона информацией о том, где можно организовать наиболее удобную военно-морскую базу [9, 34-67]. Кроме того, не откладывая в долгий ящик, был заложен вполне понятный для европейской общественности конфликт, военное разрешение которого возобновляло престиж Британской нации и открывало широкие перспективы для торговли с Китаем. В конечном итоге именно предложение Нэпира, а не Элиота одержало верх при выборе места для военно-морской базы, и она была организована на острове Сянган (Гонконг) а не на полуострове Линтин.

Реализация дальнейших планов в регионе осуществлялась людьми Нэпира и Пальмерстона – Джоном Френсисом Дэвисом, Георгом Бест Робинсоном и капитаном Элиотом. В действиях этих эмиссаров главы Внешнеполитического ведомства Великобритании уже четко прослеживается агрессивный, наступательный стиль реализации планов Уайтхолла [4].

Таким образом, можно сделать некоторые выводы. Деятельность лорда Нэпира в Кантоне носила двусмысленный характер. Главное задание британского эмиссара – установить конструктивные взаимоотношений с китайской политической верхушкой – не было выполнено. Напротив, действия миссии привели к тому, что конфликт значительно обострился. Однако при этом удалось реализовать ряд второстепенных заданий Пальмерстона, которые носили ярко выраженный разведывательный характер.

Что же касается оценки миссии Нэпира в целом, важно отметить, что она вызвала активные обсуждения в парламенте и на страницах британской прессы. Главной темой обсуждения стал вопрос об эффективности взаимодействия европейцев с китайской цивилизацией и о сложностях налаживания «цивилизованного» взаимодействия британских торговцев с официальными властями Китая. Британское общество столкнулось с проблемой, которая сводилась к необходимости добиться от китайских властей европейского способа ведения диалога, что означало бы установление господства европейцев в регионе.

Литература

1. Collins C. Public administration in Gong Kong – London, 1952.
2. Hong Kong: birth, adolescence, and coming of age. – London, 1937.
3. Historical dictionary: Hong Kong and Macao. – London-Hong Kong, 2000.
4. Parliamentary debates. – Vol. 54. – London, 1840.

5. Morning Chronicle. №7821, April, 10 1840.
6. Иванов М.П. Гонконг: история и современность. – М., 1990. Seyer G.R. Hong Kong. Birth, adolescence and Coming of Age. – London., 1937.
7. Eitell E.J. Europe in China. The history of Hong Kong from the Beginning to the year 1882. London – Hong Kong., 1895.
8. Грицких Д.В. Захват Гонконга Великобританией: частный интерес и государственная политика // Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. – №. 8 (76). – С. 47-53.
9. David Gillard The straggle of Asia, 1828 – 1914: a study of British and Russia imperialism., London, 1977., р.43-68.
10. В нее входили лорд Минто, лорд Нэпир, семейство Эллиотов, сер Грэхэм и др.
11. В разведении овец ему, кстати, удалось преуспеть и отличиться изданием соответствующего практического руководства.
12. Precarious balance: Hong Kong between China and Britain 1842 – 1992. – New York., 1994.

Эта статья посвящена изучению политики Великобритании в Юго-Восточной Азии, а также малоизвестных фактов деятельности лорда Нэпира в Китае в качестве управляющего по торговле с Китаем, его деятельности как консула, назначенного главой Форин офиса Пальмерстоном для реализации британской политики в Китае.

This article talks about the formation of the politics The Grate Britain in the South East Asia. There are no certain details Lord Napier's work in the region as the superintendent of the trade in China.

УДК 930

Грицких И.В.

«УМОПОСТИГАЕМОЕ ПОЛЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ» И ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕМОКРАТИИ

У статті робиться спроба класифікувати існуючі підходи до аналізу історичного процесу, виходячи з вибору окремими дослідниками „розумного поля історичного дослідження”. На прикладі пояснення передумов виникнення демократії аналізується методологічний апарат „політологічного”, „культурологічного” і „світ-системного” підходів до вивчення історії.

Задавшись целью обнаружить «умопостигаемое поле исторического исследования», лучше всего начать с рассмотрения обычного объекта исследования современного западного историка – национального государства

А. Дж. Тойнби
«Постижение истории»

Выпуск № 9

Историческая наука, развивающаяся в условиях методологического плюрализма, на наш взгляд, может сделать свой вклад в исследование предпосылок возникновения демократической формы социальной организации [9]. Если принять мысль о том, что демократия является не мифическим, а социально-историческим феноменом, мы неотвратно придем к осознанию необходимости поиска круга причин, делающих ее неизбежной. Именно эта задача начинает фигурировать в качестве первоочередной, как только мы намереваемся провести демократические реформы и построить демократическое общество.

Тем не менее, уже более века проводя политическую модернизацию «архаичных обществ», ее архитекторы не могут дать сколько-нибудь ясный ответ, как именно рождается демократия и что для этого нужно. Нельзя при этом сказать, что не существует вовсе никаких представлений о демократии, ее месте в числе других социальных явлений. Но приходится признавать, что заданный кем бы то ни было вопрос собственно о предпосылках возникновения демократии не находит четкого и ясного ответа и чаще всего удовлетворяется довольно-таки туманными и запутанными объяснениями, основанными, зачастую, на допущениях и предположениях.

В настоящей статье мы попытаемся критически проанализировать наиболее распространенные из таких объяснений, начав с описания их методологических оснований.

Национальное государство как источник демократии

Одно из самых распространенных объяснений предпосылок демократии вытекает из той научно-исторической парадигмы, которая полагает единицей исторического процесса национальное государство. Отталкиваясь от этого, на наш взгляд, сугубо произвольного, предположения, историк начинает мыслить в тесных рамках политических границ и становится под знамена «**политологической**» парадигмы. Этот неосторожный шаг, на наш взгляд, выводит исследователя за территорию рационального, поскольку политические границы – одно из наиболее абстрактных и спорных, хотя и внешне до боли очевидных и осязаемых, явлений:

- нередко политические границы охватывают разнородные общества, враждующие народы, сегменты неравноценных и порой антипатичных культур;
- даже при самом жестком своем характере, политические границы, оставаясь частью мира политики, никогда не были

непреодолимым фактором для мира экономики или мира культуры, и часто менялись «в угоду» одному или другому из них;

- зачастую исторические события, происходящие внутри определенных политических границ, определяются обстоятельствами внешнего порядка (что наталкивает на мысль о существовании социально-исторической причинности, переступающей по своему усмотрению через любые политические границы).

Однако, несмотря на то, что даже самый простой анализ позволяет нам убедиться в зыбкости оснований выбора национального государства как самодостаточного поля исторического исследования, ученые обычно не задумываются о значении встреченного казуса.

Эта ошибка, впрочем, легко объяснима. Ведь демократия всегда является свойством общества-государства, а не чего-то большего. Насколько мнительным нужно быть, чтобы усомниться в этом простом и, казалось бы, не требующем никаких доказательств, выводе!

Тем временем, начав мыслить политическими категориями, историк демократии вполне логично и безоглядно рассматривает ее, как и многие другие социальные явления, в качестве результата эволюции отдельной нации, строящей независимое государство. Последователи такого подхода пытаются отыскать предпосылки возникновения демократии среди фактов национальной истории. В конечном итоге все сводится к двум слабо увязанным линиям аргументации.

Одну из них представляют ученые, являющиеся сторонниками «материализма». Они обращают внимание на значение развития производительных сил, с ростом которых связываются эволюционные (а когда созреет, и революционные) преобразования в сфере политики. К похожим выводам приходят и современные исследователи, связывающие демократизацию с развитием рынка. В этом случае демократия объясняется как внешняя сфера рыночных отношений, а переход к рынку, как естественный и неотвратимый (? – И.Г.) результат эволюции любого (? – И.Г.) общества, замкнутого в рамках государственных границ.

Как «материалисты», так и «рыночники», в общем, тождественны в своих выводах, когда они намекают на связь демократии с процессами в сфере экономики. Правда, здесь они ограничиваются простым указанием на совпадение экономической модернизации и демократизации, торжества рыночных отношений с либерализацией в сфере политики.

В данном случае вопрос о происхождении демократии можно было бы считать исчерпанным, если бы к нему прилагались рецепты:

Выпуск № 9

1) чем объяснить развитие рыночных отношений (фатально совпадающее с демократией) в одних обществах и их бесперспективность в других?

2) почему развитие производительных сил в одних случаях приводило к демократизации (как на Западе), а в других укрепляло антидемократизм (СССР и др.)?

3) из-за чего проникновение рыночных отношений в авторитарные общества в ряде случаев приводило к эскалации авторитаризма (Россия, Китай)?

Эти неувязки разрушают идиллию связи рынка и экономического прогресса с феноменом демократии и порождают сомнения в способности методами данного подхода выявить предпосылки возникновения демократии в отдельных обществах. Кроме того, история развития рыночных отношений в сфере экономики свидетельствует о том, что они развивались очень медленно, если экономическая система оказывалась замкнутой в политических границах. И, наоборот, свободная торговля процветала, когда ее агенты имели доступ на международное пространство. Фактически национальный рынок исторически немыслим без международного экономического пространства.

Последнее наблюдение и вовсе разрушает наши надежды отыскать предпосылки возникновения демократии в рамках национального государства методами «материалистического» или «экономического» подходов.

Историки и обществоведы, склонившиеся к объяснению социальных явлений с опорой на факты духовной жизни, предполагают альтернативную систему взглядов. Отказав своим оппонентам в признании мира национальной экономики в качестве главного фактора социальной (а, значит, и политической) эволюции, они вместо этого основное значение уделили анализу процесса совершенствования общественного сознания. В итоге демократия вдруг оказалась результатом *неотвратимого* (? – И.Г.) прогресса в сознании свободы того или иного народа.

Из этого можно сделать вывод о том, что демократию порождает мир идей, разделенный на языковые пространства, которые, кроме всего другого, часто соответствуют политическим границам социальных организмов (государств).

Обе научно-исторические школы предполагают также возможность заимствования идей демократии, перенесения ее «на почву» любого другого общества-государства, возможности борьбы за

укрепление, что, по идее, должно приводить к ее утверждению. Согласно мнению оппонентов автора, демократия – высшая форма политического развития человечества. К ней приходят, как к коммунизму, через predeterminedные этапы общественного развития.

Важно отметить, что никто из представителей охарактеризованных подходов даже не пытается объяснить причин, по которым то или иное общество обязательно должно эволюционировать в сторону демократизации. Это видится как само собой разумеющееся. В случае с историческим материализмом «концы» спрятаны в почти непостижимом процессе «роста производительных сил» (или развития рыночных отношений), который преобразует общественно-политические отношения, но сам берется из сферы необъяснимого.

Идеализм же вообще демократизацию не объясняет, а лишь констатирует, а затем идентифицирует как часть открытой в результате наблюдения закономерности. Построение демократии, исходя из этого, видится через убеждение в ее необходимости. Складывается впечатление, что стоит лишь всем поверить в демократию, как она тут же вступит в свои права. И здесь все представляется понятным – даже то, что в этом выводе мы снова ушли из науки в религиозный мистицизм.

Указанные системы взглядов, несмотря на их чистую умозрительность, все же не отрицали некоторой практической составляющей. В частности, политические системы, не отличающиеся особым демократизмом, исходя из самого определения демократии, ставились на более низкую ступень социального развития. Подобная «иерархичность» классификации форм социального устройства подкупает своей простотой, однако противоречит подчас принципам «лучшей из худших» организационных форм – самой демократии. Если абстрактно подойти к интерпретации принципа свободы самоопределения личностей и народов, каждый волен самостоятельно выбирать свою историческую судьбу. Но реальная действительность здесь восстает против абстрактной логики: сделавших неправильный выбор считается позволительным «палками загонять в рай».

Общим итогом подобного взгляда на истоки демократии можно назвать принципиальный вывод о возможности волюнтаристического способа построения демократии в любой точке планеты. В русле таких рассуждений, видимо, и родилось абстрактное представление нынешних «материалистов-прагматиков», реформаторов, которые полагают, что, построив капитализм, они одновременно создадут и структуру демократического общества.

Выпуск № 9

В рамках данной парадигмы мыслят и современные «идеалисты» – «экспортеры» (равно, как и «импортеры») демократических ценностей. Насадив и взлелеяв демократические традиции, дав им укрепиться, они через определенное время (чем не вегетативный период?) собираются получить «всходы», и, наконец, «плоды» демократии – институты открытого общества.

Сходство в понимании социальной динамики коренится в представлениях новоевропейской исторической науки об основном субъекте исторического процесса, в качестве которого рассматривалось политическое целое – государство. Наблюдая прогресс социально-экономической и политической сферы в отдельных странах Западной Европы, развитие идей гуманизма и стабильное повышение жизненного уровня в этих странах, нетрудно было взять такие примеры в качестве эталонных. В их число вошли рыночная экономика (причем, обязательно эффективная), гражданское общество, представительская система власти с ее разделением на несколько ветвей, правовое государство, права человека, свобода как главная доминанта демократического общества. Построив или воспитав эти качества в отдельно взятом народе, можно, по мнению незадачливых воспитателей и воспитуемых, инженеров и исполнителей, привести к желанной цели – «вращиванию» демократии.

Однако социальный эксперимент по воспитанию воспитуемых не везде дал свои всходы, а если быть более точными, почти нигде их не дал. Хронические реформы в странах Латинской Америки, социальные катастрофы Африки и формирование «демократических подделок» в Азии знаменовались номинальным признанием демократии чем-то хорошим, и отождествление все тех же диктаторских режимов с идеалами демократии. У практикующих политиков это не вызвало отторжения, тем более, что при возникновении такой надобности, любого диктатора можно разоблачить и, уличив в недемократичности, заменить более подходящим для текущего политического и исторического момента. Тем не менее, в кругах людей, приближенных к науке, факт резкого неприятия «западных» ценностей традиционными обществами наряду с кричащими примерами национально-культурного превосходства (по отдельным статьям) «отсталых» обществ «прогрессивными», породил непреодолимое стремление объяснить это несоответствие.

Культура и предпосылки демократии

Н.Я. Данилевский, сопоставляя величайшие достижения российской культуры с имиджем «русского медведя», навязываемым

Западом России, предложил альтернативную парадигму анализа исторического процесса. В своем труде «Россия и Европа» он от иерархической оценки вариаций систем ценностей и культур перешел к «сопоставляющей», увидел в разнообразных культурных типах самоценные величины, несравнимые между собой. Так было заложено основание «культурологической» научно-исторической парадигмы

О. Шпенглер («Закат Европы») несколько позже заговорил о том, что взаимопроникновение культурных типов и их взаимообмен невозможны, что, к стати, бросило тень на доктрину экспорта западных ценностей (будь то христианство, либерализм, демократия и т.д.).

А. Тойнби, длительное время отстаивавший идею, подобную той, что развивал О.Шпенглер, в конце творческой эволюции все же стал говорить о том, что взаимодействие возможно.

Однако для нас важны не варианты ответа на интересующий нас вопрос, а сам стиль его постановки. В культурологической парадигме в качестве основного субъекта исторического процесса избрано не государство (политическое целое), а цивилизация (культура). В данной парадигме демократичность выступает уже не как свойство отдельного государства, а как характерная черта историко-культурного типа.

Примером конкретно-исторического применения такого подхода может стать интерпретация динамики демократии Т. Маном, который утверждал, что демократия является закономерным продолжением западноевропейского религиозного мировоззрения.

При таком подходе место идеи экспорта демократии занимает мысль о цивилизационном превосходстве западноевропейской культуры. Собственно, эта идея является подспудным оправданием любым действиям, направленным на установление мирового господства Европы и США. Но если под знаменем демократии она выглядит еще более-менее оправданной, то все же не стоит успокаиваться, поскольку эта же идея продвигалась и под знаменами несколько мене популярными в современном мире: это знамена работоторговли, испанских завоеваний в Америке, европейского колониализма, наконец – нацистской экспансии, движимой идеологией расового превосходства.

Опасность половинчатого применения подхода, предложенного Н.Я.Данилевским и другими классиками культурологической парадигмы, которое заключается в признании различий между цивилизациями одновременно с сохранением иерархических принципов их сравнения, влечет за собой опасность расизма. Современное массовое сознание Западной Европы, обремененное заботами о сохранении высокооплачиваемых рабочих мест («жизненного

Выпуск № 9

пространства») для европейцев и воспитанное в духе цивилизационного превосходства, служит основной предпосылкой империалистических тенденций в современном мире.

Т.о., «купированный» цивилизационный подход в целом отвечает критериям политкорректности с точки зрения «светочей демократии» современного мира.

Подводя предварительные итоги, отметим, что, на наш взгляд, ни одно из приведенных объяснений социальных источников демократии достаточным образом не аргументировано.

Представители первого подхода почти ничего не объясняют, а, по сути, лишь предполагают, что демократия является обязательным и естественным феноменом, совершенной формой социальной организации. Вторая группа ученых лишает дискурс прочных оснований, относя истоки демократии в слабо различимые глубины древности, когда формировался цивилизационный облик современного мира, или в дебри духовного становления отдельных частей населения земного шара.

Таким образом, делая практически выводы из существующих, чисто гипотетических и, как выясняется, очень слабо доказанных представлений о сущности демократии, современные активисты мирового демократического процесса смотрелись бы смешными и нелепыми, если бы не были так сильны, в связи с чем они становятся чрезвычайно опасны. Таким образом, приходится мысленно пожимать руку С. Хантингтону, который в своем весьма прозорливом труде «Столкновение цивилизаций» назвал стремление распространить «западные ценности» (на первом месте следует искать, конечно, демократию) по всему миру затеей весьма вредной – аморальной.

Мир-экономика и предпосылки демократии

Итак, ни «политологическая», ни «культурологическая» парадигмы исторического познания не выработали адекватного представления об истоках демократии, ограничились лишь дескрипцией этого феномена.

Однако, на наш взгляд, существует альтернативная модель, способная объяснить происхождение демократии. Основания для нее были разработаны школой мир-системного анализа. Наиболее известные ее представители – Фернан Бродель (1902–1985) и Иммануил Валлерстайн. Первый – известный представитель французской школы «Анналов», а второй – один из выдающихся социологов современности, активно исследующий проблемы глобальной капиталистической системы [1].

В центр внимания «мир-системников» попадает экономическая система, обладающая, как выяснилось, собственными законами развития и во многом определяющая судьбы иных субъектов исторического процесса. Мир хозяйственных связей, транспортных и торговых коммуникаций, который пронизывает государства и цивилизации, практически не замечая их присутствия и оставаясь тождественным самому себе – вот подлинное содержание исторического процесса и единственная социальная реальность в концепциях школы мир-системного анализа [2].

Критерием выделения мира-системы стали его относительная автономность и наличие центра и периферии, что выступает стержневым – смыслообразующим – звеном концепции И. Валлерстайна. Миры-системы делятся на три категории: мини-системы, миры-империи и миры-экономики. Мини-системы соответствуют общественным организациям того этапа развития человечества, который предшествует эпохе государств. Исходя из этого, им не всегда уделяется сколько-нибудь серьезное внимание. Миры-империи И. Валлерстайна в обычном своем качестве выглядят как государства, в которых экономическое единство территории усиливается политической системой с высокой степенью административной централизации (империя). Их социальная альтернатива – миры-экономики – это социально-экономические системы, обладающие собственными границами, центром и периферией, несущие атрибуты сравнительной автономии (наподобие локальной цивилизации), но пока еще мало связанные политически. В мире-экономике реальные хозяйственные коммуникации свободны от диктата политической власти.

Важнейшими свойствами мира-экономики, делающими ее значимой как для существования государства, так и для развития отдельных цивилизаций, являются, с одной стороны, ее склонность обретать черты политического целого, а с другой – способность деформировать и даже кардинально перестраивать общества, находящиеся в зоне ее развития – как в центре, так и на периферии.

В грубо обобщенной форме это будет звучать так: мир-экономика определяет, какому обществу быть демократичным, а какому не быть.

Поскольку сам подход сравнительно мало известен в современной украинской историографии, осмелимся отвлечься от теоретических рассуждений и приведем несколько конкретно-исторических иллюстраций.

Э. Вульф на конкретных фактах анализирует процесс экспансии

Выпуск № 9

мира-экономики, изменяющий хозяйственный облик обществ периферии. Он показывает, что даже сравнительно малоприбыльная торговля пушниной, не учитывая морально-этических аспектов дела, «приручала» одно племя за другим и губила те из них, надобность в которых исчезала. Так, торговые кампании, начавшие в 1620 г. освоение окрестностей Квебека и Нью-Амстердама, столкнулись тут с племенами индейцев – абинаками, гуронами, ирокезами и др., проживавшими в районе Великих Озер. Все они вели оседлый образ жизни, среди основных занятий почитали земледелие. Однако вскоре инициированная европейцами скупка ценных пород меха привела к массовому отказу от земледелия, переходу к меховому промыслу. Массовое истребление животных привело в определенный момент к исчезновению ценных видов, дефициту угодий и обострению межплеменных распрей. Но промысловые компании на этом не останавливались и двигались на неосвоенные территории, населенные другими племенами, и так до тех пор, пока не вышли к побережью Тихого Океана, оставив после себя индейские общества, лишённые способности к самостоятельному существованию. Так, к примеру, пострадали даже степные племена – апачи, команчи, дакоты и др., искони занимающиеся садоводством и огородничеством, а также охотой на бизонов во время их сезонных миграций. Появление европейцев, нуждавшихся в поставках продовольствия, изменило не только экологическую ситуацию, но и хозяйственный облик индейских обществ. Вскоре производство пеммикана вытеснило ряд традиционных форм занятости местного населения, привело к уменьшению поголовья бизонов и последующему кризису степных индейских племен [5].

Так, развитие мира-экономики, в котором господство захватили европейцы, повлияло на целую плеяду периферийных обществ. То, каким образом мир-экономика в своей эволюции может влиять на развитие обществ, стихийно очутившихся в его центре, демонстрирует история Великобритании.

Соединенное Королевство, долго находившееся на периферии средиземноморского мира-экономики, решительным образом преобразилась, оказавшись (вследствие случайно сделанных открытий) в центре новых – более богатых – торговых связей в Атлантике. По существу, все достижения Великобритании Нового Времени в области развития промышленности, торговли, мореплавания и имперского строительства восходят к спонтанному перенесению торговых путей в бассейн Атлантического океана, что позволило развернуть полуофициальное пиратство, а позже – установить господство над

существующими торговыми путями.

Завершая исторические примеры, отметим, что, исходя из логики, предложенной школой миро-системного анализа и выводов наших предыдущих исследований, демократия как часть специфического социального устройства не приводится в движение закономерностями развития отдельно взятого политического организма (государства) и мало связана с логикой трансформации культурного пространства.

Демократия (как, впрочем, и свободный рынок) появляется как реакция на структурное переустройство общества, нацеливающегося на получение источников материального благосостояния путем посредничества и, более того, втянутого в этот процесс самой ситуацией. В ряде предыдущих публикаций мы неоднократно касались этой темы, исследуя связь возникновения демократии с фактом внешней экспансии обществ, переживающих одновременно с этим и демократизацию.

Таким образом, результаты данного микроисследования неоднозначны. С одной стороны, применение нового подхода, на наш взгляд, раскрывает некоторые перспективы для объяснения ряда социально-исторических феноменов. С его помощью мы определили, что силы, способствующие демократизации, по большей части «слепы» и лишь отчасти могут быть использованы социально-политической инженерией.

Вместе с тем, не следует абсолютизировать это направление научных исследований, ожидать от него ответов на все возможные вопросы. Исторический опыт подсказывает, что ни один подход не способен всецело объяснить исторический процесс. Тем не менее, не вызывает сомнений необходимость продолжения исследований в данном направлении.

Литература

1. В настоящее время И.Валлерстайн – президент международной социологической ассоциации и директор Центра Фернана Броделя по изучению экономик, исторических систем и цивилизаций при Университете штата Нью-Йорк (г. Бингемптон), автор многочисленных книг и комментариев по актуальным проблемам мировой политики, экономики и теории и истории международных отношений, социологических прогнозов.
2. Самые современные материалы по данной проблематике можно встретить непосредственно на сайте центра имени Фернана Броделя, который возглавляет И.Валлерстайн (<http://fbc.binghamton.edu>) или в переводе на русский язык – новейшие комментарии и труды данного

Випуск № 9

- направления на страницах интернет-журнала «Скепсис» (<http://www.scepsis.ru>).
3. Грицьких І.В. Запорізька Січ: вплив зовнішнього фактору на становлення демократичного режиму // Актуальні проблеми вітчизняної і світової історії. Збірник наукових праць: Матеріали I Всеукраїнської конференції. – Луганськ. – 2001. – С.42-46.
  4. Вульф, Ерік Р. Європа і народи без історії / Пер. з англ. І. Пошивала. – К., 2004.
  5. Пеммикан – консервированное мясо бизона, порезанное на куски, высушенное, перетолченное, перемешанное с бизоньим жиром и пастой, приготовленной из сушеных ягод и листьев по традиционным рецептам. Приготовленное таким образом мясо паковалось в кожаные мешки по 90 фунтов. Только в 1813 г. Северо-Западная торговая французская компания закупила 58 059 фунтов пеммикана.
  6. Чешков М.А. Критика миросистемного подхода и концепции капитализма И.Валлерстайна. Научно-аналитический обзор. – М., 1992.
  7. Wallerstein I. The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. – N.-Y., 1974.
  8. Здесь следует сделать акцент на том, что под именем демократии сегодня скрывается два явления, противоположные по своей сути. Так, существует ложная демократия, господствующая в странах, вставших на путь организационной мимикрии, где правящие режимы прикрываются демократическим номинализмом. Мы же в данной статье ведем речь о реальной демократии, уникальной форме общественного устройства, являющем собой сложное сочетание общественных отношений, укорененных в социоэколандшафте, равно как и в исторической традиции.

В статье делается попытка классифицировать существующие подходы к анализу исторического процесса, исходя из выбора отдельными исследователями «умопостижимого поля исторического исследования». На примере объяснения предпосылок возникновения демократии рассматривается методологический аппарат «политологического», «культурологического» и «мир-системного» подходов к изучению истории.

Author in the article make an attempt to classify existent points of view in analysis historical process starting from choice by historians in a number of cases of «field of vision for historian studies». By the example of the precondition for democracy examines the abilities of “political”, “cultural” and “world-system” schools of thought in history.

**ЗАХОДИ ДИРЕКТОРІЇ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ
“СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ”**

У статті розкриваються загальні положення аграрних перетворень Директорії. Автор зазначає, що лідери Директорії теоретично доповнили важливими новими положеннями земельне законодавство Української Центральної Ради, але не змогли їх втілити у практику внаслідок складних як внутрішніх, так і зовнішніх обставин.

Правління Директорії – останній етап Української національно-демократичної революції. Це була спроба реваншу українських політичних сил здійснити внутрішню політику, особливе місце у якій займало аграрне питання як найбільш актуальне в Україні.

Формально Директорія була новим кроком внутрішнього курсу, фактично вона стала копією, аналогом політики Української Центральної Ради (схожі гасла, дії, результати). Реальною базою Директорії була політична еліта Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком, а згодом С. Петлюрою. Намагання Директорії покращити становище хліборобів не здійснились через нестабільність положення її урядів і складні обставини зовнішнього характеру. Директорія постала на нестійкій базі отаманства як конгломерату різних політичних сил, які мали власні позиції щодо вирішення головної на той час селянської проблеми. Основні сили Директорії вважали, що тільки їхній власний шлях є по-справжньому справедливим і корисним для українських хліборобів.

Спроби Директорії виправити ситуацію у сільському господарстві, теоритичні розробки її урядів у цьому секторі економіки можуть стати корисними і зараз, у час, коли відбувається процес розвитку економіки і її галузей на нових демократичних засадах з використанням досвіду як вітчизняних, так і західних політичних систем минулого.

Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що аграрна політика Директорії не задовольнила потреб українського селянства. Колектив вчених, авторів одного із навчального посібника для вищої школи, присвяченого економічній історії України (М.О. Уперенко, Е.А. Кузнецов, Г.К. Парієнко та ін.) зазначає, що селяни підтримали Директорію лише спочатку, коли необхідно було повалити гетьманський режим. Згодом відносини між урядом і селянством загострились. На думку дослідників, апогеєм цього конфлікту стало

Випуск № 9

ухвалення урядом земельного закона, який лише підсилив намагання селянства вирішити самостійно земельну проблему через відсутність у законі відповіді на головне для селян питання, коли вони отримують землю [1, 319].

Інший український вчений В. С. Лозовий пише, що Директорія намагалась провести аграрні перетворення під тиском не лише селянства, але й більшовиків, які досить жваво здійснювали пропаганду на селі і мали певний вплив у деяких регіонах Лівобережної України. Земельна реформа, на думку лідерів УНР, могла нейтралізувати більшовиків як головних опонентів української влади на селі [2, 69]. Серед різноманітних причин неможливості введення запропонованого владою земельного законодавства вчений окремо виділяє таку причину, як байдужість стомлених війною селян до проведення аграрних перетворень, що стала «найгіршою» серед інших, зазначених В.С. Лозовим причин [2, 75].

Сучасний вітчизняний історик О. М. Мироненко, спираючись на законодавчі акти часів Директорії, відзначає, що Директорія стала спадкоємницею аграрної політики Української Центральної Ради, оскільки і перша, і друга наголошували на необхідності земельної реформи, соціалізації землі [3, 212]. На думку дослідника, Директорія власним земельним законом лише модифікувала попередній аналогічний закон Української Центральної Ради. Наслідки були аналогічні: селяни не сприйняли земельний закон Директорії, як і колишній закон її попередниці [3, 215].

Автор статті переслідує мету проаналізувати заходи Директорії щодо вирішення «селянської проблеми» із врахуванням позицій на проблему земельного питання як різних політичних сил, які були у складі Директорії і її урядів, так і наявності численних перешкод щодо втілення аграрного законодавства. Для досягнення цієї мети передбачено розв'язати декілька завдань:

- порівняти на базі аналізу програмних документів аграрні намагання головних політичних партій, які входили до складу Директорії;

- охарактеризувати земельне законодавство урядів Директорії;

- висвітлити обставини створення перешкод щодо практичного втілення аграрної реформи Директорією.

Проаналізуємо головні вимоги політичних сил Директорії, яка уявляла собою конгломерат різних партій України, найвагомішими із яких були УСДРП, УПСР, УПСФ. Це допоможе зрозуміти подальші заходи Директорії щодо вирішення аграрного питання.

Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) пропонувала націоналізувати землю, як і російські більшовики. Ця партія виступала за конфіскацію панської землі і передачу її державним органам; створення всенародної земельної власності (принципи колективізації) [4, 74].

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) виступала за соціалізацію землі, як і російські есери. Соціалізація проходила шляхом скасування приватної власності на землю назавжди; передачі землі без викупу селянству або товариствам через земельні органи [4, 79].

Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) була прибічником приватної власності на землю для трудових сільських господарств без викупу. Партія пропонувала наступне: земля надходить із українського земельного фонду, яким порядкує народ через Український Сейм за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування; принцип конфіскації землі у нетрудових елементів села зберігається [4, 55].

Таким чином, лише дві вимоги поєднували головні політичні сили Директорії щодо вирішення аграрного питання в Україні. Ці вимоги:

- конфіскація землі у панів;
- відміна приватної власності на землю для панства.

Згодом ці вимоги були здійснені, але вони не змогли остаточно з'єднати різні за аграрними поглядами УСДРП, УПСР та УПСФ. Навіть радикальні УСДРП і УПСР мали протилежні точки зору на метод вирішення селянської проблеми, бо між націоналізацією і соціалізацією існувала велика прірва, яку неможливо було подолати шляхом компромісу, як не змогли цього зробити і російські революційні партії (більшовики і ліві есери), які створили тимчасовий коаліційний уряд.

УПСФ у порівнянні з УСДРП і УПСР була поміркованою партією у методі вирішення селянського питання, оскільки виступала лише за часткову ліквідацію приватної власності на землю, яка стосувалась панів. Не маючи кількісної переваги, УПСФ відступила під натиском більш вагомих радикалів – УСДРП і УПСР. Саме принципи останніх і були покладені згодом у земельний закон Директорії, який став головним документом її аграрної політики. Цей закон складався з двох земельних реформ, що мали проходити у два етапи. Проаналізуємо їх.

Перший етап: націоналізація – передача конфіскованої панської землі державі, або надання цієї землі всенародного статусу, статусу загальної власності (ідея УСДРП).

Випуск № 9

Другий етап: соціалізація – надання державою як розпорядником землі через земельні управи конфіскованої панської землі індивідуальним господарствам або товариствам у приватно – трудове користування (ідея УПСР).

Земельний закон був ухвалений 8 січня 1919 р. Його підтримали лише дві партії, основні положення аграрних програм яких було зафіксовано у цьому документі (УСДРП і УПСР). УПСФ проголосувала проти.

Проаналізувавши земельний закон Директорії, який будувався на соціалістичних принципах, спираючись на праці українських істориків В.Ф. Солдатенка [5], В.С. Лозового [2] і О.М. Мироненка [3], автор вважає, що цей аграрний документ є фактично “копією” аналогічного законодавчого акту Української Центральної Ради. Український дослідник В.С. Лозовий зазначає причини такої “схожості” у тому, що закон було вироблено, як у 1917-1918 рр., під тиском селянства, яке бажало остаточного вирішення аграрної проблеми; закон розробляли нашвидкоруч через брак часу [2, 69].

Земельний закон надавав селянину можливість створювати як власне господарство, так і вступати до колективного. Але індивідуальне господарство ставало першим кроком на шляху до створення великої мережі колективних форм власності на селі. Колективне господарство було останнім кроком уряду, а це означало, що принцип націоналізації домінував над допоміжним принципом соціалізації. Націоналізація ставала метою, а соціалізація – засобом. У хронологічному плані соціалізація була першим, а націоналізація другим етапами. На практиці мета випереджала засіб, бо спочатку було “одержавлено” землю, а потім надано їй у приватне користування.

На нашу думку, деякі теоретичні положення самого земельного закону не могли бути втілені на селі, оскільки не задовольняли, а іноді і суперечили намаганням селян. Проаналізуємо їх.

Закон надавав досить широкі повноваження земельним управам, які ставали фактично повними “господарями” і “суддями” на селі. Закон надто демократично підійшов до вирішення питання щодо наділення землею селян за принципом регіональності (від місцезнаходження селянського господарства залежала його норма). Як вважає В.С. Лозовий, рівень свідомості і організованість селян були низькими, не мали демократичного забарвлення, будувались на методах насилля [2, 69]. Встановлена, згідно з законом, норма землі від 5 до 15 десятин, з одного боку, задовольняла мінімальні потреби селян щодо отримання землі, але, з іншого - вона була надто низькою для ведення товарного

(продуктивного) господарства, а це призводило до повільного розвитку сільського господарства, коли селянин виробляв хліб лише для власних потреб, не маючи можливості давати щось ринку – тій ланці, яка могла поєднати інтереси хлібороба і держави. У законі наголошувалось на переселенні селян у разі, якщо їм не залишалось землі, у те місце, де були лишки, при цьому трудовий мінімум у такому випадку підвищувався. Але ніяке заохочення не могло вимусити традиційного за поглядами українського селянина переселитись в інше місце. Закон не зараховував землі підданих інших держав в державний фонд УНР, що призвело до того, що більшість поляків і осіб інших національностей, які були переважно великими землевласниками, зберегли власні землі, оголосивши себе підданими інших країн. Селяни саме це положення закону і пов'язані з ним дії панів, яких воно торкалось, не могли зрозуміти. У ньому вони бачили несправедливість, а згодом під впливом більшовицької агітації і “буржуазний підтекст”. Закон передбачав залишити велику кількість землі державі під цукроварні, гуральні, що обмежувало селянський розподіл землі, а, отже, сприймалось масами вороже. Закон передбачав залишити велику кількість землі державі під цукроварні, гуральні, що обмежувало селянський розподіл землі, а, отже, сприймалось масами вороже. Державні колективні господарства, створені на базі “культурних” (найбільш якісних через наявність у них чорноземних ґрунтів, тварин, техніки тощо), формувались без залучення селянства, без їхньої ініціативи, і часто суперечили бажанням селян того чи іншого регіону, де такі господарства існували [2, 70].

Таким чином, деякі положення земельного закону були недосконалими, а це підривало довіру, яка ще залишалась у частини селянства, до державної влади. Включення до закону положення про паралельне існування і індивідуального, і колективного господарства на селі відобразило протиріччя влади до аграріїв, які з давніх часів жили в громадах, проте вже після реформи 1861 р. прагнули відокремитись від них, перебувати у положенні формального членства у них, віддаючи лише данину традиції щодо громадської взаємодопомоги.

Спираючись саме на дві тенденції селянської психології – індивідуально – власницьку і колективно – громадську, Директорія почала втілювати земельний закон з другої половини січня 1919 р. З самого початку уряд зробив великі помилки: строки, встановлені для проведення аграрної реформи, частиною якого був земельний закон, були нереальними. Міністерство земельних справ 16 січня 1919 р. у затвердженому проекті щодо втілення аграрної реформи встановило дату – 10 березня 1919 р. До цього терміну кожне село мало отримати

Випуск № 9

землю “в спрощеному порядку”; нечітко було визначено головне поняття “господарство”. У поданій у лютому 1919 р. “Інструкції про порядок наділення трудового населення УНР землею” було більше плутанини, ніж певних визначень. “Господарство” ставало чимось абстрактним, оскільки неможливо було зрозуміти ні його сутності, ні розмірів; невдалими стали спроби поставити на чолі волосних і сільських земельних управ, які відповідали за проведення реформи, людей, далеких від адміністративних справ і незначних за кількістю в Україні. Ці сільськогосподарські спеціалісти були вимушені займатись не своєю справою, що призводило до занепаду сільського господарства.

Значною перешкодою щодо проведення аграрної реформи ставала відсутність підтримки дій уряду з боку селянства, низький рівень довіри владі на селі [6, 158-159]. Лозовий В. С. звертає увагу на те, що перша половина 1919 р. була взагалі невдалою для вирішення питань внутрішньої політики Директорією, зокрема, для проведення аграрної реформи на селі, оскільки остання не контролювала більшу частину України через складну зовнішню ситуацію, проте друга половина 1919 р. виявилась більш стабільною для української влади, а тому деякі спроби щодо втілення земельного законодавства були реалізовані на практиці [2, 72].

У першій половині червня 1919 р. Міністерство земельних справ на звільнених від більшовиків територіях почало проводити аграрну реформу. Для цього воно розробило проект практичних заходів, які одразу ж і впроваджувало на селі, а саме: посилало спеціальні комісії для відновлення земельних органів; залучало землемірів до роботи; створювало технічні апарати, які вже практично втілювали основні положення земельного закону [2, 73].

Але, незважаючи на ці заходи, територія їхньої реалізації була обмеженою. Лозовий В. С., спираючись на архівні матеріали, пише, що селяни бажали отримати землю будь-яким чином, навіть за викуп [2, 73]. Виникає запитання, чому селяни були згодні на викуп, на який раніше вони ніколи б не пішли. Відповідь є такою: селяни хотіли завдяки викупу створити власні господарства, мати земельну власність, яку не в змозі відняти влада для перерозподілу або створенню колективних господарств. Отже, селянство було втомленим від постійних земельних перерозподілів, які відбувались при кожній новій владі у державі. Вони остаточно зрозуміли, що безкоштовне отримання землі не є гарантом того, що вона стане власністю і її не відбере держава. Але і викуп землі на той час, у період постійних війн, політичної нестабільності, не давала 100-відсоткової впевненості у

тому, що її «не прибере собі» хтось інший, проте вона хоча б гарантувала 50% того, що ця земля залишиться за селянином. Поряд з вимогами викупу землі селяни, обізнані з «практикою націоналізації землі», часто наголошували у цей час на встановлення приватної власності на землю (звичайно, окрім старої панської), що також могло певним чином захистити ділянки хліборобів від свавілля влад, які приходили на політичну арену України [2, 73]. На наш погляд, тенденція до встановлення приватної власності на землю серед частини селянської маси обумовлена і розчаруванням політикою соціалістичних урядів України – Директорії і більшовиків.

Таким чином, аграрна реформа і влітку, і восени 1919 р. не пішла. Директорія не змогла подолати перешкод як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях. Всі спроби Директорії щодо втілення у життя аграрної реформи виявились неефективними і призвели до несприйняття селянством заходів уряду, який вже не мав авторитету і сили. Селяни, виснажені матеріально і, головне, – втомлені війнами, зміною влад, урядів, не прислухались до пропозицій Директорії, оскільки вважали її тимчасовою владою, неспроможною довго існувати і функціонувати. Але таке ставлення українського селянства до Директорії потребує спеціального дослідження і аналізу, що автор спробує здійснити у наступних статтях.

Література

1. Економічна історія України: Навч. пос. Видання друге / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Парієнко Г. К., Коломійчук Т. Х., Петришина Л. В., Мамонова В. О. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2005. – 496 с.
2. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР // Укр. іст. журн. – 1997. - № 2. – С. 68 – 76.
3. Мироненко О. М. Земельне законодавство УНР // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 212 – 215.
4. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / За ред. Б. І. Мельничука. – Тернопіль: Редакційно – видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 84 с.
5. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
6. Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну. – Х.: Фолио, 2005. – 415 с.

В статтє раскрываються общіє положєния аграрных преобразований Директорши. Автор отмечает, что лидеры Директорши теоретически дополнили важными новыми положениями земельное законодательство

Випуск № 9

Украинской Центральной Рады, но не сумели их внедрить в практику вследствие сложных как внутренних, так и внешних обстоятельств.

The article is about agrarian reforms of Directory. The author notes that governments of Directory completed agrarian reforms of Ukrainian Central Rada by new regulations, but they couldn't realized the reforms on the practice.

УДК 930.2(477)

Довжук І.В.

**ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ:
ЕТНОГРАФ, ІСТОРИК, АРХІВІСТ**

У статті розглядаються деякі аспекти наукової діяльності Олександра Сергійовича Грушевського, зокрема, його науково-організаційна і педагогічна робота, а також здобутки в галузі архівознавства, історії України, етнографії

З початку 90-х рр. ХХ ст. спостерігається активний розвиток грушевськознавства як окремого напрямку історичних досліджень. Це свідчить про неабиякий інтерес науковців і громадськості до творчої спадщини видатного українського історика М.С.Грушевського та членів його родини. Активна діяльність сучасних грушевськознавців невпинно стирає білі плями в історії родини Грушевських, винищеної тоталітарним режимом.

Мета цієї розвідки – з позицій сучасної історичної науки проаналізувати найважливіші аспекти творчої діяльності Олександра Грушевського, показати його внесок у розвиток архівознавства, історії України, етнографії.

Повернення українській науці імені Олександра Грушевського прислужилися праці С.І.Білокона, І.Б.Гирича, Я.Р.Дашкевича, В.А.Качкана, Т.І.Ківшар, Р.Я.Пирога, І.Б.Матяш, Л.Рудницького та ін. [1].

Олександр Сергійович Грушевський (1877-1943) – український літературознавець, етнограф, історик, архівіст. Брат Михайла Грушевського. У 1888-1893 рр. навчався у Владикавказькій класичній гімназії. 1899 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира з дипломом І ступеня.

Молодий учений їде до Австрії та Німеччини, де працює в музеях, архівах і бібліотеках з метою поглиблення своїх знань у галузі археології та доісторичної доби середньої і східної Європи, історії романського середньовічного життя. У 1904 р. склав іспити на ступінь

магістра російської історії. У 1907-1908 рр. – приват-доцент кафедри російської історії Новоросійського університету в Одесі. Проте за читання лекцій з історії України українською мовою змушений залишити стіни цього навчального закладу. О.Грушевський протягом 1909 р. працював у Московському університеті, а з 1910 р. став викладати в Петербурзькому університеті (до 1917 р.) історію України та спецкурси.

О.С.Грушевський під час Української революції був членом Української Центральної Ради від Української трудової партії. Після відкриття в Києві Українського народного університету – приват-доцент (1817 р.), а в 1918-1919 рр. – професор. Тут Олександр Сергійович працював у багатьох наукових товариствах, комісіях, виданнях (з 1920 до 1936 р. – голова Комісії АН УРСР зі складання географічного словника України; з 1921 р. – директор історико-географічної комісії ВУАН, дійсний член археографічної комісії ВУАН; був дійсним членом НТШ, членом Українського Наукового Товариства (УНТ); входив до редакційного комітету Записок історичної і філологічної секції УНТ; був співробітником та членом місячника „Шлях”; друкувався на сторінках Літературно-наукового вісника, Записок НТШ тощо). У 1922-1923 рр. працював під керівництвом М.Василенка на Науково-дослідній кафедрі історії України. З вересня 1917 р. очолював Бібліотечно-архівний відділ при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх УЦР (з 9 січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) [2].

О.С.Грушевський першим поставив питання про необхідність проведення архівної реформи в Україні (а в її контексті – організацію архівної освіти й започаткування архівної періодики) і зробив початкові кроки до розроблення такого проекту. Згідно з цими планами, загальне керівництво, координацію теоретичних досліджень і практичних робіт у галузі архівної справи мав здійснювати бібліотечно-архівний відділ, яким керував Олександр Сергійович. При цьому відділі створювалися археографічна комісія для розроблення теоретичних проблем архівознавства, наукова бібліотека, редакція спеціалізованого часопису „Пам’ятки”.

О.Грушевський заклав основи загальної архівної реформи в Україні (1918 р.), що передбачала створення Національного архіву Української держави в Києві та губернських архівів і комісій на місцях. Також учений на початку 1920-х рр. розробив один з варіантів проекту положення про Український архівно-археологічний інститут (інший варіант назви – Український археологічний інститут).

Випуск № 9

За задумом О.С.Грушевського, інститут мав бути загальнодержавним. Серед основних предметів викладання в УАІ називалися історія України, історична географія, археологія, нумізMATика, геральдика, сфрагістика, архівознавство, загальне бібліотекознавство тощо. Крім лекцій, передбачалося проведення наукових екскурсій. Незважаючи на те, що концепція УАІ так і не була прийнята, О.Грушевський упродовж 1920-1921 навчального року працював у Київському археологічному інституті, викладаючи історію України, історичну географію та архівознавство, залишивши роботу лише в лютому 1921 р. [3].

У першій половині 20-х років О.Грушевський активно займався науковою і викладацькою діяльністю. Так, у цей період він – керуючий історичним циклом Вищого інституту народної освіти ім. М.П.Драгоманова, керівник Секції історії українського права при Правничім товаристві, директор Постійної Комісії для складання історично-географічного словника українських земель (з березня 1919 р.), дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом академіка М.П.Василенка, де він очолював секцію литовського періоду, та ін. Як педагогу вищої школи вченому доводилося викладати не лише історичні дисципліни, а й літературу та грецьку мову.

У 1924 р., після повернення з еміграції Михайла Сергійовича Грушевського й організації ним історичних установ, Олександр Сергійович очолив Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України, став дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, членом редколегії журналу «Україна», «Записок історично-філологічного відділу ВУАН» тощо. Цікава з точки зору архівістики робота О.Грушевського в Археографічній комісії, яку очолював О.Ю.Гермайзе. Так, за дорученням комісії вчений опрацьовував архівні документи з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, прилучився до розроблення правил археографічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого увійшли також М.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе, К.О.Лазаревська, Є.К.Тимченко. Досвід архівної роботи дозволив О.С.Грушевському запропонувати методику описування архівних збірок і колекцій документів [4].

У червні 1929 р. О.С.Грушевського обрано до складу Ради Історичної секції ВУАН, куди, крім нього, входили М.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе, І.І.Щітківський, Ф.Я.Савченко, М.М.Ткаченко, В.Д.Юркевич. Навантаження Олександра Сергійовича й далі зростає.

Він – директор Історично-географічної комісії, заступник голови Історичної секції, керівник секції соціальної і політичної історії при Науково-дослідній кафедрі історії України в Києві. Він також співпрацює в Комісії районного дослідження Лівобережної України та Археографічній комісії.

Вражає не тільки науково-організаційна та педагогічна діяльність О.С.Грушевського. Він є автором понад 150 наукових розвідок, присвячених історії України, історіографії, етнографії тощо. Так, він створює оригінальну галерею портретів-есеїв про визначних істориків, фольклористів і етнографів (М.Костомаров, М.Максимович, М.Маркевич, І.Франко, П.Куліш). Звернемо увагу на працю «Из харьковских лет Н.И.Костомарова», видану 1908 р. На значній документальній основі автор створив чи не найкращий і досі науково-популярний нарис про визначного вченого-історика М.І.Костомарова. О.Грушевський не захоплюється деталізацією біографії Миколи Івановича; він дає тільки необхідні факти, дати. Основне завдання дослідник бачить у тому, аби розкрити найважливіші грані пошуків М.Костомарова на ниві науки [5].

У нарисі-дослідженні «Н.А.Маркевич: Из прошлого украинской литературы и историографии», що побачив світ у 1911 році, О.Грушевський поєднав два підходи: хронологічно-біографічний (поступово розкриває найважливіші віхи життя і творчих здобутків літератора) та критико-аналітичний (дає аналіз творів у власних доповненнях науковими фактами та в зіставленні з працями інших дослідників). У цій праці вчений робить висновок про те, що сильні українські враження М.Маркевич проніс через усе свідоме життя. В основі тих вражень – гаряча й негасима любов до рідного краю, його природи, побуту, до минувщини [6].

О.С.Грушевському належить ряд праць, написаних на стику фольклористики, етнографії та літературознавства. Візьмемо, наприклад, нарис «Из історії української етнографії: Вивчення історичних пісень» (1905 р.). Це, по суті, огляд фольклористичних досліджень М.Цертелева («Опыт собрания старинных малороссийских песен»), М.Максимовича («Малороссийскія песни»), І.Срезневського («Запорожская старина»), О.Бодянського («О народной поэзии славянских племен»), М.Костомарова («Об историческом значении русской народной поэзии»), М.Маркевича («Записки о Малоросіи, ея жителях і произведениях»). Аналізуючи ці праці, О.Грушевський підводить читача до висновку, що саме в основі інтересу до вивчення української пісенної творчості лежало почуття захоплення народною

Випуск № 9

поезією, яке й було першим імпульсом до збирання та вивчення фольклору. Синтезуючи різні погляди на функціонування пісенних зразків, їх різновидів та варіантів, Олександр Сергійович саме на прикладі оцінок етнологічних студій М.Костомарова та інших фольклористів доходить висновку, що їх заслуга в дослідженні пісенної історичної творчості якраз полягає в широкій постановці питання, що об'єднала в цілісну закінчену схему поодинокі намітки, вказівки [7].

В аналітичній розповідці «Из истории украинской этнографии: Этнографические темы в украинской литературе» (1910 р.), О.Грушевський, починаючи від «Енеїди» І.Котляревського, розглядає твори Г.Квітки-Основ'яненка («Мертвецький великдень»), К.Думитрашка («Змій»), М.Костомарова («Великодня ніч»), М.Маркевича («Відьма», «Чарівниця», «Вінки», «Поминальний день», «Іван Купала» та ін.), інших письменників. Він підводить читача до думки, що для української літератури тієї епохи – то «...був час шукань. Старі теми, внесені у літературу людьми старшого покоління, були уже прийняті. Керівні принципи – реалізм і демократизм – і надалі зберегли свій вплив і захоплення, але ж треба було творити новий зміст...» [8].

Науково-організаційна й педагогічна діяльність О.С.Грушевського була припинена в серпні 1933 р. – його звільнено зі всіх посад у ВУАН. 9 серпня 1938 р. Олександра Сергійовича заарештовано як «одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації» [9]. Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання, яке відбував у Іртишському районі Павлодарської області (Казахстан), працював рахівником. Там, імовірно, і помер весною 1943 р.

Таким чином, Олександр Сергійович Грушевський, як і його брат Михайло Сергійович, також значною мірою прислужився українській науці, у тому числі в таких галузях, як історія України, етнографія, археографія, архівознавство тощо. Багато часу його прізвище було в числі тих, на кого тоталітарна влада наклала ідеологічне табу.

І на сьогодні спадщина О.С.Грушевського ґрунтовно не вивчена, тому дана тематика має широкі перспективи подальшого дослідження.

Література

1. Див.: Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів) // Український історик. – 1991. - № 3/4. – Т.28/29. – С.416 – 432; Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - №1. – С.89-93; Качкан В.А. З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський – історик, етнограф, літературознавець) // Українське народознавство в

- іменах: У 2 ч. Ч.2. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – С160- 171; Матяш І. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – Т.2». – С.104-110; Вона ж. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський // Слово і час. – 1998. - № 8 (452).-С.38-39; Рудницький Л. У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років Київської української академічної традиції 1861- 1986: Зб. / Ред., М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993.- С.526.
2. Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С.186.
  3. Матяш І.Б. особа в українській архівістиці: Біографічні нариси // Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх., справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – С.24-25.
  4. Кіржасв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис... канд. істор. наук. – К., 1994. – С.43-44, 80.
  5. Див.: Грушевский А. Из харьковских лет Н.И.Костомарова. – СПб., 1908. – 65 с.
  6. Див.: Грушевский А. Н.А.Маркевич: Из прошлого украинской литературы и историографии. – СПб., 1911. – 82 с.
  7. Див.: Грушевський О. Из історії української етнографії: Вивчення історичних пісень. – К., 1905. – 14 с.
  8. Грушевский А. Из истории украинской этнографии: Этнографические темы в украинской литературе. – СПб., 1910. – С.21.
  9. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці. – С.28.

В статье рассматриваются некоторые аспекты научной деятельности Александра Сергеевича Грушевского, в частности, его научно-организационная и педагогическая работа, а также достижения в области архивоведения, истории Украины, этнографии.

The article outlines some aspects of scientific activity of Aleksandr Sergeevich Grushevsky, in particular, his scientific-organisational and pedagogical work, and also achievement in area of archive science, history of Ukraine and ethnography.

КИЇВСЬКІ ДУУМВІРАТИ ХІІ СТ.

Розглядається питання своєрідної форми влади на Русі ХІІ ст. у вигляді дуумвіратів, причини, механізм їх виникнення та ідеологічна основа

Найцікавішим феноменом ХІІ ст. з погляду форм влади в Києві стали дуумвірати. Крім безпосередніх політичних обставин виникнення дуумвіратів наші знання про них неповні, бо українська історія феодальної доби ще й досі багато в чому є фрагментарною. Однак необхідність ретельного дослідження історії української державності на всіх етапах її існування обумовлює актуальність цієї проблематики. Підвищений же інтерес ця тема викликає і у зв'язку з переглядом всієї концепції розвитку давньоруської державності.

Історики довгий час не розглядали дуумвірати ХІІ ст. в Києві як нову форму центральної влади. Першим, хто затвердив такий погляд на них, був Грушевський М.С. Подальший розвиток ця тема, як один з етапів еволюції великокнязівської влади, одержала в працях Толочко О.П., Федаки С., який піддав аналізу дуумвірат Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича, Котляра М.Ф., якій цікавиться проявами діархії протягом всієї історії Київської Русі. Однак треба констатувати незадовільний стан розробки цієї проблематики в науці, бо їй надається увага в комплексних дослідженнях стосовно доби феодальної роздробленості або історії окремих князівських родин та земель, еволюції князівської влади.

Мета даної праці – розгляд причин, механізмів виникнення дуумвіратів, їх ідеологічна основа.

Після смерті в 1146 р. Всеволода Ольговича, який завдяки своїй політиці “розділяти й пересварювати” [1] зміг утримати Київ, з небаченою доти силою поновилося боротьба за великокнязівський стіл, яка, на думку Черепніна Л.В., “...знаходить віддзеркалення в правовій сфері зіткнення отчинних домагань різних гілок роду Ярослава Мудрого” [2].

За рік до своєї смерті Всеволод Ольгович зібрав в Києві найзначніших князів Південної Русі і оголосив їм, що хоче бачити своїм наступником брата Ігоря: з супротивника принципу отчинності Києва, який вводився ухвалями Любецького з'їзду, Всеволод перетворився на його захисника. Ігор став-таки київським князем, але князував лише 13 днів, бо, як пише Іловайський Д., “...київське віче відмовилося приймати князя з родини Олега, знову віддавши перевагу

Мономашичам” [3]. Коли князівський стіл зайняв Ігор Ольгович до його суперника Ізяслава Мстиславича “...приехала от киян мужи, нарикуче: Ты наш князь, поеде, Ольговичы не хотим быти, акты в задчини”. У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє намагання добути “...стол деда своего и отца своего” [4]. Проте “серед них (Мономашичів) не було єдності, – як зазначає Вернадський Г.В., маючи на увазі суперечності між Мстиславичами і Володимировичами в особі Ізяслава й Юрія Довгорукого, – і декілька чоловіків з них вступили в боротьбу за Київ” [5]. В основі цього протистояння – зіткнення двох ідеологічних доктрин 1054 і 1097: якщо старійшинство відстоювали Юрій і Вячеслав Володимировичі, то принцип отчинності – Мстиславичі. У суспільній думці ці доктрини знаходилися в рівновазі, у якій перебували і військові сили протиборчих коаліцій [6].

Майже всі руські області (від Суздаля до Галича) і всі гілки княжого роду взяли участь у цій боротьбі, одні - на боці племінника, інші - на боці дядька, якого підтримували Ольговичі. Крім того, деякі князі, як, наприклад, Давидовичі, нерідко змінювали свої “пріоритети”, керуючись особистою вигодою. Кожний з головних претендентів на великокнязівський стіл по декілька раз захоплював і втрачав Київ. Оскільки Юрій Володимирович засновував свої вимоги на генеалогічному старійшинстві, то Ізяслав Мстиславович вирішив “використати” Вячеслава Володимировича – старшого в роді Мономаха. В 1150 г. Ізяслав, в черговий раз зайнявши Київ, послав до Вячеслава із словами: “*Нычъ же, отче, осе даю ти Киевъ, поеди, сядь же на столе деда своего и отца своего*” [7]. Так були поєднані принципи 1054 і 1097 рр. Напочатку липня 1151 р., в черговий раз перемигши Юрія, Ізяслав і Вячеслав вступили до Києва і здійснили сумісний обряд вінчання [8]. “Цікаво, - як зауважив Грушевський М.С., - що кияни підтримували угоду, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що легалізувала становище Ізяслава” [9].

Так склався перший дуумвірат на Русі XII ст., який став своєрідним компромісом і розділив старійшинство і реальну владу між двома князями. Таким чином, як вважає Толочко О.П., “...відбулося своєрідне розділення законодавчої і виконавчої влади київського князя” [10]. Але Котляр М.Ф., з яким погоджується і Федака С., вважає, що “...насправді Вячеслав був декоративною фігурою: державою реально управляв один Ізяслав” [11].

Дуумвірат приніс позитивні результати: до смерті Ізяслава Мстиславовича становище навколо Києва стабілізувалося. Тому у 1154 р. після смерті Ізяслава Вячеслав ще раз вдається до структури

Випуск № 9

дуумвірату: запрошує до співправительства Ростислава Мстиславича: "...даю тобі також брата твої держаль. и радиль тако же и тебе даю, а ты мя имей отцем" [12]. Як зазначає Татищев В.М. ще перед своєю смертю "Ізяслав Мстиславич призвав дядька Вячеслава і просив його, щоб Ростислава б із Смоленська взяв до Києва для управління" [13]. Дуумвірат, що склався, виявився недовговічним. Взимку 1154\55 року Вячеслав помер, після чого Ростислав не зміг утриматися в Києві внаслідок невдалої війни з Ізяславом Давидовичем. Проте і суперник його недовго володів стольним градом, який, крім того, не "...мав на нього прав, оскільки його батько ніколи не був київським князем" [14].

Аналогічною формулою розділення старійшинства і управління Руською землею, в порівнянні з попередніми двома, був дуумвірат Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича [15]. На думку Котляра М.Ф., цей дуумвірат був "...єдиним сильним і повноправний" [16].

Зазначимо, що з кінця 70-х рр. XII ст. доля великокнязівського столу опинилась в руках двох князівських родів: чернігівських Ольговичів і смоленських Ростиславичів. Певний вплив на південно-руські справи справляв також володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо.

Представнику Ольговичів Святославу Всеволодовичу вдається в 1176 р. на деякий час заволодіти столицею завдяки військовій силі. Згодом Святослав втручається в рязанські справи, що призвело до ворожнечі з Всеволодом, якого підтримували Ростиславичі. "Святослав вирішив спочатку виступити проти Ростиславичів, а вже потім розпочати масштабну війну проти суздальського князя" [17]. Війна проходила з перемінним успіхом і закінчилась політичним компромісом: "Святослав одержував Київ зі старійшинством, а Рюрику відводився Білгород з всією областю Руською по цій стороні" [18]. Як пише Федака С.: "І в економічному, і у військово-стратегічному плані володіння Київською землею важило більше, ніж володіння самою столицею, Святослав де-факто визнав свою залежність від Рюрика". Однак він зауважує, що якщо в економічному плані сильнішим був Рюрик, то у політичному – Святослав, "...який і вважався формально старшим у цій парі. За спиною Святослава був надзвичайно войовничий клан Ольговичів, до того ж, міцно пов'язаний з половецькими ордами" [19]. На думку Грушевського М.С., компроміс 1181 р. означав замирення двох найвпливовіших українських династій – Ольговичів і Ростиславичів, а також "...привів українську політику до рівноваги, що й протривала до смерті Святослава Ольговича" [20]. Завдяки

дуумвірату, як вважає Соловйов С., "...сину Всеволода Ольговича вдалося остаточно затвердити за собою старійшинство і Київ, але це мало значення тільки на Півдні" [21], оскільки дійсне старшинство опинилося в руках суздальського Всеволода. Однак, як зазначає Бодрухин В.Н.: "...згода в південно-руських землях за часів правління Святослава не давала можливості суздальському князю втручатися в їхні справи" [22].

"Дуумвірат голів двох могутніх князівських родів півтора десятка років підтримував відносну політичну стабільність у регіоні" [23]. Роки княжіння дуумвірів характеризувались піднесенням економічного і культурного життя Києва та всіх давньоруських земель, чому сприяла успішна антиполовецька боротьба руських дружин на чолі зі Святославом, яка відновила безпеку торговельних шляхів Русі [24]. Проте ні Святослав, ні Рюрик не розглядали діархію як непорушний, навіки встановлений порядок. У кожного з них була своя програма владарювання в Києві та мета – встановлення одноосібного правління в Південній Русі. Так, зростання авторитету Святослава сприяло тому, що він почав знову виношувати думку про усунення з Києва свого співправителя. Однак формально єдиновладним правителем для південно-руських князів зробився Рюрик після смерті Святослава у липні 1194 р. Втрата паритету між князівськими кланами привела до нового загострення давнього суперництва за Київ. За слушною думкою Федаки С.: "Дуумвірат був компромісним механізмом і зі смертю Святослава його часи минули. Обриси моноетнічної держави України-Русі в основному вимальовувалися. Така держава на відміну від поліетнічних федерацій потребувала одноосібного правителя" [25].

Таким чином, дуумвірати, які були обумовлені рівновагою сил князівських коаліцій в боротьбі за Київ, зіграли свою позитивну роль в подіях XII ст., сприяючи стабілізації і зміцненню державних початків, консолідації сил проти зовнішньої загрози в особі половців.

Механізм укладання діархії був однаковим, основою ж, на якій виникли дуумвірати XII ст., був компроміс між двома системами старійшинства 1054 і 1097 рр. Крім того, якщо перші два були укладені всередині одного княжого роду, то найсильніший дуумвірат Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича був ще і своєрідним компромісом між двома кланами, що змагаються за владу над Києвом.

Слід зазначити, що при спробі комплексного розгляду окресленої проблематики слід звернути особливу увагу на такий її аспект, як юридичний статус цієї структури влади з точки зору правосвідомості епохи, що становить подальший предмет вивчення.

Література

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти кн. – Т. II. – К.: Наукова думка. –С. 143.
2. Черепнин Л.В. Пути и формы политического развития русских земель XII – XIII в. / Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в историческом развитии. – М.: Наука, 1974. – С.27.
3. Иловайский Д. Становление Руси. – М.: Чарли, 1996. – С.172.
4. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – С. 230.
5. Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь: ЛЕАН; М.: АГРАФ, 1999. – С.240.
6. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 49.
7. Ипатьевская летопись. – С. 398.
8. Толочко А.П. Указ. раб. – С. 50.
9. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С.169.
10. Толочко А.П. Указ. раб. – С. 48.
11. Котляр Н. Многоглавая власть. Дуумвираты и триумвираты Древней Руси // Родина. – 1998. - №3. – С. 37.
12. Ипатьевская летопись. – С. 470.
13. Татищев В.Н. История Российская . – Т.II. – М.- Л.: Изд. АН УССР, 1963. – С. 48.
14. Иловайский Д. Указ. раб. – С.191.
15. Толочко А.П. Указ. раб. – С. 48.
16. Котляр Н.Ф. Указ. раб. – С. 37.
17. Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – С. 115.
18. Татищев В.Н. История Российская. – Т.III. - М.- Л.: Изд. АН УССР, 1964. – С. 126.
19. Федака С. Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович проти княжих усобиць / Історія України. – 1999. - № 35. – С. 6.
20. Грушевський М.С. Вказ. Праця. – С. 207.
21. Соловьев С.М. Сочинения. – Книга I. – Т.II. – М.: Мысль, 1988. – С. 544.
22. Бодрухин В.М. Вказ. праця. – С. 116.
23. Котляр М.Ф. З історії між князівських відносин на Русі доби удільної роздробленості // Історія України. – 2002. - № 41. – С. 6.
24. Толочко О.П., Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 253.
25. Федака С. Вказ. праця. – С. 7.

В статье рассматривается вопрос о своеобразной форме власти на Руси XII ст. в виде дуумвиратов, причины, механизм их возникновения и идеологическая основа.

The question of original power form on Russ of the XII century as duumvirate, reasons, mechanism of their origin and ideological basis, is examined in the article.

ББК63.3(2Рос)-5

Закіров М.Б.

**ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗОВАНОГО
ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
УРАЛО-СИБІРСЬКОГО РЕГІОНУ
В ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті висвітлюються процеси становлення українських громадських національно-культурних об'єднань і розкриваються форми та засоби їхньої діяльності в інформаційній сфері

Проблема даного наукового пошуку належить до числа найменш досліджених. У першу чергу, це зумовлено відносно недавнім виникненням самого явища, оскільки новітня історія українського національно-культурного відродження у Росії нараховує лише трохи більше, ніж півтора десятка років.

Активізація національно-культурного життя у середовищі національних меншин, що мешкали на теренах Радянського Союзу за межами своїх етнічних територій і державно-адміністративних утворень, пов'язана з процесами демократизації, що почали розгортатися у СРСР з другої половини 1980-х років. Одними з перших до організації власного громадсько-культурного життя взялися українці, які мешкали за межами УРСР у інших регіонах і республіках Союзу. Пожвавлення цікавості до національної історії, що їх викликали процеси становлення незалежної Української держави, зумовили появу численних досліджень, невід'ємною складовою яких стали праці з історії зарубіжного українства, зокрема, української меншини Російської Федерації. Так, А.А. Попок розпочав дослідження історії становлення і діяльності громадських національно-культурних осередків далекосхідних українців [1]. Проблеми збереження етнічної самосвідомості українців у Республіці Башкортостан досліджує Т.Д.Крамарчук [2]. Загальні проблеми становлення організованого громадського і культурного життя українців у пострадянських країнах розглядають В.П.Трошинський і А.А. Шевченко [3]. Роль закордонного українства у національному державотворчому процесі і питання

Випуск № 9

організації взаємовідносин української держави зі світовим українством досліджує С. Вдовенко [4]. Проте усі згадані дослідження мають або загальний характер, або присвячені лише окремим районам Урало-Сибірського регіону, або іншим регіонам Росії. Проміж тим, Урало-Сибірський регіон протягом декількох століть був одним з головних регіонів, до якого спрямовувалися значні маси переселенців-українців. У регіоні зосереджена одна з найбільших не лише на пострадянському просторі, а й у світі українська національна меншина. Так, на кінець 80-х років минулого століття, коли почалися процеси активного національного відродження, лише на Уралі та у Тюменській області налічувалося 922, 9 тисяч українців [5]. Тому на сьогодні залишається актуальним проведення комплексного і цілеспрямованого дослідження становлення і діяльності українських національно-культурних об'єднань на Уралі й у Західному Сибіру.

У даній статті зроблено спробу створити картину становлення українських громадських національно-культурних об'єднань і розкрити форми та засоби їхньої діяльності в інформаційній сфері.

Слід зауважити, що значну частину української меншини регіону становлять відносно недавні переселенці. Особливо це стосується півночі Тюменської області, активне заселення якої українцями почалося лише у 70-х роках минулого століття. Саме вони, одними з перших не лише у регіоні, а й у Російській Федерації, взялися до роботи зі створення національно-культурних осередків. Так, вже 19 травня 1989 року українці міста Уренгой Тюменської області заснували Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка міста Уренгой. З метою пропаганди української культури і залучення українців міста до активної участі у відродженні національно-культурного життя, Товариство запросило й організувало виступи артистів з України, зокрема, заслуженого артиста України Павла Громоука, кобзаря Володимира Горбатюка. Силами Товариства було зорганізовано розповсюдження книг і газет, що привозили до Тюменщини вахтовики з України, і з якими Товариство налагодило і підтримувало тісний зв'язок [6, 102]. Проте не відставали й українці, так би мовити, „старих” районів оселення, де переважна більшість українського населення є нащадками селян - переселенців ще XIX – початку XX століття і є сибіряками вже у третьому, а іноді й четвертому поколінні. Зокрема, вже наприкінці листопада 1989 року з ініціативи професора Новосибірського інституту філософії і права І.С. Ладенка в обласному центрі було створено осередок Товариства української мови імені Т. Шевченка „Просвіта”. Згідно з декларацією новосибірські просвітяни головне завдання бачили

у тому, щоб не дати українцям, яких закинула доля до Сибіру, забути рідну мову, або допомогти відновити знання чи вивчити українську. Завдяки зусиллям Товариства і особисто І.С. Ладенка, у Новосибірському інституті філософії і права для бажаючих було організовано читання спецкурсу з української мови. Крім того, в інституті було створено студентській клуб „Гуадеамус”, де проводилися зібрання молоді, що цікавляться українською мовою, історією України і традиціями українського народу. Товариство налагодило і підтримує тісні зв'язки з Україною і веде жваве листування. Крім того, Товариство підготувало для широкої аудиторії цикл публічних лекцій зі справжньої історії України [7, 12]. Водночас із сибірськими українцями активно залучалися до процесів національно-культурного відродження українська меншина Уралу. Першим результатом роботи активу українців Башкортостану стала організація і проведення свят української культури, присвячених 175-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка. У переддень цих свят було створено ансамбль „Витоки”, що пропагував українську культуру і виконував українські пісні. Результатом підготовчої роботи активу стала перша конференція українців Башкортостану, що відбулася 13 січня 1990 року. На конференції було утворено Башкирське республіканське товариство шанувальників української культури „Кобзар” [8]. Основними напрямками діяльності товариства проголошувалося відродження духовної культури українського населення республіки, відродження та вивчення рідної мови і традицій українського народу, сприяння створенню самодіяльних та професійних творчих колективів, пропаганда досягнень української культури, історичних зв'язків України і Башкирії. Треба зазначити, що більшість українських осередків, які створювалися на той час на пострадянському просторі, і, зокрема, на Уралі й у Західному Сибіру ставили за мету аналогічні напрямки. Томська регіональна громадська організація - Центр української культури „Джерело” - була створена у жовтні 1990 року. Від початку своєї діяльності Центром була розгорнута активна пропагандистська та культурно-освітня діяльність. Зокрема, регулярно проводилися збори, історичні та літературні читання. Силами Центру організовувалося проведення Різдвяних та Великодніх свят. Члени Центру української культури „Джерело” приймали активну участь в усіх заходах міста, концертах дружби народів і виїздах до районів області, виставках і днях слов'янської культури, святах міста тощо. Головним пріоритетом діяльності товариства українців Сургуту – „Українська родина”, що було створено у 1991 році, також проголошено

Випуск № 9

культурно-просвітницьку й освітню діяльність. Невдовзі було відкрито недільну школу, бібліотеку. Організація отримала приміщення. Силами активу товариства проводилися дні української культури, вистави вертепу, організовувалися святкування Шевченківських і Різдвяних свят тощо. До міста запрошувалися артисти з України. Зокрема, у Сургуті побувала група „Хрещатий яр”, чоловічий квітет „Явір”, видатна українська співачка Раїса Кириченко [9, 5]. У 1992 році у Тюмені розгорнуло роботу Товариство українців Тюменської області „Єдина родина”. З перших днів своєї діяльності Товариство є активним пропагандистом української культури і чимало зробило у цьому напрямку. За словами Голови Об’єднання українців Тюменської області П. Кліменка: „Раніше підтримувався баланс, скільки приїхало українців, стільки і від’їхало. Нині відтік посилюється, а це для місцевої адміністрації явище не бажане, бо українці – люди працьовиті і роблять значний внесок у розвиток виробництва. Отже, до нас влада ставиться прихильно, допомагає вирішувати питання, що нас турбують” [10, 4].

У квітні 1992 року була створена Уральська регіональна асоціація українців (УРАУ). Обласний відділ юстиції зареєстрував організацію 7 квітня 1992р. Першим головою асоціації був обраний Петро Кікілик. У травні 1993р. головою став Микола Тараненко, заступником – професор Стефан Паняк. 24 травня 1994 р. загальними зборами фундаторів статус асоціації був понижений до обласного, що було пов’язано з виникненням українських товариств у сусідніх областях. У цей же день головою асоціації було обрано професора Миколу Кернесюка. 27 жовтня 1994 р. був зареєстрований новий статут організації. У зв’язку з проханням М. Кернесюка звільнити його від виконання обов’язків голови, Раду очолили С. Паняк і М.Тараненко. До складу Ради входили (крім зазначених вище осіб) Б.Кравець, О.Букей, Ф.Циця, А.Худько, А.Адабаш. У квітні 1996 р. головою організації обрано С. Паняка, який працює на цій посаді й сьогодні. Головною метою роботи організації було визначено збереження української національної ідентичності (культури, мови, традицій тощо). У перші роки існування організації низка її членів брали участь у демократичних перетвореннях, що відбувалися у регіоні. Актив організації працював з ентузіазмом, було створено недільну школу, організовано гуртки, разом відзначали свята і співали. До асоціації щотижня долучалися нові люди [11, 13]. У 1992 році в Омську було засновано український культурний центр „Сірий клин”. Основу Центру, його кістяк складали представники старшого покоління. Саме вони і були активними учасниками всіх культурних програм і заходів: співали пісні, грали на музичних інструментах, брали

участь у різного роду виставах, самі виготовляли реквізит для спектаклів. Це і не дивно, оскільки саме вони, відірвані від рідної землі, зберегли у своїй пам'яті національні звичаї, обряди, пісні, танці. Проте поступово до стародавніх забутих мистецтв залучалася і молодь. Згодом їх не так вже мало було на вечорницях і святах, що проводив Центр [12, 9]. Оренбурзьке обласне українське культурно-просвітницьке товариство імені Т. Шевченка утворено на установчій конференції в липні 1992 року. Вже за перший рік роботи товариства було чимало зроблено. У селах та містах області організовано українські колективи художньої самодіяльності, фольклорні ансамблі, жіночі вокальні групи, танцювальні колективи. Члени товариства почали вивчати архіви про переселення українців до Оренбургу і діяльність відомих діячів культури. Стало традицією проведення обласного свята „Шевченківського березня”. В Оренбурзі почала роботу суботня школа для бажаючих вивчати українську мову. На базі Оренбурзького педагогічного училища №3 відкрилися дві групи, де українську мову вивчають майбутні вчителі. Працюють гуртки вивчення української мови у школі №3 міста Мідногорська та у Ключевській школі Білятівського району. Орський міський музей краєзнавства налагодив контакт з Київським державним музеєм, у залах якого з успіхом пройшла виставка експонатів з Орська. Орська міська рада заснувала літературно-художню премію імені Т. Шевченка. Її лауреатами стали Київський музей Кобзаря, Союз письменників України, редакція газети міста Орська, Орський музей краєзнавства і письменник Л. Большаков. За ініціативою українців Оренбургу було підписано договір про економічну співпрацю з Черкасами, а для його реалізації створено акціонерне товариство „Кобзар” [13, 5].

У 1994 році було створено Громаду українців Челябінської області „Троянда”. З початку своєї діяльності „Троянда” намагалася допомогти українцям згадати, хто вони є, звідки родом. Силами активу організовувалися і проводилися вечори, концерти, святкування Дня незалежності України. Важливим напрямком діяльності Громади українців Челябінської області було створення власної газети, радіо- та телепередач, а також створення кінострічок, що висвітлювали життя української меншини Челябінської області [14, 11].

У подальші роки в Урало-Сибірському регіоні продовжується процес створення українських культурно-громадських організацій. Зокрема, у 1997 році в місті Ялуторовську Тюменської області було створено „Український культурно-освітній центр „Трембіта”. За рік роботи у місті було організовано недільну школу, хор української пісні,

Випуск № 9

фольклорний ансамбль-тріо „Троянда”, вокальний ансамбль української пісні [15, 4].

Додатковий поштовх організаційному розвитку української меншини регіону надав Закон Російської Федерації „Про національно-культурну автономію”, що був прийнятий у 1997 році. Майже відразу після виходу закону активом українських громадсько-культурних об'єднань було розпочато роботу з підготовки необхідних документів і реєстрації НКА. Однією з перших в Урало-Сибірському регіоні у 1997 році було створено Українську національно-культурну автономію у місті Сургут. У 2002 році УНКА міста Сургута і товариство „Українська родина” злилися в одну організацію – Українську національно-культурну автономію „Українська родина” міста Сургут. У липні 1998 року про створення національно-культурної автономії проголосили українці міста Ялуторовська Тюменської області. Згодом було створено національно-культурні автономії й у деяких інших обласних центрах регіону, зокрема, у Новосибірську. Проте, навіть після прийняття закону, не завжди справа зі створенням національно-культурних автономій вирішувалася легко. Протягом декількох років українська громада Єкатеринбургу не могла створити національно-культурної автономії. Проблеми виникли у зв'язку з невизначеністю окремих статей Закону „Про НКА”. Ці невизначеності дозволяли чиновникам заважати юридичним спробам громади отримати офіційний статус НКА. Наприкінці 2003 року Державна дума Російської Федерації прийняла необхідні поправки до закону Російської Федерації „Про НКА”, і у липні 2004 року було зареєстровано УНКА м. Єкатеринбурга. Головою ради автономії було обрано професора Стефана Паняка, заступниками голови: професора Миколу Кернесюка, Ольгу Голову та Наталку Царгородцеву [16, 3].

Проте не всі українські осередки пішли шляхом створення автономій. Так, у 1997 році відбувся III з'їзд українців Башкортостану, що проголосив створення національно-культурної автономії. Однак у подальшому ця ідея не була реалізована. Голова Республіканського національно-культурного центру „Кобзар” В.Б. Дорошенко під час бесіди з автором статті зазначив, що керівництво центру не підтримувало створення автономії, оскільки його не влаштовує саме словотворення „автономія” в їх республіці. Причина такого ставлення до проблеми полягає, в першу чергу, у добрих взаємовигідних стосунках між українськими осередками і керівництвом республіки.

Подальше організаційне становлення українського національно-культурного руху на Уралі й у Західному Сибіру пов'язане з

розгортанням активної діяльності громадських об'єднань. Логічним наслідком розвитку українства у регіоні стало виникнення єдиного координуючого центру – Урало – Сибірської регіональної асоціації українців Росії, що була створена на початку 2000 року, і яку очолив голова регіональної української національно-культурної автономії Ханти-Мансійського округу П. Яремчик.

Але становлення і розвиток українського національно-культурного руху відбувається у далеко не простих умовах. Однією з найгостріших проблем, з якою зіштовхуються у своїй роботі українські організації Уралу і Західного Сибіру, є брак інформації з України. Вище вже згадувалося, що, наприклад, одним із напрямків роботи Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка міста Уренгой було налагодження зв'язків з вахтовиками, які привозили періодику з України, та її розповсюдження. Інколи інформація до української меншини регіону доходить ще більш дивними і далекими шляхами. Так, Уральська асоціація українців завдяки громадянину Австралії Бутакову Л. декілька років отримувала газету австралійських українців „Вільна думка”. Саме ця газета, переходячи з рук у руки, була чи не єдиним джерелом інформації про Україну. Даючи оцінку такому дивному шляхові інформації, С. Паняк зазначав: „Ми в Росії відчуваємо велику потребу в українській літературі, газетах і журналах” [17, 7]. Головна проблема полягає у відсутності українського радіо і телебачення у російському ефірі і налагодженої і, хоч би певною мірою, доступної системи розповсюдження української періодики.

Проте українські громадські об'єднання Урало-Сибірського регіону намагалися і самі вирішити проблему прориву інформаційного вакууму. Важливим напрямком роботи майже усіх українських осередків було створення власних друкованих видань. Так, вже у квітні 1992 року почала хоча й нерегулярно виходити українська газета „Криниця” республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану „Кобзар”. Перші її номери доводилося друкувати ще російським шрифтом. [18, 8]. Громада українців Челябінської області також зробила спробу видавати власну газету. Перший номер газети „Рідне слово” побачив світ у грудні 1994 року. Найголовніше завдання „Рідного слова” полягало у тому, щоб задовольняти інформаційний та духовний попит тисяч і тисяч українців, що мешкають на уральській землі [19, 1]. У газеті висвітлювалися щоденні турботи українського земляцтва на Південному Уралі, культурні події і розповіді про талановитих, неординарних українців, які багато зробили і продовжують робити для розвитку регіону. Поряд з цим „Рідне слово” публікувало об'єктивні повідомлення про події в громадсько-політичному житті,

Випуск № 9

науці і культурі України. Але за браком коштів газета виходила нерегулярно, і згодом її видання було призупинене.

У Тюмені 11 серпня 2000 році була зареєстрована українська щомісячна громадсько-політична газета „Голос України у Західному Сибіру”. Газета почала розповсюджуватися у Тюменській області, Ханти-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах. Видавцем газети є ТОВ „Голос Украины в Западной Сибири”. Редакція здійснює також адресну розсилку газети практично по всьому Урало-Сибірському регіону, зокрема, до Свердловської, Челябінської, Томської, Новосибірської, Курганської і Омської областей. Засновник і головний редактор – Н.К. Свиницький, заступники головного редактора – П. Яремчук, А. Бахталовський. Газета видається за підтримки Департаменту з інформаційної політики Адміністрації Тюменської області, Комітету зі ЗМІ ХМАО і Генерального консульства України у м. Тюмені [20]. У 2001 році вийшло декілька номерів газети „Джерело”, видання якої було організовано Томською регіональною громадською організацією Центру української культури „Джерело”. Проте вже у 2002 році, незважаючи на подання заяви про фінансування газети, кошти з місцевого бюджету не були отримані, і видання газети припинилося. Утім, певну можливість заявити про себе Центр таки отримав. Обласна адміністрація почала фінансувати видання журналу на російській мові для всіх національних центрів, де „Джерело” подає свою інформацію. У подібному напрямку працюють українці Новосибірську. За сприяння Українського обласного культурного центру у періодичних виданнях області регулярно друкуються статті про видатних українських діячів у різних галузях життя і висвітлюється проблеми і досягнення української громади міста і області.

Поряд зі спробами видання власних газет українські осередки Урало-Сибірського регіону намагаються пробитися на радіо та у телевізійний ефір. Одним з перших у регіоні у цьому напрямку відзначилося Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка міста Уренгой. Вже у січні 1992 році на I Конгресі українців незалежних держав колишнього СРСР голова Товариства В. Бондар повідомив, що на місцевому радіо міста Уренгой двічі на тиждень лунають україномовні передачі [21, 102]. Про певні досягнення Томської регіональної громадської організації Центр української культури „Джерело” автор статті дізнався під час особистої бесіди з головою Центру М.О. Філіповою на VIII Світовому Конгресі українців, що проходив 19-21 серпня 2002 року у Києві. Зокрема, на радіо "Сибір" з січня по серпень 1992 року виходив цикл щотижневих українських програм. На Томському телебаченні у тому ж 1992 році вийшла літературно-музична програма з участю дітей і дорослих "Ласкаво просимо", а також окремим блоком "Українська

кухня". У 1993 році на Томському телебаченні вийшла програма „Прийшла коляда”. У 2000 році з нагоди святкування десятиліття Центру на обласному телебаченні було показано два виступи з музичними номерами. Час від часу Центр публікує статті в обласній пресі.

Особливий внесок у розширення українського інформаційного простору в регіоні зробила громада українців Челябінської області „Троянда”. Зусиллями Товариства „Троянда” і творчої групи Челябінської державної телерадіокомпанії під керівництвом режисерів П. Михайловського та А. Хайловського у 1994 році було створено півторагодинний документальний фільм під виразною назвою „Українська „Троянда” в уральському саду”. Цей фільм був спробою показати зацікавленим людям „візитну картку” української меншини області. Вперше фрагменти фільму Челябінське телебачення показало у програмі „Південь”, що виходить як додаток до обласної інформаційної програми „Восьмий канал”. Автор статті мав нагоду зустрітися з головою Громади українців Челябінської області Василем Вексеєм. Під час бесіди В. Вексей розповів, що надалі фільм використовувався при підготовці телепередач про новини з життя Товариства „Троянда”, та інколи окремі частини фільму виходили на телеекрани області. Але головне призначення фільму автори бачили у його тиражуванні на відеокасетах з подальшим розповсюдженням по районних і міських філіях Товариства, а також для обміну з іншими українськими громадами Росії, що певною мірою вдалося зробити.

Певних успіхів у досліджуваному у статті напрямку діяльності українських осередків Урало-Сибірського регіону досягло українське земляцтво Новосибірську. Зокрема, на місцевому радіо періодично звучать радіопередачі про життя українського земляцтва, про видатних українських діячів. З 1999 року на двадцять першому каналі „Молодая культура Сибири” Новосибірського телебачення почала виходити українська програма. Протягом трьох годин на тиждень українською мовою транслиуються документальні фільми, музичні програми і новини [22, 3].

У 2000 році на місцевому телебаченні міста Сургут розпочалося транслювання української телепрограми „Родовід”, яку веде директор Українського культурного центру Олеса Пухальська [23, 5].

Проте, на жаль, наведені приклади є лише поодинокими випадками, що далеко не вирішують проблему забезпечення розвитку повноцінного інформаційного простору. Більш показовим у цьому плані є приклад української громади Омська, що тривалий час не може домогтися відкриття на обласному радіо передачі українською мовою при тому, що існують німецькі, казахські і татарські програми. У 2002 році, що був проголошений роком України в Росії, на чергове звернення

Випуск № 9

Сибірського центра української культури „Сірий клин” влада відповіла пропозицією надання лише платного радіоефіру [24, 14].

Отже, підсумовуючи наведені у статті факти, можна зробити висновок, що українська меншина Урало-Сибірського регіону активно включилася у процеси національно-культурного відродження. У доволі короткий строк майже в усіх великих містах виникли українські громадські осередки. Головною метою створення усіх без виключення об'єднань українців Уралу і Сибіру є відродження духовної культури українців, що мешкають на території регіону. Серед основних напрямків їх діяльності особливе місце займає робота зі створення власних засобів масової інформації, що мають стати об'єднуючим чинником. Радіо- і телепередачі та друковані видання сприятимуть відродженню рідної мови і традицій українського народу, пропаганді досягнень української культури і інформуватимуть громадськість про діяльність українських національно-культурних об'єднань. Проте, незважаючи на наведені у статті приклади, успішної реалізації деяких медіа-проектів, слід констатувати, що робота лише розпочинається. Більшість радіо- і телепрограм мають спорадичний характер, деяким громадам так і не вдалося створити свої газети, а інші були змушені припинити їх видання. Головною проблемою є брак коштів. Більшість українських осередків існують на громадських засадах. Ставлення державних установ до інформаційних потреб української громади ілюструє наведений вище приклад відмови надати ефір центру української культури „Сірий Клин”. Але, незважаючи на труднощі, українські громадсько-культурні організації Урало-Сибірського регіону продовжують жити і працювати, генерують нові ідеї і просувають вже розпочаті проекти. Тому перед дослідниками відкривається широке поле для досліджень. Потребують подальшого вивчення процеси становлення національної освіти, створення самодіяльних та професійних творчих колективів, розвиток громадсько-культурної діяльності та зв'язків з Україною.

Література

1. Попок А.А. Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. – К., 2001. – 304 с.
2. Крамарчук Т.Д. До питання збереження етнічної самосвідомості українців у республіці Башкортостан // Український історичний журнал. – 2000. - №1. – С. 109 – 114.
3. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – 352 с.

4. Вдовенко С. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація і організація взаємовідносин. – Чернігів: ЧДТУ, 2004. – 209 с.
5. Розраховано за: Закіров М.Б. До питання формування української діаспори в Уральському та Сибірському регіонах Російської Федерації. // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 1. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – С. 40 – 42.
6. Ми - діти твої, Україно: Матеріали I Конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР, 22 – 23 січня 1992 р. / Упоряд. С.С. Зінчук, Є.В. Черепакін, О.В. Шугай. – К.: Україна, 1992. – С. 102.
7. Сибірські українці // Голос України. – 1992. – 12 лютого. – С. 12.
8. Бай Н. Інтерв'ю з Василем Бабенком // Вісті з України. – 1993. – № 49.
9. Солодкий С. Імплантація. Опыт выживания украинцев в Сибири // День. - № 237. – С. 5.
10. Бай Н. Мета пробудити національну свідомість // Вісті з України. – 1993. – № 14. – С. 4.
11. Уральська асоціація українців // Український форум. – 2003. – №17-18. – С. 13.
12. Ладан А. Омськ // Український огляд. – 2001. – Серпень. – С. 9.
13. Чорний-Швець М. Маємо єдиний в світі інститут // Вісті з України. – 19-25 серпня. – С. 5.
14. Бабенко В.Я. Українська „Троянда” в уральському селі // Українське слово. – 1995. – 10 серпня. – С. 11.
15. Затрембітало на весь Сибір // Україна молода. – 1998. – 24 листопада. – С. 4.
16. Голос України у Західному Сибіру. – 2002. – грудень. – С. 3.
17. Літературна Україна. – 1997. – 24 квітня. – С. 7.
18. Бай Н. Інтерв'ю з В. Бабенком // Вісті з України. – 1993. – № 49. – С. 8.
19. Білоцерківець Н. Будьмо знайомі, добрі люди! // Рідне слово. – 1994. - № 1. – С. 1.
20. Голос України в Західному Сибіру. – 2002. - № 4.
21. Ми - діти твої, Україно: Матеріали I Конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР, 22 – 23 січня 1992 р. / Упоряд. С.С. Зінчук, Є.В. Черепакін, О.В. Шугай. – К.: Україна, 1992. – С. 102.
22. Стадник Н. Новосибірськ // Шлях перемоги. – 2000. – 12 квітня. – С. 3.
23. Солодкий С. Імплантація. Опыт выживания украинцев в Сибири // День. - № 237. – С. 5.
24. Берендеева Е., Ладан А. Размышления у национального камина // Украинское обозрение. – 2003. – №1. – С. 14.

В статтє исследуются процессы становления украинских общественных национальных объединений и раскрываются формы и способы их деятельности в информационной сфере.

Випуск № 9

In the article becoming Ukrainian public national associations are explored and forms and methods of their activity in an informative sphere open up.

ББК 63.3 (4 Укр) 5

Закірова С.Г.

**РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА У ДОНБАСІ У СФЕРІ
ВИРОБНИЦТВА БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті аналізується розвиток підприємницької діяльності у галузі виробництва будівельних матеріалів Донбасу у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, показано різні за організаційною формою види підприємництва, виділені особливості діяльності підприємців різного станового походження.

Перехід українського суспільства до подальшого розвитку ринкових відносин в останнє десятиріччя ХХ століття поставив перед науковцями завдання дослідження практики та принципів організації підприємницької діяльності часів капіталістичної модернізації господарства після реформ 60-70-х років ХІХ століття, критичного осмислення цього досвіду з позицій вирішення проблем сьогодення.

Сучасна історична наука все більше уваги приділяє аналізу процесів становлення підприємництва, впливу державної політики на зростання підприємницької активності представників усіх верств українського суспільства у пореформені часи ХІХ століття, виявлення об'єктивних та суб'єктивних умов формування особистості самого підприємця. Важливою складовою дослідження історії підприємництва в Україні є вивчення діяльності підприємців у різних галузях промисловості у тих регіонах, що стали локомотивами індустріального піднесення української економіки. Перше місце за темпами промислового розвитку серед районів України у другій половині ХІХ століття займав Донбас.

Висвітленню загальних тенденцій розвитку індустріального виробництва Донбасу після 1861 року, у тому числі й формуванню класу буржуазії, напрямків її діяльності, приділяє увагу В.В. Крутіков [1]. Ґрунтовну інформацію про рівень розвитку Донбасу вказаного періоду, діяльність окремих підприємців у різних галузях промисловості містить робота А.М. Михненка [2]. Питання особливостей процесу становлення підприємництва у межах усієї України досліджує в монографії "Історія підприємництва в Україні (на

матеріалах торгово-промислової статистики XIX століття)» Т.І. Лазанська [3]. Близько до обраної нами проблеми підійшов у своїй роботі С.І. Татаринів [4], проте вона територіально охоплює розвиток лише невеликого, хоча й дуже важливого району Донбасу. Деяких аспектів досліджуваного питання торкаються у своїх роботах І.П.Хлистов, Б.Локотош, Б.А.Кругляк [5]. Однак у вищезазначених працях основна увага приділена таким провідним галузям промисловості Донбасу, як вугільна, металургійна, машинобудівна, а виробництво будівельних матеріалів практично не висвітлюється, хоча розвиток саме цієї галузі створює матеріальні та технічні можливості для піднесення індустрії. Зважаючи на недостатність дослідження означеної проблеми, у даній статті зроблено спробу проаналізувати внесок промисловців, що займалися виробництвом будматеріалів, у створення достатніх умов для розвитку різних галузей індустрії Донецького басейну. Автор намагається провести певний кількісний аналіз діяльності промисловців у вказаному напрямку, виділити різні організаційні форми підприємницької діяльності, висвітлити особливості діяльності підприємців Донбасу різного станового походження.

Високорозвинуту групу виробництв у Донбасі склали галузі, що були пов'язані з видобутком та переробкою мінеральних багатств краю. Значним попитом в умовах стрімкого зростання промисловості та залізничного будівництва у Донбасі користувалися різні види будівельних матеріалів. Враховуючи те, що на території донецького регіону поклади алебастру, вапняку, пісковика, кременю та дикого каменю були розташовані близько до поверхні, а інколи навіть виходили з землі, частина підприємців без значних витрат організовували їх видобуток. Розробки кар'єрів, розташованих на землях дворян та селян, ставали широко розповсюдженою формою господарської активності і приносили їх власникам суттєві прибутки від продажу мінеральної сировини. У кар'єрах працювали підрядники, що наймали як окремих працівників, так і цілі селянські артіль з навколишніх поселень. Частіше за все кар'єри працювали лише у літній період. Наприклад, підрядник заводу Гартмана у Луганську Микола Константинов найняв для видобутку каменю артіль з 31 селянина терміном з 24 квітня по 1 листопада 1899 року з оплатою від 90 до 120 крб. [6, 24]. Досить показовими у цьому сенсі виступають фінансові документи Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, що був заснований О.Алчевським біля с. Юр'ївка Слов'янського повіту. У бухгалтерській книзі за 1905 рік позначено, що завод лише у травні-липні 1905 року виплатив землевласниці В.Г.Юмашевій орендної плати

Випуск № 9

у розмірі 3 209 крб. 16 коп. за вивезене з кар'єрів вапняне каміння у кількості 1 604 580 пудів по ціні 2 крб. за 1000 пудів. Розробку сировини у кар'єрах Юмашевої проводили підрядники Берлін та Бернштейн, що також отримували від заводу за вивезене каміння плату відповідно по 9 крб. 50 коп. за 1000 пудів, таким чином підрядники - підприємці отримали 15 243 крб. 51 коп. [7].

Розробку кар'єрів у великій кількості проводили у різних частинах Донбасу, але особливо відзначався у цьому напрямку промислової діяльності Бахмутський повіт Катеринославської губернії. Зокрема, тут у 1886 році вапняк та будівельний камінь видобували у 23 маєтках. Серед підприємців були і дворяни (А.Герлецький, П.В.Сомов, Е.І.Феніна та ін.), і купці (І.Стрелін, Л.Уманський та ін.), і селяни (П.Манжос та ін.) Вартість 1 куб. саженою каміння коливалася від 1 до 2 крб. Інколи промисловці поєднували виробництво різних видів будівельних матеріалів, збільшуючи конкурентноздатність підприємств в умовах жорсткої конкуренції [8].

Найбільш відомими з місцевих підприємців, що розробляли поклади алебастру та вапняку наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, була родина Французових. За даними 1900 року, братам А.М. та Б.М. Французовим у м. Бахмут належали два власні алебастрові заводи, які мали річне виробництво вартістю відповідно у 48 тис. крб. та 20 тис. крб. Працювали заводи протягом усього календарного року, а не лише у зимовий період. Окрім того, Б.Французов виконував обов'язки керуючого алебастровим заводом Г.Хенкінга у Бахмутському повіті (завод був заснований власником ще у 1869 році). Однак найбільшим за обсягом виробництва алебастру підприємством був завод А.Х.Новикова, що працював з 1882 року. У 1900 році на цьому заводі було виготовлено продукції на суму у 80 тис. крб. [9, 16].

Укладачі щорічного видання „Придніпров'є” виділяли, що у 1910 році, крім власних заводів, Французови орендували кар'єри з видобутку та заводи з виробництва алебастру Ж.Діомідова, Н.Мілекова, І.Наримського. Власниками приватних алебастрових заводів у цей період також були Косич і Богомолів, Л.Гершкович, О.Токарев, А. Крамарев [10, 355].

У зв'язку з відкриттям металургійних заводів, загальним піднесенням гірничозаводської промисловості у Донбасі для облаштування доменних печей, будівель, мостів та інших споруд виникла гостра потреба у великій кількості звичайної та вогнестійкої цегли, цементу та черепиці. До середини ХІХ століття більшість користувачів за браком іншого були вимушені купувати вогнестійку

цеглу, що ввозилася до Росії та України з Англії та Бельгії. Однак підвищений попит на вказаний вид товарів дуже швидко спричинив активізацію діяльності підприємців у виробництві різних видів цегли та будівельних матеріалів. Завдяки проведеним розвідкам у Донбасі було знайдено поклади вогнестійкої глини достатньо високої якості.

Землевласники-дворяни влаштували у своїх маєтках цегляні заводи, що за умов продажу не сировини, а готової продукції, збільшувало прибутки підприємців. Так, у 1865 році у Катеринославській губернії існувало 117 цегляних заводів, які виготовляли продукції на 12 080 крб., де працювало 560 робітників. У тому ж році у губернії налічувалося 9 заводів, що виготовляли черепицю загальною вартістю у 32 055 крб., де працювало 36 робітників [11].

В умовах розвитку ринкового господарства у другій половині XIX століття – на початку XX століття високий попит спричинив підвищення пропозиції вищевказаної продукції, а це означало, що виробництво будівельних матеріалів продовжувало зростати значними темпами. Особливістю цього процесу було чисельне зменшення кількості підприємств за рахунок збільшення обсягів виробництва на кожному з них. Таким чином, загальні обсяги виготовленої продукції у Донбасі не тільки не скорочувалися, а, навпаки, більшали. Джерела того часу повідомляли про існування у 1886 році цегляних заводів у великих землевласників Слов'яносербського повіту Н.В.Булацель та Ф.Н.Булацель [12, 365]. У тому ж році за свідченнями статистичного відділу Катеринославської земської управи у Бахмутському повіті працювало 9 цегляних заводів у маєтках дворянки С.О.Шультен, князя П.Лівена, почесних громадян Борисовських, графа І.О.Корвін-Мілевського, нащадків Піунових, поселенців Роговських, графа А.А.Гейдена, баронеси Н.М.Фредерікс. Розміри виробництва на підприємствах були невеликими, проте зустрічалися й досить значні – наприклад, завод Л.Н.Сабо виробляв до 1 млн. штук цегли, яку продавали по 10 крб. за тисячу [13]. У 1888 році за даними Н. Бистрицького лише у Донбаському регіоні заводів, що виробляли цеглу та черепицю, було: у Луганську – 5 (вартість виробленої продукції – 4 658 крб.), Маріуполі – 19 (9 451 крб.), у Маріупольському повіті – 27 заводів (30 843 крб.). Заводів з виробництва вогнестійкої цегли працювало лише 2, при цьому вони належали відомим у регіоні підприємцям Плещееву (його завод був розташований у Бахмутському повіті) та Фарке (у м. Бахмуті) [14].

У „Списку промислових підприємств Катеринославської губернії на 1900 рік” за даним напрямком виділяли підприємства, що мали

Випуск № 9

значно більші потужності виробництва. Серед них у Донбасі можна виділити 1 завод вогнестійкої цегли та 23 – цегляні заводи, що належали приватним підприємцям. (таблиця 1). Відсутність у списку інших підприємств Донбасу не означала, що вони припинили свою роботу. Скоріше за все, укладачі списку ставили за мету виділити лише ті заводи, які мали суттєвий внесок у виробництво будівельних матеріалів. Однак важливе значення для аналізу економічного розвитку регіону на рубежі XIX – XX століть має поява значної кількості потужних підприємств у даному напрямку виробництва. Якщо у 1888 році 19 заводів Маріуполі виробляли цегли на 9,5 тисяч крб., то через дванадцять років лише найменше з виділених підприємств – підприємство Савченка – виробляло продукції на 10 тисяч крб., а завод купця Лікакі протягом року виготовляв товару на 25 тисяч крб.

Таблиця 1

Цегляні заводи Катеринославської губернії у 1900 році

№	Власник	Вартість продукції (крб.)	Кількість працівників
<i>Завод вогнестійкої глини у м. Бахмуті</i>			
1	Фарке Е.М.	62 тис.	60
<i>цегляні заводи</i>			
<i>м. Бахмут</i>			
2	Бадодинг А.П.	10 тис.	26
3	Мінаєв Д.	20 тис.	40
4	Французов Б.М.	7 тис.	25
<i>ст. Костянтинівка Катерининської залізниці</i>			
5	Номікосов Д.К.	15 тис.	40
6	Судерман І.Я.	8 тис.	22
7	Феттер Г.Д.	15 тис.	40
<i>кол. Нью-Йорк Бахмутського повіту</i>			
8	Унгер Я.Г.	17 тис.	52
9	Унроу К.Л.	8 тис.	25
<i>ст. Алмазна Катерининської залізниці</i>			
10	Кисельов Н.В.	25 тис.	56
<i>с. Олександрівка Слов'яносербського повіту</i>			
11	Голубев В.Ф.	25 тис.	78
<i>с. Устинівка Слов'яносербського повіту</i>			
12	Брати Антонови	10 тис.	30
<i>с. Лозова Бахмутського повіту</i>			
13	Міленков Н.С.	11 тис.	35

<i>м. Луганськ</i>			
14	Толчинський І.С.	5 тис.	24
15	Герліванов і Меровинський	10 тис.	26
<i>м. Маріуполь</i>			
16	Вороб'єв А.А.	20 тис.	46
17	Губа З.С.	12 тис.	30
18	Лікакі І.Д.	25 тис.	45
19	Савченко М.	10 тис.	30
20	Сичухін Е.Ф.	17 тис.	41
21	Хараджаєв Д.А .	22 тис.	55
22	Чебанов Д.	13 тис.	30
23	Чентуков С.А.	20 тис.	50

Складено за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.2090, оп.1, спр. 4. – Арк. 20-22зв.

Загалом виробництво цегли лише на приватновласницьких підприємствах Донбаської частини Катеринославської губернії збільшилось з 45 тисяч крб. у 1888 р. до 334 тисяч крб. у 1900 р., тобто у 7,5 разів. Тільки на цих заводах підприємців було створено близько 900 робочих місць, де працювали наймані робітники.

Серед алебастрових та цегельних заводів м. Слов'янська Харківської губернії у 1909 році заводів виділялися цегельні заводи – І. Гутнікова (100 працівників, вартість продукції – 28 200 крб.) та М.Харчевнікова (75 працівників, вартість продукції – 11 400 крб.) Проте справжнім велетнем цієї галузі виглядав слов'янський керамічний та цегельний завод акціонерного товариства „Дзевульський і Лянге”, на якому працювало 418 робітників, що виробляли продукції майже на 220 000 крб.[15, 1-3]

У 1913 році на території Катеринославської губернії працювало вже двадцять вісім заводів з виробництва цегли, цементу та черепиці. Серед них 8 – це заводи вогнестійких виробів, 2 з яких належали приватним власникам – Ф.Плещееву та А. Кустодису, а 6 – знаходилися у колективній власності компаній – Торецького, Криничанського, Деконського, Красногорського товариств, „Товариства Ф.Рост і К^{ом}” та „Товариства М.А.Ковалевського”. Цегляні, черепичні та цементні заводи належали у Бахмуті – А.Бадодингу, Любецькому, Паланті, Хенкону, Фарке, Ф.Зехову та М. Венгеровському; у Маріуполі – Вороб'єву, Лікакі, І. Горенштейну, Шенвельдеру, Хороджаєву, Товариству „Берген, Завацький і К^{ом}”; у Луганську – Герліванову,

Випуск № 9

Мінаєву; у Бахмутському повіті – Унгеру, Т.Вопіпорі, Н.Науменку, А. Манцевичу і Т. Кочкіну, А.Французову [16, 45-49].

Суттєвий внесок у розвиток цегельного виробництва Донбасу внесла родина дворян – землевласників Бахмутського повіту Плещеевих. Підприємництвом у галузі виробництва будівельним матеріалів займалися брати Ф. та А. Плещееви, справу продовжували їх сини – В.А. та Н.Ф. Плещееви. Саме Ф.І. Плещеев побудував у 1876 році перший у Донбасі та в Україні взагалі завод вогнестійкої цегли. До 1879 року цеглу продавали тільки на завод Юза, а з 1879 року відправляли до Ростова, Харкова, Катеринослава, Севастополя, використовували під час будівництва залізниць. Завод працював сезонно – з квітня по листопад, на ньому вироблялося близько 250 тисяч штук цегли і працювало понад 35 робітників [17, 58].

У 1890 році штабс-капітан В.А. Плещеев відкриває другий великий завод вогнестійких виробів у Донбасі. У 1896 році підприємець бере участь у Всеросійській промисловій і художній виставці у Нижньому Новгороді, де отримав срібну медаль за якість виробленої на заводі продукції. Наступного року завод В.Плещеева на Київській сільськогосподарській та промисловій виставці експонував зразки виробництва – вогнестійку цеглу різноманітних форм і розмірів для доменних, мартенівських, зварювальних та інших печей, вогнестійкий цемент. У цей період на заводі працювало до 100 робітників, для потреб виробництва видобувалося понад 6 млн. пудів глини на рік. Продукція заводу постачалася не тільки на місцеві ринки, але й на Кавказ, в Одесу, Київ, Брянськ та інші міста та регіони країни. У 1901 році вироби заводу Плещеева отримали золоті медалі на Виставках у Ніжині та Бердичеві. У 1909 році загальний капітал заводу становив 200 тис. крб., а річне виробництво оцінювалося у 115 тис. крб. У 1911 році В.А. Плещеев продав власне підприємство „Анонімому Товариству „Кринична” вогнестійких та гончарних виробів на Донці”, яке було створене ще у 1898 році бельгійськими та французькими підприємцями. Керуючим заводом Плещеева був призначений бельгієць Ж.Фірнемон [18, 61].

Значні поклади вогнестійкої глини, що були відкриті у районі с. Часов-Яр Бахмутського повіту спричинили появу біля родовища інших заводів, які виготовляли аналогічну продукцію. З 1901 року тут працював цегляний завод „Товариства Ф.Рост і К^о”, який належав бахмутським купцям І. Кузякіну та Ф.Росту, дворянам Н.Котляревському та Г. Гаєвському. У 1910 році біля Часов-Яру були розташовані одне з підприємств відомої харківської фірми барона Е.Беренгейма „Товариство для виробництва вогнестійкої цегли,

гончарних, теракотових та інших виробів”, цегляний завод дворянина-землевласника Н.Котляревського, завод В.Ауве [19, 355].

Виробництвом цегли займалися не тільки дворяни, купці, представники технічної інтелігенції, але й селяни, які влаштовували цегляні цехи та заводи. Труднощі матеріального забезпечення приватної справи, общинний характер землеволодіння обумовили появу специфічних форм селянського підприємництва – колективних сільських товариств та громад. Утворені товариства працювали на умовах кооперації праці, проводили спільну розробку мінеральних родовищ або займалися їх переробкою, однак за розмірами виробництва поступалися купецьким та поміщицьким заводам. Проте кустарі-цегельники практично повністю забезпечували потреби невеличких містечок і селищ у цьому виді будівельного матеріалу. Так, у 1910 році селяни І.Рачковський та П.Попов у Слов’яносербському повіті Катеринославської губернії отримали кредит для влаштування цегляного заводу. Селяни х. Лисого того ж повіту Г.Словський, А.Бобирь та І. Цоран влаштували цегляний завод на орендованих на 9 років у сільського товариства землях і зобов’язувалися продавати селянам хутора цеглу дешевше ринкової ціни на 1-2 крб. за тисячу штук товару [20, 320-321]. У Бахмутському повіті на сировині з Часов-Яру працювало цегляне підприємство німецького колоніста Д.Феттера, яке мало загальну вартість виробленої цегли та черепиці близько 20 тис. крб. на рік. Завод Феттера мав представництва у Москві, Петербурзі, Харкові [21, 74]. У Старобільському повіті Харківської губернії лише навколо селищ Підгорівка та Титарівка працювало 16 цегляних селянських цехів. Взагалі ж у Харківській губернії у 1910 році працювало 568 цегляних селянських підприємств, які виробляли близько 58 тисяч штук цегли на рік [22, 59].

Таким чином, аналізуючи вищесказане, необхідно зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX століття у зв’язку з бурхливим економічним розвитком індустрії Донбасу відбулися суттєві зміни у сфері виробництва будівельних матеріалів. Загалом у розвитку цієї галузі відбувалося чисельне зменшення кількості підприємств, однак за рахунок збільшення їх розмірів та потужностей загальні обсяги виготовлення будівельних матеріалів зросли у десятки разів. Зокрема, кількість лише цегляних заводів Катеринославської губернії за період з 1865 по 1913 рік зменшилася з 117 до 28, тобто більше, ніж у 4 рази, проте потужності нових підприємств значно перевищували потужності старих. Якщо у 1865 році у Катеринославській губернії у сфері виробництва будівельних матеріалів працювало 560 робітників, кожен з

Випуск № 9

яких виготовляв товарів на 21 крб. 60 коп., то у 1900 році у цій же галузі працювало вже 906 робітників, кожен з яких виготовляв продукцію на 427 крб. 15 коп. Тобто, якщо кількість працівників галузі збільшилася лише у 1,6 разів, то вартість виробленої продукції зросла у 32 рази! До підприємницької діяльності у сфері виробництва будівельних матеріалів у другій половині XIX – на початку XX століття у Донбасі поступово залучалися представники майже усіх станів українського суспільства – дворяни, купці, інтелігенція, селяни. Однак фінансові та організаційні можливості селянських підприємств були значно скромнішими, що обумовлювало створення промислових закладів, суттєво менших за обсягами виробництва. На початку XX століття у галузі стали виникати заводи з асоційованою формою підприємництва – акціонерні товариства, що виготовляли значну частку загальної вартості продукції. Проте проблема розвитку підприємництва у промисловості Донбасу не вичерпується розглядом тільки однієї галузі виробництва. Потребує подальшого вивчення становлення різних форм підприємництва у регіоні на матеріалах усіх сфер виробництва, що розвивалися у Південно-Східній Україні, особлива роль, яку відігравали окремі групи підприємців різного станового походження у процесі загального промислового піднесення Донбасу. Аналіз накопиченого нашими попередниками досвіду підприємництва надасть можливостей сучасним бізнесменам Донбасу ефективніше використовувати мінеральні багатства краю, сприяти економічному та духовному збагаченню як свого регіону, так і всієї української держави.

Література

1. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.
2. Михненко А. М. Історія Донбасу 1861 – 1945 рр. – Донецьк, 1999.
3. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999.
4. Татаринов С.И. Бахмут: очерки истории. 1783 – 1917. – Артемовск, 2001. - 140 с.
5. Хлыстов И.П. Дон в эпоху капитализма. 60 – сер. 90 гг. XIX в. Очерки по истории Юга России – Ростов-на-Дону, 1962; Локотош Б. Очерки истории Луганска. – Луганск, 1993; Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1974. - №3. – С. 36-43.
6. Державний архів Луганської області. Ф. П-2, оп. 1, спр. 51. – Арк. 24.
7. Державний архів Луганської області. Ф. 7, оп. 1, спр. 1. – Арк. 51 зв. , 129 зв., 207 зв., 226 зв.

8. Підраховано за: Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – Том. 2. Бахмутский уезд. – Таблиці. – С. 1-133.
9. ЦДІА України Ф. 2090, оп. 1, спр. 4. – С. 16 – 16 зв.
10. Авчинников А.Г. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав: Типография М.С.Копылова, 1910. – С. 355.
11. Памятная книжка и адрес-календарь на 1867 г. Издание Екатеринославского стат. комитета. Ч.2. – Екатеринослав, 1867. – С. 253.
12. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Выпуск 1. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 365.
13. Підраховано за: Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – Том. 2. Бахмутский уезд. – Таблицы С. 18-107.
14. Памятная книжка и адрес – календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – Екатеринослав, Тип. губерн. правления, 1889. – С. 269, 283-285.
15. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2109, оп.1, спр.7, арк. 1-3.
16. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1914 г. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. – С. 45-49.
17. Татаринов С.И. Бахмут: очерки истории 1783-1917 гг. – Артемовск, 2001. – С. 58.
18. Татаринов С.И. Бахмут: очерки истории 1783-1917 гг. – Артемовск, 2001. – С. 61.
19. Авчинников А.Г. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав: Типография М.С.Копылова, 1910. – С. 355.
20. Журналы и доклады Славяносербского уездного собрания 45 очередной сессии и экстренного заседания 10.02 и 20.05 1910 г. с приложениями. – Луганск, Тип. С.М. Гаммерштейна, 1911. – С. 320-321.
21. Татаринов С.И. Бахмут: очерки истории 1783-1917 гг. – Артемовск, 2001. – С. 74.
22. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков, 1911. – С. 59.

В статье анализируется развитие предпринимательской деятельности в сфере производства строительных материалов Донбасса во второй половине XIX – в начале XX века, показаны разные организационные формы предпринимательства, выделены особенности деятельности предпринимателей различного сословного происхождения.

In the article the development of entrepreneurial activity is analysed in the field of production of build materials of Donbass in the second half XIX – at the beginning of XX age, different organizational forms of enterprise are shown, the features of activity of businessmen of a different class origin are selected.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ СУДНОБУДУВАННЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

В статті розкривається внесок єврейської громади в розвиток суднобудування Півдня України першої половини ХІХ ст.

В історії суднобудування України перша половина ХІХ ст. вважається найпродуктивнішим періодом. Проектування і будування парусних суден досягло максимального удосконалення, всі суднобудівні процеси були розвинені й оптимізовані. В цей час верфі південноукраїнських причорноморських міст (у Миколаєві, Херсоні, Севастополі) вивели галузь на якісно новий рівень розвитку і стали самодостатніми. Чорноморський флот був забезпечений бойовими і транспортними суднами. Це відбулося завдяки опануванню і трансформації тогочасних західноєвропейських технологій, використанню приватного підряду при будуванні кораблів і жорсткому плануванню економіки [1].

У сучасній вітчизняній історичній науці чітко виділяється підвищена увага до дослідження національного фактора. Визначальний характер даної тенденції полягає у вивченні історії окремих національностей та виокремлення їх внеску в розвиток України. У наш час без урахування етнонаціональної специфіки Півдня України неможливе об'єктивне висвітлення історії регіону як загальної, так і за окремими галузями.

Особливістю Півдня України є утворений впродовж віків багатонаціональний склад населення як наслідок колонізаторської політики російського уряду наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. Найчисельнішими етнічними громадами Причорномор'я в першій половині ХІХ ст. були єврейська, грецька, татарська і болгарська, представники яких брали участь у розвитку суднобудування Півдня України.

У спеціальних дослідженнях з історії суднобудування ХІХ – початку ХХ ст. [2] національна приналежність працівників суднобудівної галузі не виокремлювалася, а в радянський період замовчувалася [3]. Лише з проголошенням незалежної України та офіційною підтримкою урядом розвитку національних громад з'явилися

дослідження, в яких розкривається значення національного фактору в розвитку причорноморського суднобудування [4].

Мета даної статті полягає на ґрунті дослідження історії єврейської общини Півдня України першої половини XIX ст. висвітлити її внесок у розвиток суднобудування та інфраструктури регіону.

Появі євреїв в Південній Україні і Криму передувала низка внутрішньополітичних, військових та дипломатичних подій XVIII – початку XIX ст. Територіальні надбання Росії в результаті численних російсько-турецьких військових конфліктів були закріплені мирними угодами з Османською імперією в Белграді (1739), Кючук-Кайнарджі (1774), Яссах (1791), Бухаресті (1812) й Адріанополі (1829).

Наприкінці XVIII ст. євреї, які мешкали на землях України, стали громадянами двох різних держав. Розподіли Польщі 1772, 1793 та 1795 років мали своїм наслідком роз'єднання єврейської общини: більш ніж 400000 євреїв Волині, Поділля і Придніпров'я потрапили до Російської імперії, а 150000 мешканців Галичини і Буковини стали підданими австрійського імператора. Найбільш численна гілка польсько-литовського єврейства, яка дісталася російській короні, була не найприємнішим „польським успадкуванням”. Релігійна приналежність, автономна соціально-політична організація, „некорисна” з точки зору царизму професійна структура налаштовували російську владу на сприймання своїх нових російських підданих як небажаної, але неминучої проблеми. Страждання євреїв від перенаселення на колишніх польських територіях поєдналася з важливим завданням внутрішньої політики – колонізацією Півдня України. У Російській імперії це був час зміцнення самодержавства, подальшої централізації влади і прямування до уніфікації управління державою, територія якої постійно збільшувалася. Протягом 1772-1825 рр. формувалася політика російської влади стосовно євреїв. Цей період відрізнявся двоїстістю. З одного боку, з позицій просвітленого абсолютизму влада намагалася оптимізувати людські ресурси і побудувати суспільство згідно з суворою ієрархією. В цьому відношенні закономірним було надання євреям дозволу селитися на Півдні України – стратегічно і економічно важливому регіоні. Закономірним було і намагання ввести євреїв до існуючих станів суспільства, приписавши їх до найбільш близьких (як думала влада) міських станів – міщанського і купецького, хоча насправді більшість євреїв не вписувалася в загальноприйняту в той час соціальну структуру.

З іншого боку, інтеграційний підхід наштовхнувся на протидію російського дворянства, мешканців міст приєднаних територій, а також

Випуск № 9

на незадоволення міських станів внутрішніх губерній, що побоювалися єврейської конкуренції. Тому перші російські накази з приводу „єврейського питання” містили заборону оселятися євреям по всій імперії, окресливши так звану „смугу осілості”. За наказом Катерини II, підписаним в 1791 р., було закріплене право євреїв жити в Новоросії у складі купецького і міщанського станів [5]. Оформлення „смуги осілості” тривало в кінці XVIII – початку XIX ст. У 1802 р. для рішення долі єврейського населення Російської імперії був заснований „Комітет з влаштування євреїв”. Відомий російський поет Г. Державін, який входив до Комітету, розробив рекомендації, що стали основою для затвердженого Олександром I „Положення про влаштування євреїв” (1804 р.). Перерахуємо найбільш значущі для нашого дослідження твердження з цього документу: „1. Провести новий перепис єврейського населення та зобов'язати євреїв носити прізвища... 4. Скасувати кагал. 5. Для управління єврейськими общинами призначити „Синедрион” на чолі з головним раввіном в Санкт-Петербурзі. 6. Скасувати особу єврейську одягу. 7. Документи на івриті або ідиш не повинні мати законної сили. 8. Для дітей після 12-річного віку єврейська освіта буде лише доповненням до народного просвітництва. 9. Запровадити цензуру єврейських книг... 10. Заборонити євреям тримати християнську прислугу. 11. Зобов'язати євреїв селитися в містах на спеціальних вулицях, окремо від християн. 12. Не допускати євреїв до місцевих органів влади. 13. Призивати євреїв в армію тільки як візників або музикантів внаслідок їхнього боягузтва і проблем із дотриманням суботи” [6].

Отже, в основі пропозицій сенатора і поета Г. Державіна була покладена ідея сегрегації, а не інтеграції євреїв в російське суспільство. У „Положенні” 1804 р. категорично заборонялося також проживання євреїв в селах, володіння там нерухомістю, заняття торгівлею і ремеслом. Проте євреям пропонувалося переселення на Південь України, який мав назву „Новоросія”. В 1835 р. згідно „Положення про євреїв” (нової редакції) остаточно завершується оформлення „смуги осілості” євреїв у Російській імперії [7].

Євреї почали селитися в Новоросійському регіоні ще з другої половини XVIII ст., тобто до заснування самого краю. Відомо, що у 1811 р. в Миколаєві вже існував кам'яний єврейський молитвенний будинок [8], а в 1819-1822 рр. була збудована перша синагога. До 1830 р. в місті було зареєстровано 24 купецьких і 691 міщанська єврейська родина [9], але точну кількість осіб єврейської національності в регіоні, та й по всій Україні встановити в цей період важко, оскільки якість

обліку населення тривалий час залишалася незадовільною. Як зазначають В.М. Кабузан та В.І. Наулко, єврейська міська біднота була не в змозі сплачувати подушну подать і всіма засобами намагалася ухилитися від перепису. Тому, як вважають дослідники, відомі дані про кількість євреїв в Україні тих часів слід збільшити принаймні на чверть [10].

Євреї-колоністи в першій половині XIX ст. започаткували декілька населених пунктів на Миколаївщині. 1808 р. були засновані с. Єфінгар (тепер с. Плющівка Баштанського району) і колонія Нагарту (тепер селище, яке входить до смуги смт. Березнегувате), 1812 р. – поселення Лібрантове (з 1830 р. Явкіне), 1840 р. – с. Новополтавка (Новобузький район) [11]. Подібно до інших національних меншин, євреї намагалися селитися компактно як у селах, так і міських кварталах, що сприяло збереженню традиційного способу життя, звичаїв, мови. Єврейська громада Півдня України на початку XIX ст. швидко розвивається передусім завдяки тому, що на верфях Миколаєвсько-Севастопольського губернаторства можна було отримати багато замовлень та підрядів [12].

Приклад залучення представників національних меншин до справ регіону подавав севастопольський міський голова першої половини XIX ст. Лейба Ашурович Фронштейн, який кілька разів переобирався на цю посаду [13]. Але пріоритетними справами для підприємців єврейської общини тих років були поставки суднобудівних матеріалів та підряд, що на той час було однією з яскравих особливостей Чорноморського суднобудування. Впродовж 1813-1850 рр. в регіоні працювало близько 50 підрядчиків, з яких 58 % були євреями [14]. Одним із перших підприємців-євреїв, що займалися поставками лісу для потреб Чорноморського флоту, був А. Перетц, який певний час працював радником з комерції головного командира Чорноморського флоту віце-адмірала М.М. Язикова. За його участю 1813 року в Миколаєві був спущений на воду 74-гарматний корабель „Кульм” [15].

У Миколаєві першої половини XIX ст. найбільш плідно працювали приватні верфі трьох єврейських купців – М.С. Варшавського, М.С. Серебряного (Сребреного) та Ш. Рафаловича.

Маркус Соломонович Варшавський (близько 1775 – після 1830 рр.), херсонський купець першої гільдії, постачав корабельний ліс, провіант, дрова. Перші кораблі, пов'язані з його іменем, зійшли зі стапелів приватної верфі в Херсоні. Це були здебільшого транспорти та канонерські човни. В Миколаєві він побудував власний елінг (так званий „Маркусів елінг”), на якому з підряда були споруджені

Випуск № 9

транспорти „Ингулец” (1826), „Буг” (1826), „Верблюд” (1825) та „Редут-Кале” (1827), а також перший на Чорному морі товарно-пасажирський пароплав „Одесса” (1827). За проектом корпус останнього мав завдовжки по вантажній ватерлінії близько 32 м, а завширшки – 7,8 м, виготовлявся з дерева, підводна частина обшивалася листовою міддю, механічна установка складалася з мідного парового котла і машини номінальною потужністю 70 л з поставки заводу Берда в Петербурзі. На пароплаві розташовувалися 35 пасажирів у приміщеннях I і II класів і ще 30 осіб влітку на палубі [16]. Після 1829 р. Варшавський, не витримавши конкуренції з іншими підрядчиками, переїхав до Одеси [17].

Міхель Соломонович (Шломович) Серебряний (близько 1780 – до 1847 рр.) – одеський, пізніше миколаївський купець першої гільдії, судновласник та підрядчик, також спочатку поставляв для Чорноморського флоту судна, ліс та провіант. У Миколаєві він побачив у підрядному суднобудуванні дуже прибуткову справу. 1825 р., коли постало питання про необхідність посилення Чорноморського флоту, Серебряний отримує дозвіл на спорудження з підряду двох 84-гарматних та двох 60-гарматних кораблів. Для цього він будує суднобудівну верф, що отримала назву „Срібний док”. Зі стапелів Серебряного зійшли 60-гарматні фрегати „Эривань” (1829) і „Бургас” (1831), а також 84-гарматні „Память Евстафия” (1830) та „Адрианополь” (1830) [18]. Слід зауважити, що разом з великими бойовими суднами Серебряний будував з підряду і дрібні, головним чином, транспортні („Мария”, „Ингул”, „Змея”, „Кит” (1819-1827) та ін.). Деякі транспортні Серебряний перелаштував у бомбардирські кораблі („Опыт” (1825) та „Успех” (1826). Загальна кількість кораблів, споруджених купцем М. Серебряним на своїй верфі, становить понад шістьдесят, враховуючи транспортні, іоли, баркаси та інші судна [19]. Після наказу про виселення євреїв з Миколаєва 1829 р. М. Серебряний переїхав до Одеси, на його будинок в Миколаєві був накладений арешт за рішенням Одеського Комерційного суду, а спадкоємці визнані банкрутами [20].

Шломо Рафалович (близько 1790 – до 1853 рр.) займався підрядним суднобудуванням в Миколаєві впродовж 1837-1846 рр. за часів губернаторства адмірала М.П. Лазарева. У листопаді 1837 р. йому надали в користування колишній елінг Серебряного, а потім і Спаські елінги. З них були спущені на воду 84-гарматні фрегати „Гавриил” (1839), „Уриил” (1840), „Ростислав” (1844) та „Святослав” (1845), 120-гарматні кораблі „Париж” (1849) та „Великий князь Константин” (1852),

а також транспорту. Слід зазначити, що названі 120-гарматні кораблі були завершені вже після смерті Ш. Рафаловича його спадкоємцями – дружиною Ревеккою та сином Олександром. Впродовж 40-50-х років XIX ст. Рафаловичі побудували в Спаському адміралтействі перший в Росії 135-гарматний гвинтовий корабель „Цесаревич” (1857), яхту „Тигр” (1858) та інші судна [21]. Спорудження „Цесаревича” на підрядній верфі йшло одночасно з аналогічним 135-гарматним кораблем „Синоп” на верфі адміралтейства (за державні кошти). Після завершення практично однакових суден виявилось, що перше обійшлося в 685 785 крб. 90 коп., а друге коштувало дорожче – 757 310 крб. 9 ¼ коп. [22]. Таким чином, створення останніх парусних лінкорів на Чорному морі ще раз показало переваги підрядного підприємницького суднобудування над державним.

30-і роки XIX ст. стали для євреїв, що перебували на території губернаторства Миколаєва та Севастополя, тяжким випробуванням. Підприємницька ініціатива підрядчиків-євреїв не одержувала підтримки з боку російського імператора. В листопаді 1829 р. виходить наказ про виселення євреїв із Миколаєва та Севастополя. Їх перебування в цих містах визнавалося „незручним і навіть шкідливим” [23]. У спеціальній історично-науковій літературі існує декілька припущень щодо причин видання цього наказу [24].

На підставі джерельного матеріалу визнано, що даний документ є продовженням імперської політики великодержавного шовінізму. Російський імператор Микола I негативно ставився до суднобудівної активності євреїв і вимагав не надавати великі підрядні кошти „іновірцям”.

Автор даної статті вважає, що цей наказ міг бути результатом нападок і інтриг проти тодішнього Головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва і Севастополя адмірала О.С. Грейга (1816-1833). Син ушавленого англійського підданого і російського адмірала С. К. Грейга [25], предків якого сучасний дослідник історії Миколаєва та Чорноморського флоту Ю.С. Крючков виводить від шотландського короля Алпіна [26], О.С. Грейг був одружений з дочкою трактирника – єврея з Могильова – Ю.М. Сталінською (Грейг) [27]. Цей шлюб адмірала драгував миколаївський вищий світ.

Головний командир Чорноморського флоту і військовий губернатор Миколаєва і Севастополя О.С. Грейг підходив до вибору підрядчиків не за національною ознакою, а за професійними якостями. Саме тому завдяки добросовісності та ретельності підрядчик Ш.

Випуск № 9

Рафалович мав чимало замовлень від Чорноморського флоту. Проте вищий світ бачив в ньому близького родича Юлії Михайлівни Грейг, а, отже, і протеже Головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва і Севастополя О.С. Грейга. Справу довершило особисте „вороже” ставлення до О.С. Грейга адмірала М.П. Лазарева, відомого русофіла та антисеміта, який безперервно писав наклепи на губернатора та звинувачував його у фінансових махінаціях [28].

Вимога виселення євреїв з Миколаєва і Севастополя йшла врозріз із баченням адмірала О.С. Грейга підрядного суднобудування на Півдні України без національної ознаки. Губернатор добре розумів негативні наслідки імператорського наказу для економічного розвитку регіону і тому став добиватися його скасування. Свідченням його наполегливості стає відкладення царським урядом рішення про виселення євреїв із суднобудівних міст Півдня України [29]. В 1833 р. нападки на адмірала О.С. Грейга досягають свого апогею: опального Головного командира відзивають до Петербурга. Останнім вольовим рішенням він домагається відтягнення „ви року” царського уряду до 31 грудня 1836 р.

Перебуваючи членом Державної ради в Петербурзі, адмірал наполегливо твердив, що проживання євреїв на Півдні України не тільки потрібне, а й корисне. У березні 1835 р. справа про євреїв слухалася в Державній раді. У проекті виступу О. С. Грейга на засіданні зазначалося: „Якщо прийняти до уваги, що працююча людина, яка займається промислом, є корисним членом суспільства, то з цього випливає, що чим більше буде знаходитися в державі таких людей, якої б вони віри або сповідання не були, тим скоріше має збільшитися багатство народу. І, оскільки євреї визнаються взагалі як такі, що мають хист до торгової справи, то не можна не зробити висновок, що і вони, принаймні в цьому відношенні, є люди для держави не даремні” [30]. Документ, проаналізований нами, свідчить про те, що адмірал О.С. Грейг був принциповою і навіть дещо різкою людиною в своїх судженнях. Підтвердимо дане положення: „Якщо євреї не можуть бути терпимими в Росії, то, ніж знущатися з них, краще вислати всіх без винятку за межі держави, бо в протилежному випадку цей народ залишався би в такому стані, який викликав би у них безперервне незадоволення і нарікання” [31]. Наведений матеріал відображає європейський стиль мислення О.С. Грейга, носія прогресивних цивілізаційних ідей, який контрастував з євразійським феодално-кріпосницьким світоглядним уявленням Російської імперії того часу.

Проте, царські урядовці, не відзначаючись толерантністю, констатували: на початок зими 1837 р. в Миколаєві та Севастополі залишилися тільки ті євреї, які перебували на службі в морському відомстві [32]. Продовженням політики великодержавного шовінізму став виданий в січні 1838 р. наказ Миколи I урядовому Сенату: „Для розвитку міст Миколаєва та Севастополя після виселення євреїв дарувати на 10 років [в цих містах – Авт.] пільги купцям і ремісникам [православного сповідання – Авт.] з 1 січня 1838 р. по 1 січня 1848 р.” [33].

Про виконання наведеного наказу в Південному регіоні свідчать архівні документи. Так, в розпорядженнях Канцелярії Миколаївського військового губернатора 1850 р. містяться відомості про заборону проживання в місті євреїв-ремісників та обов'язкове мешкання їх за його межами [34].

Право на проживання євреїв в Миколаєві та Севастополі було відновлене вже після Кримської війни 1853-1856 рр. впродовж 1859-1866 рр., коли постала необхідність у економічному, насамперед, торговому відродженні регіону [35] (в Миколаєві, зокрема, було дозволено проживати євреям будь-яких професій згідно з наказом від 24 березня 1866 р. [36]).

Отже, наведений матеріал свідчить про значну роль єврейської общини в розвитку суднобудівної промисловості Півдня України першої половини XIX ст. Проте, внесок представників національних меншин у розвиток промислового потенціалу регіону (в тому числі й суднобудування) не знайшов належного висвітлення у вітчизняних наукових розвідках. Брак об'єктивної аналітичної інформації з цього питання „сприяє” появі праць, що дискредитують внесок національних меншин у розвиток вітчизняного суднобудування [37]. Об'єктивний фактор у роботі дослідника повинен переважати над суто суб'єктивним ставленням до матеріалу, що вивчається. Ми вважаємо, що історичні питання, пов'язані з міжнаціональними стосунками, конче необхідно висвітлювати виважено, на підставі використання комплексу джерел: архівних справ, документів, науково-історичної літератури, мемуарної та епістолярної спадщини тощо.

Неупереджений джерельний аналіз дозволяє автору статті зробити наступний висновок: залучення представників єврейської общини у суднобудування сприяло не тільки інтенсифікації даної галузі на Півдні України у першій половині XIX ст., а й зародженню нових економічних відносин на ґрунті підприємницької ініціативи.

Випуск № 9

Напрямами подальших наукових розвідок з теми можуть стати: систематизація і аналіз джерельної бази з проблеми; уточнення біографічних даних представників національних меншин в суднобудівній галузі; відтворення соціально-економічних та культурних зв'язків общин Півдня України з громадами інших регіонів.

Література

1. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука, 1984. – С.58-72; Крючков Ю.С. «Вольные верфи» Николаева. Из прошлого судостроения. // Южная правда. – 1983. - 20 апреля.
2. Веселаго Ф.Ф. Краткая история русского флота. – 2-е изд. – М. – Л.: Военмориздат. 1939. – 304 с.; Аренс Е.И. Конспект по русской военно-морской истории. – СПб.: Николаевская военно-морская академия. – 1910. – 388 с.
3. Шершов А.П. К истории военного кораблестроения. – М.: Военмориздат. – 1952. – 364 с.; Яковлев И.И. Корабли и верфи. – 2-е изд. – Л.: Судостроение. – 1973. – 359 с.; Золотарев В.А., Козлов Н.А. Российский флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье. – М.: Наука. – 1989. – 204 с.; Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. – Калининград: Книжное издательство. – 1990. – 383 с.
4. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев: Возможности Киммерии. – 1996. – 300 с.; Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904. – М.: Мосты культуры – Гешарим., – 2002. – 446 с.; Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. / Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. – Т.І. – Николаев: Атолл. – 2004. – 198 с.
5. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904. – М.: Мосты культуры – Гешарим., – 2002. – С. 17.
6. Еврейское население на Николаевщине: документы и материалы. / ГАНУ, НГПИ. – Николаев., 1996. – С.29.
7. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины: краткий очерк истории. – Ч.1. – К. – 1993. – С.132; Кабанчик И.Б. Евреи в Украине. – Ч.1. – Львов., 2001. – С.45-46.
8. Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. / Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. – Т.І. – Николаев: Атолл. – 2004. – С.12.
9. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904. – М.: Мосты культуры – Гешарим., 2002. – С.18.

10. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С. 57.
11. Добровольський О. Кризь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах. – Миколаїв: Можливості Кіммерії. – 1998. – С.94.
12. Крючков Ю.С. Евреи в Николаеве // Матеріали другої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Т.2. Історія і культура. – Миколаїв., 1997. – С.103-104.
13. Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. / Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. - Т.1 - Николаев: Атолл. – 2004. – С. 12.
14. Крючков Ю.С. Евреи в Николаеве // Матеріали другої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Т.2. Історія і культура. – Миколаїв., 1997. – С.104.
15. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука. – 1984. – С.69. Обзорение кораблестроения на Черном море с показанием всех построенных судов (И.П. Корнилов) // ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Оленинская система. Q. IV. 296.
16. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. – Калининград: Книжное издательство. – 1990. – С. 211.
17. Крючков Ю.С. Варшавский Маркус Соломонович. / Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии. – 1999. – С. 80.
18. Сацкий А.Г. Подрядное судостроение в Николаеве // Судостроение. – 1989. – №8. – С. 52-53; Крючков Ю.С. Серебряный Михель Шоломонович. / Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии. – 1999. – С. 302-303.
19. Сацкий А.Г. Подрядное судостроение в Николаеве // Судостроение. – 1989. – №8. – С. 52.
20. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр.1527. – Арк.9.
21. Сацкий А.Г. Подрядное судостроение в Николаеве. // Судостроение. – 1989. – №8. – С. 53.
22. Дмитриев Н.И., Колпачев В.В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. – СПб., 1909. – С. 785-788.
23. Руководство к русскому законодательству о евреях. СПб., 1891. – С.220.
24. Крючков Ю.С. Вольные подрядчики-судостроители // Вечерний Николаев. – 2002. – 23 июля; Російський державний архів військово-морського флоту (далі – РДА ВМФ). – Ф. 8. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.1-231; Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском губернаторстве в XIX в. / Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. – Т.1. – Николаев: Атолл. – 2004. – С.13.
25. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука. – 1984. – С. 8.

Випуск № 9

26. Крючков Ю.С. Генеалогическое древо рода Грейгов // История. Етнография. Культура. Нові дослідження. – Николаев., 2000. – С. 292-293.; Крючков Ю.С. Алексей Грейг и Эдвард Григ – потомки короля Алпина // Вечерний Николаев. – 1997. – 18 января.
27. Крючков Ю.С. Спутница адмирала // Летопись Причерноморья. – 2000. – №4. – С. 55-78.; Воробьев А. Министр, камергер и князя среди потомков могилевского трактирщика // 9-я Международная молодежная конференция по иудаике 13-15 июля 2004 г. Сб. матер. – М., 2004. – С.5.; Fullerton A.L. and Dr. Flora Yarmukhamedova. The Family Greig in Russia. – Bernardston, Massachusetts., 2001. – P. 190.
28. М.П. Лазарев. Документы. – Т.П. – М.: Воениздат. – 1955. – С.39,41.
29. Городские поселения в Российской империи. – Т.V. – Ч.I. – СПб.: тип. К. Вульфа. – 1865. – С. 210-211.
30. РДА ВМФ. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 400. – Арк. 9.
31. Там само.
32. РДА ВМФ. – Ф.8. – Оп. 3. – Спр.413. – Арк.2.
33. РДА ВМФ. – Ф.8. – Оп. 3. – Арк.417.
34. ДАМО. – Ф.230. – Оп. 1. – Спр.444. – Арк.1-5.
35. Городские поселения в Российской империи. – Т.V. – Ч.I. – СПб.: тип. К. Вульфа. – 1865. – С. 212-213.
36. Евреи / Энциклопедический словарь. – Т.XI. – изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб: тип. И.А. Ефрона. – 1893. – С.458.
37. Шигин А. Потомству в пример // Морской сборник. – 2005. – №7-8.

В статъе раскрывается вклад еврейской общины в развитие судостроения Юга Украины первой половины XIX в.

The article shows the contribution of the Jews to the development of shipbuilding of the South of Ukraine in the first half of the XIXth century.

УДК 616-084

Коцур Н.І.

**ПРОФІЛАКТИЧНА МЕДИЦИНА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ВЧЕНОГО-ГІГІЄНІСТА С. А. ТОМІЛІНА**

В статті проаналізована наукова спадщина вченого-гігієніста С.А.Томіліна в галузі профілактичної медицини та показаний його внесок в розвиток теоретичної і практичної медицини, впровадження його наукових доробок у вирішення сучасних проблем профілактичної медицини

В останні роки відмічається погіршення стану здоров'я населення України, що пов'язано з соціально-економічними негараздами в країні, екологічною та морально-духовною кризою,

нездоровим способом життя більшості людей тощо. Демографічні процеси в Україні за останні 20 років тривожні. Спостерігається депопуляція, чисельність населення країни скоротилась на 10%. Якщо у 70-80-роки ХХ ст. народжуваність і смертність в Україні наближались до рівня середньоєвропейських, то починаючи з 90-х років відмічається зниження народжуваності, зростання смертності, зменшення природного приросту населення [5, с.24]. Водночас демографічна ситуація в державі в значній мірі обумовлена рівнем економіки і віддзеркалює соціальні умови життя, які, в свою чергу, впливають на здоров'я і добробут населення.

Результати сучасних наукових досліджень свідчать, що стан здоров'я населення тісно пов'язаний з умовами життя людей. Водночас без розвитку профілактичної медицини покращити здоров'я населення неможливо. Ця медико-соціальна проблема потребує комплексного вивчення і вирішення. Тому сьогодні варто звернутися до наукової спадщини вченого-гігієніста С.А.Томіліна, який все творче життя присвятив соціальній гігієні і профілактичній медицині. Його наукові розробки допоможуть у вирішенні проблем профілактичної медицини, які до цього часу залишаються актуальними. Деякі думки, висловлені С.А.Томіліним у його численних працях, знаходять практичне підтвердження лише сьогодні, багато його наукових передбачень справджується в наші дні.

Наукові доробки С.А.Томіліна в галузі демографії можуть слугувати основою для національної демографічної політики України, особливо з огляду на наявну демографічну кризу. Дослідження і впровадження в практику здобутків С.А.Томіліна – справа загальнодержавна, особливо тепер, коли програмою уряду «Назустріч людям» передбачено посилити інститут сім'ї та надати державну підтримку народжуваності, визнання сім'ї однією з ключових суспільних цінностей, поліпшення стану сім'ї тощо.

Багато розробок вченого стосовно суті і завдань профілактики соціальних хвороб є актуальними сьогодні при розробці державних програм. Проблеми забезпечення медико-соціальної профілактики висвітлені сьогодні у міжгалузевій комплексній програмі «Здоров'я нації на 2002-2011 роки», а також в Концепції розвитку охорони здоров'я населення України (2000), де питання «забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, переорієнтація охорони здоров'я на суттєве посилення заходів з попередження захворювань, запобігання інфекційним хворобам, зменшення ризиків

Випуск № 9

для здоров'я людини, що пов'язані з забрудненням та шкідливим впливом довкілля», віднесені до загальнодержавних заходів.

Отже, метою дослідження є вивчення наукової спадщини С.А.Томіліна та визначення наукових здобутків вченого у становленні і розвитку системи охорони здоров'я України в 1920-ті роки.

Завданнями дослідження є: провести аналіз джерел і літератури про діяльність вченого-гігієніста С.А. Томіліна в розвитку профілактичної медицини в Україні; визначити внесок С.А.Томіліна у розвиток профілактичної медицини в Україні.

Об'єктом дослідження є наукова спадщина професора С.А.Томіліна в галузі профілактичної медицини України 1920-х років.

Предметом дослідження є багатогранна діяльність С.А.Томіліна в галузі профілактичної медицини в 1920-ті роки.

Результати дослідження дозволять відновити історичну справедливість і відродити ім'я вченого в галузі соціальної медицини, проаналізувати результати його наукової і практичної діяльності; роль і внесок його у становленні і розвитку системи охорони здоров'я в Україні; використати здобутки профілактичної медицини в сучасних умовах розвитку медичної науки і реформування та удосконалення системи охорони здоров'я, збереження і зміцнення здоров'я українського народу.

Питанням вивчення внеску С.А. Томіліна у становленні і розвитку профілактичної медицини в Україні займалися такі науковці, як А.А.Грандо [2], В.Д.Братусь [1], З.Р.Клименко [4], В.М.Корнацький [5], В.В.Короленко [6], Л.І.Медвідь [3], В.С.Лозинський [7], О.М.Ціборовський [12], А.Р.Уваренко [13] та ін.

Сергій Аркадійович Томілін (1877-1952) - відомий вчений в галузі профілактичної медицини - соціальної гігієни, демографії, санітарної статистики, історії медицини, фітотерапії. Його наукові праці зробили вагомий внесок у розвиток науки і медичної практики та зберігають величезне значення сьогодні не лише в Україні, але й у світі.

С.А. Томілін як багатогранний науковий дослідник, фахівець і вчений, і як особистість формувався в період виникнення земської медицини. Важливим напрямком діяльності земських лікарів була організація санітарно-профілактичної роботи з метою підвищення обізнаності всіх верств населення про хвороби та заходи їх профілактики. В цей період С.А.Томілін працював на посаді земського санітарного лікаря на Катеринославщині (1908-1913 р.). Він поєднував практичну діяльність з науковою роботою з попередження поширення

інфекційних захворювань в губерніях, зокрема, побачила світ його праця «Отчет о деятельности санитарного врача по Александрийскому уезду за 1912 год» [4, 49].

Томілін С.А. був в числі перших радянських учених, які на початку 1920-х років вивчали економічні проблеми соціальної гігієни і демографії. Він ввів в науковий обіг термін «економіка населення», розкрив його соціально-гігієнічне та демографічне значення, першим у країні здійснив дослідження у цій галузі. В результаті була розвинута оригінальна ідея про цінність людини як необхідного учасника виробництва матеріальних благ. Він показав, які величезні втрати несе економіка держави при значній дитячій смертності, низькій тривалості життя, ранньому старінні людського організму.

В Харківський період свого життя (1923-1934 рр.) С.А.Томілін поєднував посаду завідувача статистичним відділом Наркомздрава з викладацькою діяльністю в медичному інституті, де читав курс з медичної статистики. З 1925 року, коли очолив кафедру соціальної гігієни Харківського медичного інституту, приділяв велику увагу пропаганді профілактичного напрямку, тому що вважав: «...организм и среда - это два фактора, состоящие перед научной мыслью гигиениста. Улучшить эту среду, культуру, бытие – вот главная задача человечества» [11, с.27].

У своїх публікаціях на сторінках журналу «Профілактична медицина» С.А.Томілін висвітлює власні погляди на роль соціальної гігієни у формуванні світогляду соціального гігієніста: «...глибоке вивчення біологічних законів психіки особистості і психіки колективу – соціального життя і його еволюційних тенденцій повинні сприяти соціальному гігієністу [8, с.76]. «Соціальна медицина тільки народжується», - говорить С.А.Томілін у статті «Соціальна патологія і клінічна медицина» (1922р). «Необхідні надзвичайні сили не одного покоління лікарів, щоб оформити усі її положення і ввести їх у життя. Робота в цій галузі потребує ширших знань, ніж ті, якими користувався звичайно лікар до цього часу, - міцного знання біології, знайомства з демологією, політичною економікою, соціологією, соціальною антропологією, математичною статистикою тощо» [9, с.23]. Основна задача соціальної гігієни, на думку С.А.Томіліна, - встановити точну і визначену роль лікаря в соціальному суспільстві, тому що соціальна гігієна пробуджує в суспільстві і окремій особистості «волю до здоров'я», породжує і розвиває нові форми свідомості.

В своїх роботах він обґрунтовує необхідність розвитку профілактичного напрямку медицини і розглядає завдання

Випуск № 9

профілактики з можливості її впливу на умови життя окремої людини та всього колективу. «Профілактика є соціальна дисципліна, що вивчає, в які умови повинно бути поставлено життя колективу і його окремих членів, щоб забезпечити їм більш тривале збереження здоров'я і відсунути смерть», - відмічає С.А.Томілін. Чудово розумів С.А.Томілін, що являє собою профілактика захворювань, які питання вона має включати. Він писав: "Завдання профілактики - вчасно завадити розвитку захворювання та попередити загрозові ускладнення хвороби - потребують здійснення наступних основних умов: 1) організація систематичних спостережень за станом здоров'я осіб, що підпадають під профілактичний нагляд; 2) створення якомога більш точного уявлення про стан здоров'я кожного, хто пройшов профілактичний огляд; 3) зміна умов праці та побуту, якщо в них приховується загрозове джерело захворювань; 4) створення та впровадження авторитетних та продуманих правил особистої гігієни, що забезпечують можливість більш тривалого збереження здоров'я; 5) контроль за виконанням наданих рекомендацій" [8].

В роботі «Основні питання соціальної гігієни» (1924 р.) С.А.Томілін підкреслює: «Якщо гігієна є наукою про оптимум функцій організму окремої людини, то огортаючись епітетом «соціальна», вона стає наукою про те, як створити цей оптимум для усієї соціальної маси... Ясно одне: перед нами народжується нова наука, яка поєднує у собі елементи біологічних і соціальних дисциплін. Як раз поєднання цих різномірних і віддалених до цього часу одна від одної наукових дисциплін надасть нам право так багато чекати від їх взаємної зустрічі, доторкання та взаємного запліднення. Саме тут, на їх перехресті, створюється можливість широкої плідної роботи, яка не замикається у тісному кабінеті, а лине у живий потік хвилюючого життя. Тут наука перестає бути обсмоктуванням епізодичних, казуїстичних і скрупульозних фактів, приємних для деяких гурманів науки з мікроскопічним світоглядом, а стає широкою ареною для влаштування та утвердження здорового соціального життя» [10, с.14].

«Терапевтична медицина та профілактика знаходяться у співвідношенні зворотної пропорційності» [7, с.46]. Це цікаве твердження професора С. А. Томіліна було проголошено більше ніж 70 років тому, але залишається актуальним, як ніколи, і у нашому сьогоденні. Про це свідчить досвід цивілізованих країн світу. За 20 років впровадження національних профілактичних програм щодо збереження та зміцнення здоров'я населення у таких високорозвинених країнах, як США, Японія, Німеччина, Австралія та інші, були досягнуті

вагомі результати, які перевершують усі досягнення сучасної медицини за останні 100 років. Найбільш видатні успіхи - збільшення середньої тривалості життя населення на 10 і більше років; зниження смертності від серцево-судинних захворювань з 60% до 40%, зменшення кількості звернень населення працездатного віку за медичною допомогою [7, 46].

Тому сьогодні виникає необхідність переорієнтації соціально-економічних відносин, створення такої моделі здоров'я, яка б була спрямована на відтворення здоров'я шляхом медико-профілактичного обслуговування населення. Одним із завдань охорони здоров'я повинна стати санітарно-просвітницька робота серед населення, пропаганда здорового способу життя, уміння переконати і вселити в кожну людину впевненість, що з економічної точки зору вигідніше витратити гроші і час на профілактику і зміцнення здоров'я, ніж на лікування в подальшому.

Деякі медичні працівники забувають, що найбільш ефективним засобом впливу на пацієнта є слово лікаря, його рекомендації відмовитись від шкідливих звичок та повернутись до здорового способу життя. Так, вченими встановлено, що для пацієнта одноразова, аргументована порада лікаря кинути палити має ефективність у 3-4% випадків. Схожі рекомендації, що паралельно надходять від 5-6 лікарів, мотивують відмовитись від тютюнокуріння 15-16 % пацієнтів [7, с.46].

Що стосується фінансового аспекту, то така рекомендація економить приблизно 80 млн. гривень по Україні, які витрачаються на лікування захворювань, що є наслідком тютюнокуріння [7, с.47]. Отже, даний приклад підтверджує ефективність впливу рекомендацій лікаря на пацієнта.

Участь хворого у процесі лікування - головна умова успішного одужання, як вважає професор С. Л. Томілін. І це твердження не потребує коментарів. Оптимізм хворого, віра у лікаря, систематичне виконання наданих рекомендацій нерідко приносять одужання навіть безнадійним хворим.

С.А. Томілін відмічав, що хвороба, під кутом зору загальної медицини, тісно пов'язана зі стражданнями, які змушують хворого шукати методи позбавлення від болю. А під кутом зору профілактики хвороба - це явище непродуктивної розтрати енергії людини.

Якщо звернутися до нашого реального життя, то це дійсно так. Гіподинамія, яка властива нашому технічно оснащеному суспільству, переїдання, дезадаптація до навантажень, постійні стресові впливи довкілля та суспільства, невідповідність до їх адекватного

Випуск № 9

сприйняття, поширення шкідливих звичок - всі ці явища є складовими непродуктивної розтрати здоров'я.

Останнім часом з'явилося таке поняття як "поведінкові хвороби". Вони пов'язані з нашим поведженням, нездоровим способом життя, шкідливими звичками, внаслідок чого проявляються та поширюються хвороби серцево-судинної системи - гіпертонія, атеросклероз, інфаркт, інсульт на фоні відносно невисокої середньої тривалості життя, досить часто у людей працездатного віку.

Саме профілактика у сучасному розумінні формує здоров'я людини, необхідне для активної виробничої діяльності у суспільстві. Люди, що дотримуються здорового способу життя, менше хворіють, рідше звертаються за медичною допомогою, довше живуть. І звичайно, зберігаючи здоров'я, роблять певний внесок у суспільні справи в інтересах держави.

Певну увагу С.А. Томілін приділяв підготовці кадрів для санітарно-освітньої роботи серед населення. На жаль, це питання не вирішене належним чином і досі. Ані лікарі, ані середні медичні працівники не отримують необхідних знань щодо здорового способу життя, оцінки рівня здоров'я, чинників його збереження та зміцнення.

Мало хто із лікарів амбулаторно-поліклінічної мережі може аргументовано провести комплексну корекцію способу життя пацієнта на підставі функціональних проб та оцінки рівня здоров'я. А саме така діяльність лікарів є вкрай важливою для 70-80 % населення, що дуже рідко звертаються за медичною допомогою, вважаючи себе здоровими.

Підготовка спеціалістів з формування здорового способу життя повинна зайняти гідне місце в їх підготовці, перш за все, лікарів, викладачів шкіл, середніх та вищих учбових закладів. Такий спеціаліст повинен уміти діагностувати рівень фізичного здоров'я пацієнта, розробляти індивідуальні рекомендації стосовно корекції способу життя, сприяти своєчасному профілактичному обстеженню та оздоровленню з використанням методів фізичної активності, раціонального харчування, психогігієни та психопрофілактики, позбавлення від шкідливих звичок. Найбільш доцільний варіант - це надати пацієнтові необхідну інформацію про здоровий спосіб життя, озброївши його знаннями і вміннями збереження та зміцнення здоров'я, а потім - здійснювати динамічний контроль за станом здоров'я.

Таким чином, професор С.А.Томілін глибоко та ґрунтовно продумав напрямки профілактичної роботи серед населення. Викликає захопленість передбачення створення центрів профілактичної

медицини, центрів здоров'я, призначенням яких є розвиток активної пропаганди здорового способу життя, впровадження у практику роботи лікарів амбулаторно-поліклінічної мережі оцінки рівня здоров'я пацієнтів із наступною корекцією способу життя, навчання населення збереженню та зміцненню здоров'я, формування установки неприйняття шкідливих звичок.

У світі сучасних вимог завдання профілактики можна представити таким чином: по-перше, формувати свідомо відповідальне ставлення кожної людини до індивідуального та громадського здоров'я; по-друге, заняття фізичною культурою зробити масовим явищем; по-третє, досягнути зменшення тютюнопаління; по-четверте, добитися зменшення вживання алкоголю, що сприяє смертності від нещасних випадків, отруєнь, травм, самогубств тощо; по-п'яте, забезпечити раціональне харчування з метою позбавлення від надлишкової ваги, ожиріння.

Досить оригінально розглянуті у працях С.А. Томіліна основні напрями та завдання медицини:

- 1) лікування захворювань;
- 2) охорона здоров'я;
- 3) продовження тривалості людського життя.

Цей поділ медицини на три області зберіг своє значення і сьогодні, хоча і не набув завершеного вираження у соціально-медичному аспекті. «Профілактика не може ставити своїм завданням ліквідацію смерті та старості, що супроводжується занепадом і зів'яненням всіх життєвих функцій та передує вмиранню» [7, с.48]. Завдання профілактики - відсунути на якомога більш пізній термін появу неминучого згасання психофізичних сил людини та зберегти якомога довше соціальну цінність людського життя.

Встановлено, що із зменшенням резервів здоров'я організм людини все частіше піддається різноманітним захворюванням, людина втрачає працездатність і вкорочує термін свого життя. Саме тому здоровий спосіб життя та його основні складові - фізична активність, раціональне харчування, загартовування, психогігієна, неприйняття шкідливих звичок – набуває великого значення, як чинник, що збагачує резерви організму.

Таким чином, серед багатой наукової спадщини Сергія Аркадійовича Томіліна значне місце займають його праці щодо найбільш актуальних проблем сучасності – питань профілактичної медицини, спрямованих на попередження захворювань та формування здорового способу життя. Реалізовані у профілактичних програмах

Випуск № 9

збереження та зміцнення здоров'я населення наукові здобутки С.А.Томіліна сьогодні успішно впроваджуються в практичну медицину.

Література

1. Братусь В.Д. Из истории здравоохранения Украинской ССР. – К., «Здоров'я», 1970. – 160 с.
2. Грандо А.А. Развитие гигиены в Украинской ССР. – К., «Здоров'я», 1975. – 200с.
3. Медвідь Л.І. Розквіт медичної науки і охорони здоров'я населення в УРСР. Збірник «Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР». – Держмедвидав, 1948.
4. Клименко З.Р. «Соціальні хвороби» та їх профілактика – в минулому і тепер / Матеріали другого конкурсу на кращу роботу «Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті» – К., 2005. - С.49-52.
5. Корнацький В.М. Демографічна ситуація як відображення стану здоров'я та основа концепції системи охорони здоров'я народу / Матеріали другого конкурсу на кращу роботу «Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті» - К., 2005. – С. 23-27.
6. Короленко В.В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С.А.Томіліна / Матеріали другого конкурсу на кращу роботу «Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті» - К., 2005. – С. 23-27.
7. Лозинський В.С. Чим менше профілактики, тим більше терапії / Матеріали другого конкурсу на кращу роботу «Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті». – К., 2005. - С.46-48.
8. Томілін С.А. Социально-медицинская профилактика. Теоретическое обоснование и практическая постановка / Профилактическая медицина. – Харьков: Госмедиздат УССР, 1931. – С.76.
9. Томілін С.А. Соціальна патологія і клінічна медицина/ Профилактическая медицина. – Харьков: Госмедиздат УССР, 1922. – С.23.
10. Томілін С.А. Основні питання соціальної гігієни / Профилактическая медицина. – Харьков: Госмедиздат УССР, 1924. – С.16.
11. Томілін С.А. Биологические элементы в социальной гигиене / Профилактическая медицина. - 1922. - №2-3. – С.27.
12. Ціборовський О.М. Джерельна база історії розвитку соціальної медицини в Україні / Матеріали другого конкурсу на кращу роботу «Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті». – К., 2005. - С.53-62.
13. Уваренко А.Р. Вирішення проблеми якості медичного забезпечення співвітчизників лежить насамперед у площині профілактики. – К., 2005. - С.16-22.

В статье проанализировано научное наследие учёного-гигиениста С.А.Томилина в сфере профилактической медицины и показан его вклад в развитие теоретической и практической медицины.

In the article the analysed scientific inheritance hygienist of scientist of S.A.Tomilina in industry prophylactic medicine and his payment shown in development of theoretical and practical medicine, introduction of his scientific changes in the decision of modern problems of prophylactic medicine.

УДК 94(477.7)“XIII”

Кубанов Р.А.

**ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ УЛУС НОГАЯ: ПОЛІТИКА ТЕМНИКА
НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ У 60-90 рр. XIII ст.**

У статті розглядаються взаємини південноруських князів з монгольською владою. Особлива увага приділяється політиці Ногая в 60-90 роках XIII століття.

Вивчення монгольської держави – одна із традиційних тем російської, радянської та української історіографії. Інтерес до її історії пов'язаний з вирішенням проблем розвитку кочових суспільств, їх взаємодії з осілими народами. В цьому аспекті реконструкція відносин Волзької Орди і Русі є важливим завданням для історичної науки.

Проте у дослідженнях, присвячених історії Русі періоду монгольського панування, недостатньо висвітлена діяльність темника Ногая на землях Південно-Західної Русі. В працях М.С. Грушевського розглянути лише деякі аспекти цих відносин. Із сучасних робіт заслуговують уваги праці В.Т. Пашута, В.М. Бодрухіна, А.М. Рогова, Г.Ю. Івакіна, побудовані на письмових джерелах та археологічному матеріалі. Свій внесок у висвітлення проблеми зробили О.В. Русіна, Ф.М. Шабульдо, Ю.І. Терещенко, В.Л. Єгоров.

В даній праці робиться спроба визначити характер та особливості політики Ногая на землях Південно-Західної Русі.

У структурному відношенні монгольські володіння півдня колишньої Давньоруської держави розпадалися на улуси, які формально знаходилися під ленною зверхністю ординського хана в Сараї, але реально мали самостійність у багатьох сферах діяльності. На захід від Дніпра були розташовані володіння Коренци. Від Дніпра до Сіверського Дінця господарював улус Мауці. Біля Дону кочував Картан, одружений з сестрою Бату. Найзахіднішу частину степу займав улус Ногая [1, с.

Випуск № 9

70]. Юридично улуси були ленами, а хани мали змогу за різних умов передати лен іншому васалові. Володіти такими ленами мав змогу лише темник (“князь великий”) [20, с. 7].

В 60-х роках XIII ст. окремі улуси розпочали міжусобну боротьбу. Наприклад, ворогували улуси Берке і Хулагу. Саме тоді Ногай розпочав свою військову і політичну кар’єру. Під його проводом здійснювалися напади проти Хулагу і його нащадків.

У 1264 р. хан Берке наказав Ногаю здійснити похід проти Візантії. Базою для військових дій послугувало Пруто-Дністровське межиріччя. Спочатку Ногай закріпився на лівому березі Дунаю. Згодом влада темника поширилась на Береганський степ, що знаходиться за річкою Сірет. Маляри, намагаючись стримати експансію кочовиків, відбудували міцну фортецю Турну-Северін. Якщо Угорщина й була захищена від нападів монголів горами, то болгарські князівства і Сербія з часом були змушені визнати зверхність темника. Добруджа до Ногайського улусу не входила [2, с. 34-35]. За думкою В.М. Бодрухіна, успіхи Ногая в розбудові власного улусу і поширення його впливів на інші землі пояснюються послабленням сусідів і значними втратами населення степових районів під час Батієвого нашестя [3, с. 205]. С початку 70-х рр. XIII ст. Ногай виступає в міжнародних відносинах в якості самостійної політичної сили. У 1270-1271 рр. він вступає в переписування безпосередньо з єгипетським султаном Аль-мальк-аз-захиром [4, с. 64-65], у 1237 р. одружився з позашлюбною дочкою візантійського імператора Михайла VIII, що дало йому привід втручатися в справи Візантії, Болгарії і Сербії. Г.В. Вернадський підкреслює, що успіхи Ногая зв’язані з довірою хана Берке, яку він відчував до темника. Учений вважає, що якби Берке мав можливість призначити спадкоємця, його вибір припав би на Ногая [21, с. 170].

Утворення в Північному Причорномор’ї улусу Ногая підсилило залежність від нього прилеглих земель Південно-Західної Русі, економічні і військові ресурси яких були використані темником у зовнішньополітичних акціях, спрямованих, у першу чергу, проти Литви і Польщі. Ногай спочатку не хотів піднімати відкритий бунт проти хана Волзької Орди, проте він почав проводити свою сепаратну політику у взаєминах із сусідами й особливо з руськими князівствами.

Політика Ногая просліджується на прикладі литовського походу 1274-1275 рр., організованого ханом Менгу-Тимуром. У ньому брало участь велике угруповання західно-руських князів на чолі з Левом Даниловичем. Ці дії не викликали схвалення Ногая: використовуючи свої зв’язки з галицько-волинськими князями, він зробив усе, щоб

дезорганізувати хід кампанії. Менгу-Тимур розгадав гру Ногая і поспішив себе убезпечити від впливу темника в межах, підвладних Волзькій Орді. На зворотному шляху він погромив південні міста в регіоні Курська [24, с. 100-101]. Літописець констатує, що монголи заподіяли “велико зло и многу пакость и досаду” місцевому населенню [25, с. 332].

Літопис під 1277 р. повідомляє про спробу Ногая посилити залежність Галицько-Волинської Русі від своєї влади. Приводом послужило загострення відносин між правителем Литви Тройнатом і Левом Галицьким, якого підтримали волинські князі: його брат Мстислав Данилович і племінник Володимир Василькович. До них надіслав Ногай своїх послів – Тегича, Кутлубугу й Ешимута говорячи: “...всегда ли жалуете на Литву, осе же вам дал есть рать, и воеводу с ними Мамъшея, поидете же с ним” [5, стб. 876]. Про визнання верховної влади Ногая галицьким князем свідчить повідомлення, зафіксоване під 1280 р. у Іпатіївському літопису. Джерело зазначає, що після смерті польського князя Болеслава, князь Лев зробив спробу затвердитися на краковському престолі. Він звернувся за допомогою до хана Ногая: Лев Данилович “...еха к Ногаеви оканьому проклатоמוу помочи себе прося оу него на Ляхы, он же да ему помочь...” [6, стб. 881].

Хан Ногай наказав остальним південно-західним князям йти в похід з Левом; при цьому князь Лев Данилович “рад поиде з татари”, тоді як Мстислав Луцький, Володимир Владимирський і син останнього Данило пішли “неволею татарською”. Під час воєнних дій князь володимирський намеренно “назаде стоя”. Поскольку князю Льву не удалось добити Краков, то володимирський літописець із задоволенням записав, що галицький князь повернувся додому “з великим бещестьем” [5, стб. 882]. Таким чином, наведені факти показують роздвоєність орієнтації у князів Південно-Західної Русі.

Дослідники визнають, що з посиленням Ногайського улусу в Орді утворилося два політичних центри, а політика монголів характеризувалася нестабільністю. Г.А. Федоров-Давыдов зазначає, що наприкінці XIII ст. у правому крилі Улусу Джучи виник вторинний розподіл на ліве і праве крило, улусним еміром останнього був Ногай [23, с. 60]. В.О. Чукаєва дійшла висновку, що “...після утворення паралельно із Золотою Ордою орди хана Ногая серед руських князів відбувся розкол: частина з них залишилися васалами золотоординців, а інші визнали своїм сюзереном Ногая” [7, с. 11].

Судячи зі свідчень літописців, до сфери впливу Ногая входили князівства Південно-Західної Русі, велике князівство Володимирське,

Випуск № 9

Переяславське, Тверське, Суздальське, Юр'євське, Дмитрівське та Можайське князівства. Водночас васалами Золотої Орди залишалися ярославські, городецькі, ростовські і стародубські князі [8, с. 156-157]. За думкою І.Б. Грекова, Ногай, оберігаючи свій улус від впливів сарайських ханів, змусив їх зректися від загальноруської політики і зосередити зусилля на Північно-Східній Русі [16, с. 128]. Пізніше руські князі продовжували орієнтуватися на різні ханські угруповання, їх вибір залежав від сили того чи іншого хана.

Після смерті Менгу-Тимура новим ханом курултай обрав його брата Туда-Менгу. Хоча Ногая і не обрали ханом, він стає співправителем Волзької Орди. Літопис його називає навіть царем [9, с. 178]. На думку Г.В. Вернадського, під час обрання Туда-Менгу Ногай оголосив себе ханом ногайської орди, і можливо, курултай визнав цей факт [21, с. 181].

Ногай втручався у справи надання ярликів князям руських земель. Наприклад, він підтримав Дмитра Переяславського, якого Туда-Менгу позбавив ярлика на користь його молодшого брата, лояльного по відношенню до ординського хана. З метою прихилення до себе окремих князів Ногай давав їм пільги. Туда-Менгу прийняв іслам 1283 р., перетворився на палко віруючого і практично втратив будь-який інтерес до державної діяльності. Допомігав керувати державою його небіж Телебуга. За таких умов влада темника лише зміцнювалась [3, с. 208].

Проте є підстави вважати, що Волзька Орда у середині 90-х рр. XIII ст. здійснювала наступ на сферу впливу Ногая у південно-західних та південно-східних руських землях. Із розповіді про події в Курськім князівстві, яка увійшла до літописного зводу Північно-Східної Русі, відомо, що у часи правління у Золотої Орди хана Телебуги на південно-східних територіях Чернігівської землі був сильним вплив Ногая, хоча деякі місцеві князі, зокрема рильський і липовицький, у боротьбі з його довіреною особою баскаком Ахматом спробували заручитися підтримкою Телебуги.

Ахмат – східний купець взяв на откуп у татар данину з Курського князівства. Він створив в вотчині рильського князя Олега дві слободи. Осадження слобід передбачало надання податково-фінансових пільг їхнім мешканцям; режим, створений Ахматом, був настільки сприятливим, що незабаром населення в слободах збільшилося, передусім, завдяки переселенням із волості Олега [18, с. 37]. Точне призначення слобід невідомо. Наприклад, за думкою Л.В. Черепина, “проживавші там люди виконували якісь трудові повинності по розпорядженню баскака і використовувалися як військова сила для

утримання в покiрностi мiсцевого населення” [19, с. 198]. Проте мешканцi слобiд чинили шкоди навколишньому люду, користуючись пiльгами, що дав їм Ахмат, вiдносно здобування звiра, птици, риби. Це зпонукало рильського князя Олега за згодою його родича Святослава Липовецького звернутися зi скаргою до тодiшнього володаря Золотої Орди Телебуги. Той вiдрядив з ним татарськi загони, якi розграбували слободи, ув’язнивши їхнiх жителiв. У той час, Ахмат перебував у ставцi Ногая. Почувши про знищення своїх слобiд, Ахмат звiв наклеп на Олега та Святослава, сповiстивши Ногая, що князi є його таємними ворогами. Щоб переконатись у цьому, Ногай мав запросити Олега до себе в ставку; запрошення було передане через ханських сокольникiв, вiдряджених на Курщину на традицiйнi лебединi лови. Олег не поїхав до Ногая. Неявка рильського князя була витлумачена Ногаєм як доказ правдивостi Ахматових слiв. На Курщину вирушили каральнi загони. При їх наближеннi Олег утік до Телебуги, а Святослав подався у Воронежськi лiси. Татари погромили їхнi князiвства, а за рахунок награваного знов забуяло життя в Ахматових слободах. Г.В. Вернадський пiдкреслює: “Весь цей епiзод характеризує як зарождавшийся занепад монгольського правлiння, так i деморалiзацiю, що у своїх гiрших рисах проявилася в руських князях” [21, с. 190]. На нашу думку, цей приклад боротьби мiж двома протиборчими ординськими угрупованнями свiдчить про особливостi полiтичного устрою земель, що пiдкорялися Ногаю. На багатьох з них була вiдсутня княжа влада. Також, можна припустити, що утворення слобiд на Курщинi було проявом його соцiальної полiтики.

Лiтописи свiдчать, що Ногаю пiдпорядкувалися i брянськi князi, котрi одночасно були й князями Чернiгова. Наприклад, у 1285 р. князь Роман Михайлович Брянський здiйснив похiд на Смоленськ, володар якого Федiр Ростиславович, був головним союзником Андрiя Олександровича – прибiчника Золотої Орди, який за пiдтримки її воєвод успiшно воював проти свого брата великого володимирського князя Дмитра. На думку В.О. Чукаєвої, якщо похiд брянського князя вiдбувався у зв’язку з суперництвом за великокнязiвськiй “стiл” князiв Андрiя та Дмитра, то, безперечно Брянське князiвство було союзником Ногая i пiдтримувало “проногайське” угруповання князiвств [10, с. 90].

Инодi Телебугу i Ногай дiяли спiльно. Наприклад, пiд час походу їх на Угорщину в 1285 р.: “Пришедшу оканьному и незаконьному Ногаеви и Телебузе с нимь на Угры” [3, стб. 888]. У похiд було наказано йти i руським князям, але вiн закiнчився невдало.

Випуск № 9

У 1286 р. хан Телебугу вирішив організувати похід у Польщу, він прибув з військом у ставку Ногая, але “б'яше межі има нелюбовне велико”, внаслідок чого Телебугу рушив через Завихост і Сандомир до Кракова один. Проте тут він довідався, що Ногай “передил его ко Кракову прийти” і повернув назад, розоривши на шляху Львівщину [5, стб. 893-894]. В поході брали участь руські князі. Д.І. Іловайський підкреслює: “Коли Телебугу наблизився до Горині, князь луцький Мстислав Данилович зустрів хана з дарунками і напоями. При подальшому його руху те ж зробив Володимир Василькович; а потім у Бужковичей, на ріці Лузі, вийшов з дарунками і напоями і Лев Данилович; зрозуміло, кожний з них приєднався зі своєю раттю до татарського полчища” [22, с.752]. У 1287 р. відбувся ще один похід хана Телебугу на Польщу. На зворотному шляху він, супроводжуваний князями Левом і Мстиславом, проходив через Львів. Саме тоді, користаючись присутністю хана Волзької Орди, князь Володимир вирішив передати своє князівство Мстиславу Даниловичу. Князь Лев Данилович пізніше спробував порушити цей акт, можливо з огляду на існування іншого хана – Ногая, але Мстислав Данилович усе-таки примусив його відступити, пригрозивши, що буде скаржитися в Золоту Орду [17, с. 298]. Таким чином, неможливо погодитись з тим, що інколи називають Причорноморський улус окремою державою. Ногай дійсно впливав на монгольських ханів і проводив цілком самостійну внутрішню і зовнішню політику, але його улус був частиною території Волзької Орди [3, с. 206]. Спроба відмежуватись довела, що “...центральний уряд був тоді ще досить сильним, щоб знешкодити загрозу” [11, с. 8].

Отже, у 80-90-х роках XIII століття в північно- і південно-східних руських землях на тлі боротьби за сфери впливу поміж Волзькою Ордою і Ордою Ногая відбулися серйозні зміни стосовно розподілу князівських володінь. Частина князів визнали своїм сюзереном Ногая. В.О. Чукаєва дійшла висновку, що це був добре розрахований політичний крок, який призвів пізніше до відомих наслідків: Орда Ногая, котра територіально знаходилася на більшому віддаленні від південно-західних та північно-східних земель Київської Русі, ніж Волзька Орда, мала менше можливостей для здійснення над ними політичного контролю [10, с. 91]. М.С. Грушевський також підкреслює, що “залежність Галицько-Волинської землі від Орди була ще розмірне легка: її ані порівняти не можна з становищем... поволзьких князівств, тяжко оподаткованих на Орду, обсаджених татарськими резидентами-баскаками, де князі при всяких перемінах в розкладі княжих столів

мусіли добувати собі підтверження від ханів, ставити ся в Орді, коли скаржив ся хто на них, та брати участь в усяких далеких походах”, хоча й така “розмірна легка залежність від Татар викликала, очевидно... сильне роздражнення, хто зна-чи не більше як на Півночі” [12, с. 103]. Зазначимо, що землі Південно-Західної Русі не були переобтяжувани різними повинностями на користь орди Ногая, проте вони дуже страждали від монгольських походів, у період міжусобної боротьби ординських угруповань.

Від складного політичного життя не стояла осторонь і руська церква. Волзька Орда й улус Ногая в 60-80 рр. XIII ст. зберігали церкви ті ж пільги, що були їй надані Ордою ще в 40-50 рр. XIII ст. Однак у церковній політиці монголів протягом 60-90 рр. все-таки існували деякі розходження. Правителі Волзької Орди, що створили ще в 1261 р. у своїй столиці особливу Сарайську єпископію, перетворили її пізніше у важливий інструмент політики, насамперед, у Північно-Східній Русі, а також і в спеціальну інстанцію, що мала можливість підтримувати зв'язки не тільки з Константинополем, але і з Київською митрополією через свою “філію” у Переяславле-Київському. Ногай, очевидно, мав більше можливостей, ніж сарайські хани, впливати на життя православної церкви Південно-Західної Русі й особливо на діяльність київських митрополитів усея Русі Кирила і Максима, що вважали в другій половині XIII ст. своєю постійною резиденцією Київ. На думку І.Б. Грекова і Ф.Ф. Шахмагонова, митрополит Максим визнав необхідним переїхати на постійне місце проживання в місто Володимир лише після ліквідації улусу Ногая [24, с. 104-105]. Отже, такими складними тенденціями характеризувалися взаємини Волзької Орди й улусу Ногая в 60-90 рр. XIII ст. В умовах двовладдя в Ординській державі відбувалася ізоляція Північно-Східної Русі від Південно-Західної Русі. До звичайної політики зіткнення руських князів додається боротьба між монгольським угрупованнями, де руський князь грає роль привабливої фігури, союзника в ординській міжусобиці.

Царювання Телебуги було часом феодальних смут, діяльним учасником цих інтриг був Ногай. У Менгу-Тимура було десять синів, з них Бурлюк, Сарайбуга і Тудан утворили партію Тохты, а Алгуй, Тогружа, Малаган, Кадан і Кутуган були прихильниками Тулабуги. Ногай зумів направити Тохту з його впливовою групою проти Тулабуги. Зіткнення угруповань привело до убивства Тулабуги і передачі ханського престолу в руки Тохти [13, с. 63]. Однак хан Тохта виявився дуже невдячною людиною. Спочатку Тохта запобігав сутичок з Ногаєм, навіть віддав йому кримську данину. Згодом він із союзника темника

Випуск № 9

перетворився на його лютого ворога. Людина здібна і цілеспрямована, хан Тохта проводив реорганізацію війська і адміністративної системи. В.Г. Вернадський підкреслює: “Благовейний прихильник культу Неба, він був проникнуть строгими монгольськими традиціями і вірив у всемонгольську єдність” [21, с. 191]. Протиріччя в кримських справах пов’язані з опором на різних торговельних партнерів, з’явилися приводом для військових дій хана з темником – сепаратистом. Рішуча бійка відбулася біля річки Прут у 1297 р. Повну перемогу одержав Ногай, проте він попри головному принципу кочовничої стратегії не переслідував решту загонів Тохти до повного знищення. Ця помилка дорого коштувала Ногаю. За два роки Тохта відновив боєздатне військо і повів його на захід. У 1300 р. біля річки Кагамлик (сучасна Полтавська область) Тохта розгромив армію Ногая, а сам темник загинув в бою [14, с. 102]. Л.М. Гумільов зазначає, що закінчалася “грозова” епоха в Причорномор’ї. Заколотник Ногай, “ворог греків” і таємний мусульманин, разом з улусом утратив життя. Переможець, законний хан Тохта, був “віротерпимий і доброзичливий. Підвладні йому країни насолоджувалися миром” [15, с. 118].

Підсумовуючи сказане, можна зробити кілька висновків.

1. Темник Ногай під час походу ординських військ на Візантію і Болгарію в 60-х – 70-х роках посилив свою владу над південно-західними землями Русі, включив їх до складу власного улусу, другого воєнно-політичного центру Волзької Орди. Після утворення паралельно із Волзькою Ордою орди хана Ногая серед руських князів відбувся розкол: частина з них залишалася васалами сарайських ханів, а інші визнали сюзереном Ногая. Це був розрахований політичний крок, Орда Ногая територіально знаходилася на більшому віддаленні від південно-західних та північно-східних земель Київської Русі, ніж Волзька Орда, і мала менше можливостей для здійснення над ними політичного контролю.

2. Причорноморський улус неможливо називати окремою державою. Ногай проводив самостійну внутрішню і зовнішню політику, але його улус був часткою території Волзької Орди. Наслідки політичної кризи в правому крилі Улусу Джучі зумовили позитивний результат експансії литовських і польських феодалів на землі Південно-Західної Русі.

В подальших дослідженнях щодо особливостей монгольської політики по відношенню до княжої влади Південної Русі вважаємо за потрібне розглянути взаємовідносини Данила Галицького і ханів Улусу Джучі.

Література

1. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Гос. изд. Географической литературы, 1957.
2. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985.
3. Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.): Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002.
4. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М.: Наука, 1966.
5. Ипатьевская летопись // ПСРЛ – Т. 2. – СПб., 1908.
6. Ипатьевская летопись // ПСРЛ – Т. 2. – М.: СПб., 1962.
7. Чукаева В.О. Русские княжества и Золотая Орда. – Днепропетровск, 1998.
8. Никоновская (Патриаршья) летопись // ПСРЛ – Т. 10. – СПб., 1885.
9. Летопись по воскресенскому списку // ПСРЛ – Т. 7. – СПб., 1856.
10. Бодрухин В.М., Чукаева В.О. та інші Пізні кочовики Східноєвропейського степу: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002.
11. Чумак В. Україна і Крим: сторінки історії // Історія України. – 2000. - №11.
12. Грушевський М.С. Історія України-Русі. В 11 т.; 12 кн. – Т.3. – К., 1993.
13. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV вв.) - Ленинград: Государственное социально-экономическое из-во, 1937.
14. Бодрухин В.М. Чернігівська земля – князівство: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002.
15. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Кн. 2. – М.: Институт ДИДИК, 1997.
16. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII - начала XIV вв. // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988.
17. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М.: Из-во Академии Наук СССР, 1950.
18. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернатива, 1988.
19. Черепин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1977.
20. Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам). – СПб., 1850.
21. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ, 1999.
22. Иловайский Д.И. Становление Руси. – М.: ООО “Издательство Астрель”, ООО “Издательство АСТ”, 2003.
23. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Из-во Московского ун-та, 1973.

Випуск № 9

24. Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф Мир истории: Русские земли в XIII-XV веках. – М.: Мол. гвардия, 1989.
25. Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М. - Л., 1950.

В статье рассматриваются взаимоотношения южнорусских князей с монгольской властью. Особое внимание уделяется политике Ногая в 60-90 годах XIII века.

In the clause are considered relations of south-russian knights with the mongolian authority. The special attention is given to Nogaj politic in 60-90 years of XIII centuries.

УДК 634.1/7:581.522.4+581.95

Кудренко І.К.

**РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З ІНТРОДУКЦІЇ
ПЛОДОВИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ**

В статті розглянуто формування інтродукції рослин як науки, на її основі розвиток плідництва в Україні. Показана роль ботанічних садів в збільшенні видового різноманіття плодкових рослин

Інтродукція та акліматизація рослин мають велике теоретичне й практичне значення. Як загальнобіологічна проблема вона є не лише ефективним засобом вирішення прикладних питань, але й дає можливість подальшого розширення наших знань з еволюції рослинного світу, бо завдяки перенесенню рослин в нові умови прискорюються процеси формо- й видотворення, чітко проявляються фактори еволюції, шляхи й закономірності мінливості рослинних організмів.

Розвиток сучасного рослинництва неможливий без залучення нових видів, форм і сортів рослин із інших географічних районів або створення нових сортів шляхом селекції. У цьому полягає велике практичне значення інтродукції та акліматизації рослин.

Перші письменні свідчення про інтродукцію рослин розпочалася у сиву давнину. Декоративні рослини виявлено в шумерських глиняних таблицях (3-є тисячоліття до н.е.). Відтоді інтродукція, як свідчать письменні джерела, успішно застосувалася у стародавніх Єгипті, Ассирії, Вавилоні, Ірані, Китаї, Греції, Римі. Із відкриттям європейцями Америки розпочалася епоха великих переселень людиною рослин із

Америку до Євразії і навпаки. Пізніші географічні відкриття ще більше активізували ці процеси.

Хоча інтродукція рослин розпочалася ще в доісторичні часи, теорія інтродукції й акліматизації рослин започаткувалася лише на початку XIX ст. Початок її розробки поклав відомий німецький ботанік і географ А.Гумбольдт, засновник ботанічної географії [1, 5-228]. У своїй роботі “Ideen zu einer Geographie der Pflanzen” у 1807р. він вперше висловив думку, що для акліматизації рослин особливе значення мають кліматичні показники, які є одним із найважливіших факторів у розвитку рослин, не температура взагалі, а сума температур за вегетаційний період. Для кожного виду рослин існує свій мінімум кліматичних і метеорологічних факторів, які лімітують поширення даного виду рослин.

Ідею А.Гумбольдта про суму температур розвинув швейцарський ботанік А.Декандоль у 1885 р. [2, 10-218]. Він вважав, що рослини у своєму природному розселенні можуть подолати різні перешкоди, але там, де доводиться вступати у протиріччя з кліматом, вирішальним залишається клімат.

Значний доробок у розвиток теорії інтродукції та акліматизації рослин вніс російський ботанік Е. Регель у 1860 [3, 2-8]. Він запропонував такі положення: 1) акліматизувати можна види лише із країн зі схожим кліматом, 2) вид може бути освоєний лише в країні, де однакові з батьківщиною виду кліматичні умови, тобто країна освоєння виду входить до області можливого природного поширення даного виду; 3) акліматизація за межами природного ареалу можлива лише за умови зміни періоду вегетації чи ритму розвитку рослин в бік нових кліматичних умов. У 1886 р. російський ботанік А.М.Бекетов розвив теоретичні питання інтродукції та акліматизації рослин [4, 15-128]. Він вважав, що акліматизація можлива лише при перенесенні рослин із однієї місцевості до іншої в межах природного ареалу даного виду або ж в такі ж умови, які були для рослини на її батьківщині.

Значний внесок в теорію інтродукції та акліматизації рослин зробив у 1909 р. А.М.Краснов, який обґрунтував еколого-географічну і історичну концепції пошуку й культури нових рослин і реалізував їх практично, створивши Батумський ботанічний сад. Він вважав, що при акліматизації рослин слід брати до уваги не схожість чи різницю клімату, а загальну схожість природи і ландшафту батьківщини рослин і нового району їх культури. А.М.Краснов також зауважив, що при різкій зміні умов у деяких груп рослин спостерігається швидке формотворення [5, 5-249].

Випуск № 9

Істотний внесок у розвиток теорії акліматизації деревних рослин зробив німецький дендролог Г. Майр [6, 3-460]. Він розробив районування лісових областей Північної півкулі для інтродукції деревних рослин. Ідеї, викладені в цій роботі, увійшли в історію акліматизації рослин і відомі зараз під назвою “методу кліматичних аналогів”. Г.Майр вважав, що інтродукція деревних рослин має ґрунтуватися на ретельному порівняльному вивченні всього комплексу кліматичних умов на батьківщині рослин і на новому місці їх культури.

М.І. Вавилов розробив ботаніко-географічний метод інтродукції рослин на основі диференційної систематики видів, вивчення їх ареалів, екологічного аналізу внутрішньовидових категорій та знання їх еволюції в природі і в культурі [7, 10-559].

Саме в Україні теоретичні положення з інтродукції плодкових рослин були розроблені М.Ф.Кашенко, завдяки йому багато південних і нових плодкових культур почали вирощувати в Лісостепу України [8, 27-28]. Він вважав основним методом акліматизації рослин впровадження у культуру дикорослих рослин, пристосування інорайонних видів до нових умов середовища і отримання нових форм рослин шляхом гібридизації. За М.Ф.Кашенком, гібридизація - це засіб спрямування і прискорення процесу еволюції в бажаному напрямку, засіб свідомої акліматизації. Перед акліматизацією, вважав М.Ф.Кашенко, чотири основні завдання:

- введення нових форм рослин,
- збереження вимираючих форм,
- збагачення культурної флори,
- гібридизація з метою створення помісей [9, 12-15].

М.В.Культиасов розробив метод еколого-історичного аналізу флор для інтродукції рослин. Цей метод базується на тому, що у рослинному організмі пристосування різних органів відбувається різними шляхами. М.В.Культиасов вважав, що в основу інтродукції та акліматизації рослин слід покласти вчення про життєві форми, що дозволяє вирішувати питання про пристосування рослин з екологічної точки зору [10, 24-40].

О.Л. Липа запропонував метод ступеневої акліматизації деревних рослин, або метод акліматизаційних (географічних) ступенів для України. За цим методом передбачається переміщення деревних рослин для поступової їх акліматизації не лише із тепліших районів у холодніші (із півдня на північ), але й із вологіших у сухіші (із заходу на схід), в також у зворотному напрямку. Всього запропоновано шість ступенів у широтному напрямку (із півдня на північ: Одеса-Умань-Київ-Брянськ-

Москва-Ленінград та чотири - у довготному напрямку / із заходу на схід: Ужгород-Львів-Київ-Харків). Середньою висотою географічної ступені є відстань у 300-400 км. О.Л. Липа запропонував також поняття „ступінь акліматизації”, яке означає ступінь пристосованості рослини до нових умов середовища. Ознака для визначення ступеню акліматизації - здатність рослин плодоносити в нових для них умовах [11, 12-15; 12, 3-51].

Великий внесок в розвиток теорії інтродукції рослин зробив український вчений С.С.Харкевич, який при створенні ботаніко-географічної ділянки «Кавказ» запропонував оригінальну схему етапів (стадій) становлення культурної флори внаслідок акліматизації рослин. Перший етап - одомашнювання (доместикація) видів природної флори шляхом простого перенесення рослин в межах природного ареалу на рівні виду. Зв'язки одомашнених видів рослин з природною флорою на цьому етапі оборотні. Продуктом доместикації є доместикант.

Другий етап (інтродукція) здійснюється також шляхом простого перенесення рослин, але уже за межі природного ареалу і відбувається на рівні популяції, бо для перенесення в культуру в новому районі добирають стійкішу і ціннішу у господарському відношенні популяцію того чи іншого виду. Продуктом інтродукції є інтродуцент. Третій етап (акліматизація) завершує процес перетворення рослин природної флори і включає попередні етапи - доместикацію та інтродукцію рослин. Продуктом акліматизації є сорт чи культивар. Повернення культивара в склад природної флори за рідкісними винятками не буває [13, 10-300].

Таким чином, на основі аналізу теоретичних положень про інтродукцію та акліматизацію рослин, запропонованих протягом XIX-XX ст.ст. рядом дослідників, можна так сформулювати основні положення теорії інтродукції та акліматизації рослин на сучасному етапі ботанічних знань.

Акліматизація рослин – природний процес пристосування рослин до нових умов існування, який відбувається незалежно від втручання людини. У природних умовах він відбувається безперервно і пов'язаний зі змінами клімату та інших екологічних умов, супроводжується видо- і формотворенням. Людина може втручатися в цей процес і прискорити його шляхом схрещування рослин з подальшим доббором із потомства форм, потрібних їй і відповідних клімату та іншим умовам життя.

Інтродукція рослин – комплекс прийомів і методів впровадження нових видів рослин у культуру. В інтродукції рослин виділяють такі три етапи: попередній добір інтродуцента, інтродукція без істотної зміни природи рослин і інтродукція, пов'язана зі значною зміною спадковості

Випуск № 9

даного виду. При доборі інтродуцентів використовують методи кліматичних і агрокліматичних аналогів, порівняльного вивчення палеоареалів і сучасних ареалів інтродуцентів, еколого-історичний та метод філогенетичних комплексів.

В Україні інтродукція, а далі і акліматизація плодкових рослин, була розпочата здавна. У музейних фондах Інституту археології Національної академії наук України зберігається насіння різних сільськогосподарських культур, у тому числі кісточка сливи, черешні, вишні, знайдені при розкопках багатьох городищ у Києві, походження яких відноситься до X-XI ст.

Докладні дані про сади Києва зустрічаються в документах і друкованих виданнях, що відносяться до XVII-XVIII ст. В описі м. Києва і його околиць, складеному Київською губернською канцелярією в 1760 р., указувалося: «Над оными пещерами (Киево-Печерской Лавры) и около их по горам и долинам в довольном числе разведены сады. В семи верстах от Киево-Печерской крепости имеется подсудственная Киево-Печерской Лавре Китаевская пустынь. При оной пустыни имеются сады, из разных фруктовых деревьев и винограда состоящие, и около их большие леса». «За оною Киево-Печерской крепостью в форштате дворец Ея Величества. При оном дворце большой регулярный сад особой фигуры, по неровному и глубокому внутри того саду положению места с уступами. В оном саду большая каменная оранжерея. Сад состоит из разных фруктовых деревьев и винограду» [14, 119-123].

В «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», виданому в 1874 р. Тимчасовою комісією для розбору древніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторствах, П. Алепським, що супроводжував Антиохійського патріарха Макарія в Росію в 1653 р., також описані сади Києва: «...при постоянном подсаживании и обрезывании местные жители имеют удивительные заборы в своих садах... Винограду здесь изобилие, из него делают густое красное вино, которое разсылается во все церкви Казацкой страны». Також відмічено, що «при каждом жилище разведен обширный (огороженный) сад, засаженный плодовыми деревьями всех растущих здесь сортов... Есть там также ореховое дерево, обильны в этих садах и виноградные лозы» Сади Києва утримувалися в гарному, доглянутому стані. П. Алепського дуже здивувало вміння обрізати дерева і формувати живоплоти [15, 57-62].

Відомий садівник А. Регель відзначає, що в Київ у 1666 р. приїжджав садівник Раків, що відвіз у Москву «деревья с коренем венгерских дуль (груш - Д. Ч.) и слив, фиговые и виноградные кусты» [3, 6]. Зазначені дерева були перевезені для поповнення Кремлівських і Ізмайлівських садів.

И. В. Чебан у роботі «Виноградарство в Російській державі в XVII столітті», опублікованій в 1956 р. у другому збірнику «Матеріали по історії землеробства СРСР» з посиланням на історичні документи, пише, що на берегах Дніпра, по якому постійно плавали київські слов'яни в Чорне море, з давніх часів ріс дикий виноград.

Київ не був єдиним пунктом старої культури винограду на території України в XVII ст. Дані підтверджують про те, що садівництво і виноградарство було розвинуто в Лубнах, Чугуєві, Змієві, Путивлі, Ізюмі й інших стародавніх містах. За царським указом в 1663 р. для організації палацевих виноградників у Чугуєві (Харківська область), з Києва зажадали посівний матеріал і «виноградного майстра», при цьому пропонувалося насіння «купити». У 1664 р. з Києва надіслали до Чугуєва 2200 виноградних лоз і двох «виноградних майстрів» - ченців Миколи Пустельного монастиря.

Слід зазначити, що Київ в той час був великим адміністративним, культурним і торгово-промисловим центром, одночасно і одним з тих південних районів, природні умови якого забезпечували вирощування фруктів і винограду не тільки для внутрішнього споживання, але і для вивозу. За своїм географічним положенням і транспортними умовами Київ став центром вивозу плодової продукції і винограду до Москви та інших російських міст.

Продукти переробки плодів київських садів вивозилися далеко за межі України, що сприяло розвитку тут різних харчових промислів.

Про високу культуру садівництва в XVI-XVIII ст. на Україні свідчить і те, що тут кілька століть назад методом народної селекції виведено цілий ряд сортів плодових культур, частина яких і в даний час входить до районованого сортименту, складаючи золотий фонд республіки: яблуня - Кальвіль сніжний, Путивка осіння, Бутское, груша - Лимонка київська, вишня - Гріот український, Немирівка, Пріорська та ін.

Слід зазначити, що до початку XIX ст. розвиток садівництва на Україні базувався головним чином на місцевому досвіді ведення господарства і ступінь його розвитку був порівняно високим.

З падінням кріпосного права розпочався новий період в розвитку вітчизняного садівництва. Гострий дефіцит у саджанцях призводив до

Випуск № 9

того, що посадковий матеріал для створення садів завозився з районів, різко відмінних по ґрунтових і кліматичних умовах, а найчастіше навіть із Західної Європи.

На зміну обмеженому сортименту, характерному для садів кріпосного періоду, під дією вимог західноєвропейського ринку з'явилася інша крайність - засмічення садів численними неперевіреними сортами іноземного походження. Немає потреби доводити, як негативно відбивалися на стані садівництва, врожайності й економіці господарств строкатість і багатосортність насаджень, а також необґрунтоване захоплення західноєвропейським сортиментом плодових порід. Механічне копіювання західноєвропейського досвіду, некритичне ставлення до окремих прийомів агротехніки садівництва без обліку місцевих природних умов призвело до того, що навіть у найбільш сприятливих кліматичних умовах садівництво не давало належного ефекту.

Влучну характеристику формування сортового складу насаджень у період швидкого розвитку капіталізму в Росії дає П.Г. Шитт: «Если к значительной части этих сортов (местных) прибавить еще новый, в то время весьма обширный сортимент Западной Европы, который без особого разбора попадал в культуру наших питомников и широко распространялся повсюду, то становится очевидной труднопоправимая ошибка, допущенная при заложении новых обширных насаждений, которая в значительной части обесценила товарное значение продукции этих садов» [16, 29].

Швидкий, стихійний розвиток садівництва кінця XIX ст. з великою переконливістю виявило як позитивні, так і слабкі сторони в його організації і розміщенні. За багатьма породами і сортами визначилися ареали поширення, окреслилися границі так званих садових районів і т.д. Питання про встановлення порайонного сортименту плодових культур у ці роки стає одним з найголовніших завдань розвитку вітчизняного садівництва. Установленню порайонного сортименту присвячуються спеціальні наради і з'їзди з садівництва, які скликались повітовими і губернськими земствами і різними суспільствами садівництва.

На Україні в дореволюційний період найбільшого розвитку садівництво одержало в Подільській губернії, особливо в Придністровських районах, а також у південних районах Криму.

Багато енергії, праці і знань доклали до розвитку вітчизняного садівництва в дореволюційний час видатний український учений-садівник Л. П. Смирненко. Його плідна наукова, організаторська і

суспільна робота була спрямована на виховання кадрів садівників, дослідження, сортовипробування, вирощування, поширення і пропагування кращих сортів плодових дерев для різноманітних природних умов України. Смирненко був одним з перших вітчизняних учених, хто порушив питання про широкомасштабне перетворення вітчизняного садівництва з аматорської справи одинаків на промислову галузь народного господарства. Він зазначав, що «садовина в Росії ще не стала об'єктом загального та постійного споживання, і окрім літньої пори вона доступна лише заможним класам» [17, 4]. Написана ним книга «Кримське промислове плідівництво» є видатним внеском в агрономічну науку.

Необхідність підйому загального рівня науки у кінці XIX ст. вимагала залучення великої кількості вітчизняних кваліфікованих кадрів у різні сфери науки і виробництва в Україні. Тому саме на цей період припадає відкриття університетів спочатку Харківського у 1804р., а потім і Київського ім. Святого Володимира у 1833р., Львівського у 1852р., Одеського у 1867р. Необхідно відмітити, що Ботанічний сад при Київському університеті ім. Святого Володимира був заснований на базі рослинних колекцій Волинського ліцею м. Кременець [19, 1]. Там у 1810р. був виданий перший каталог рослин ботанічного саду, що видавався протягом 20 років. А протягом декількох років тут було зібрано 760 видів екзотичних і 460 видів місцевих рослин. До 1832 р. колекції саду нараховували 12 тисяч видів і форм рослин, з них 585 видів деревних порід відкритого ґрунту. Директор саду В.Г. Бессер установив тісний зв'язок з російськими і закордонними ботанічними садами, Кременецький ботанічний сад став відомий у Європі. Тому організацію ботанічного саду при Київському університеті було доручено В.Г. Бессер.

Як вже зазначалось вище, на той час плодіві рослини користувались надзвичайною шанною. І тому при всіх університетських ботанічних садах існували колекції плодових рослин. Насамперед, необхідно відмітити, що пріоритетний напрям ботанічних садів з часів їх заснування була якраз інтродукція, тобто введення в культуру видів, які не вирощувались досі в даній місцевості.

Неоціненний спадок у справі інтродукції плодових рослин вніс Нікітський ботанічний сад. Навесні 1812 г. Стевен, за рекомендацією генерал-губернатора Новоросійського краю, був призначений директором Нікітського «економа ботанического казенного сада» [18, 55] і працював там протягом 14 років – до 1826 року, але і після того залишався консультантом всіх робіт, які проводив Н.А.Гартвис.

Випуск № 9

При своєму житті Стевен і Гартвис стали свідками інтродукції своїх сортів у різні райони. А основні результати позначилися пізніше, після війни 1854-1856 рр. і прокладення залізниці в Крим у 1874 р. В цей час починає розвиватися консервна промисловість, що вимагала впровадження кращих сортів кісточкових культур: черешень, слив, персиків. Завдяки цьому стали розвиватися розсадники й до 1900 року їх було засновано понад 50. Внаслідок плідної роботи з інтродукції та акліматизації рослин виникла наукова школа, що готувала фахівців світового рівня.

Пожвавлення розвитку садівництва, а, головне, - збільшення видового різноманіття в Україні відбувалось переважно завдяки інтродукційній діяльності ботанічних садів, які стали осередком інтродукції і акліматизації рослин у різноманітних регіонах. Відображенням цього було створення в 1806 році Кременецького ботанічного саду у місті Кременці на Волині, 1804 році ботанічного саду при Харківському університеті, акліматизаційного саду ім. І.Н. Каразіна у 1809 р. на Слобожанщині і у 1834 р. ботанічного саду при Київському університеті в Києві, ботанічних садів Одеського, Чернівецького і Львівського університетів.

Біологічна різноманітність біосфери лежить в основі її екологічної рівноваги, що, у свою чергу, є головним чинником життєзабезпечення і самого *Homo sapiens*. Вже той факт, що з 5 тис. окультурених видів рослин людина в даний час для задоволення своїх потреб в продовольстві використовує лише 20 % з 90, з яких 14 належить всього лише до двох родин, указує на реальну небезпеку істотного зменшення біологічної і генетичної різноманітності агрокосистем при широкому розповсюдженні. Тому розвиток теорії інтродукції рослин і збільшення видової різноманітності є пріоритетним напрямком біологічної науки і споконвічним завданнями ботанічних садів.

Надзвичайно важливим завданням є розробка концепції біотичної інтенсифікації садівництва, яку можуть вирішити досліди в ботанічних садах. Технічна інтенсифікація має свої межі, зумовлені екологічними факторами, тому необхідно розробляти нову систему садівництва на основі біотичної інтенсифікації, з тим щоб садові фітоценози не тільки давали екологічно безпечну продукцію, але й сприяли оздоровленню довкілля та збереженню родючості ґрунту. Біотичної інтенсифікації можна домогтися шляхом збільшення видової різноманітності садових фітоценозів в просторі (створенням полікомпонентних насаджень з урахуванням аделопатичної взаємодії та сумісності культур) і в часі

(раціональна садозміна, чергування зерняткових, кісточкових, ягідних, горіхоплідних культур з урахуванням особливостей алелопатичної післядії плодових культур). Складовими біотичної інтенсифікації можуть бути сидерати, мульчування міжрядь, симбіотичні та вільноживучі азотфіксуючі мікроорганізми, вирощування ароматичних рослин в міжрядях. Це дасть змогу уникнути ґрунтовтоми, обмежити застосування отрутохімікатів, зберегти родючість ґрунту, зменшити енергозатрати.

Література

1. Гумбольдт А. География растений. - М.-Л.: Сельхозгиз, 1936 - 228 с.
2. Декандоль А. Местопроисхождение возделываемых растений. - СПб, 1885. - 218 с.
3. Регель Э. Об акклиматизации растений // Вестн. Рос. о-ва садоводства. - СПб, 1860. - С. 2-8.
4. Бекетов А. Акклиматизация растений // Тр. Вольного экономического о-ва. - СПб, 1886. - 1. - С.15-128.
5. Краснов А.Н. Курс земледения. - СПб, 1909. - 249 с.
6. Майр Э. Популяция, виды и эволюция. - М.: Мир, 1974. - 460 с.
7. Вавилов Н.И. Генетика и селекция: Избр. соч. - М.: Колос, 1986. - 559с.
8. Кащенко Н.Ф. Роль акклиматизации в процессе подъема производительных сил СССР // Сб. по вопросам акклиматизации растений и животных. - М., 1929. - Ч.7. - С.27-28.
9. Кащенко Н.Ф. Научные основания и практическое значение гибридизации // Естествознание и география.- 1910.- № 1.-С.12-15.
10. Культиасов М.В. Эколого-исторический метод в интродукции растений // Бюл. Главн. ботан. сада. -1953. - Вып.15. - С. 24-40.
11. Лыпа А.Л. Ступенчатая акклиматизация растений как метод географических ступеней // Тез. Совещ. по теории и методам акклиматизации растений. - М.-Л., 1953. - С.121-123.
12. Лыпа А.Л. Дендрофлора Украинской ССР, пути и методы ее обогащения и использования: Автореф. Дис. ... д-ра биол. наук. - Киев, 1956. - 51 с.
13. Харкевич С.С. Полезные растения природной флоры Кавказа и их интродукция на Украину. - Киев: Наук. думка, 1966. - 300 с.
14. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - Вып. 3. - К., 1888. - С. 119-123.
15. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - С. 57-62.
16. Шитт П.Г. Экономические основы и перспективы развития плодоводства СССР.- М. : Колос, 1928.- С. 29.
17. Симиренко Л.П. Крымское промышленное плодоводство. Предисловие к первому изданию. - М., 1912. - С. 4.
18. Вульф Е.В. Материалы для биографии Хр.Стевена. Письма Хр.

Випуск № 9

Стевена к маршалу Биберштейну (1800 – 1826 гг.) // Вестник русской флоры, 1917, Т.3. – Вып.1. – С. 55-77.

19. Центральный державный исторический архив м. Киева. Фонд № 442., оп. № 64, д. № 267. – С. 1-166.

В статье рассмотрено формирование интродукции растений как науки и на ее основе развитие плодоводства в Украине. Показана роль ботанических садов в увеличении видового разнообразия плодовых растений.

In the article introduction formation of plants as sciences and on its basis development of fruit growing in Ukraine is considered. The role of botanical gardens for increase of specific variety of fruit plants is shown.

УДК 94(477):330.342.151:621"715"

Лукинова Л.В.

**ВИТОКИ ВИСОКОЇ ТРУДОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ
МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ
(за матеріалами Донбасу, 1941-1945 рр.)**

Розглядаються засоби впливу адміністративно-командної системи та внутрішні стимули людини, що формували трудову активність молоді в роки Великої Вітчизняної війни

Проблема участі молоді в оборонному перепрофілюванні й відбудові народного господарства України в роки Великої Вітчизняної війни актуальна: по-перше, розкриваючи питання про роль молоді, необхідно з'ясувати питання про виправданість залучення підлітків до важкої фізичної праці; по-друге, без аналізу, узагальнення ролі молоді в оборонній перебудові й відродженні народного господарства України в ході Великої Вітчизняної війни не можна повною мірою розкрити й обґрунтувати причини перемоги народу у цій війні; по-третє, трудовий подвиг молоді, здійснений у роки війни, має бути відомий сучасному поколінню й нащадкам, тому що без історичної пам'яті немає народу.

Велика кількість наукових і науково-популярних праць написана про роль молоді у відновленні зруйнованої економіки країни. Досить яскраво й аргументовано показаний розмах трудової активності молоді [1]. Велика увага в цих працях приділяється трудовому героїзму та вихованню патріотичних почуттів робітничого класу. Проте вони відверто заідеологізовані, аналіз подій поданий з ігноруванням негативних явищ, що малі місце. Крім того, у цих працях єдиними витоками трудової активності молоді названі лише ідеологічні мотиви.

Однак, ці щирі причини трудового розмаху, на наш погляд, ще недостатньо вивчені й дослідженні. Тому даний аспект статті й спрямований на певну новизну при його висвітленні. Це і є головною метою даної статті.

Насамперед, зазначимо, що на світогляд людини, його поведінку впливають різні фактори. Спробуємо накреслити мотиви, за якими молоді люди в суворий воєнний час показали приклади справжнього трудового героїзму.

По-перше, молоді робітники, які народилися за часів Радянської влади й виховані на її ідеалах, виявляли щирі почуття патріотизму. По цьому трудовий героїзм був властивий широкому загалу працюючої молоді і його джерелом можна вважати ідеологічні мотиви.

По-друге, драматичний період вітчизняної історії – агресивний напад ворога - не міг не розбудити у молодих людей, незалежно від партійної приналежності, бажання взяти посильну участь у наблизенні перемоги, повернутись до колишнього, мирного життя. Таким чином, моральні мотиви також відіграли роль у формуванні високої трудової дисципліни молоді.

По-третє, немаловажне значення в досягненні високих виробничих показників працюючої молоді відіграла матеріальна зацікавленість в оплаті праці. У голодні військові роки заробітна плата й норми постачання, наприклад, шахтарів, металургів, залізничників були вищі у порівнянні з іншими робочими професіями, що дозволяло молоді матеріально підтримувати свою родину, а найчастіше й бути в ній єдиним годувальником.

Отже, серед складових частин формування високої свідомості й трудової активності молодих робітників можна виділити ідеологічний, моральний і матеріальний мотиви.

Подальше дослідження витоків трудової активності молоді в роки війни змушують звернути увагу на такий вагомий фактор, як керівна роль командно-адміністративної системи. Повсякденна робота з молоддю партійних, радянських і громадських організацій не лише методами ідеологічного впливу й пропаганди, але й командно-адміністративними, давала певні результати. Активна участь молоді в сфері матеріального виробництва сприяла тому, що в перший же період війни вдалося в найкоротший термін здійснити грандіозну перебудову всієї економіки країни на військовий лад. У процесі відбудови народного господарства, зруйнованого окупацією й у ході визвольних боїв, саме молодь була на перших позиціях в усіх секторах народного

Випуск № 9

господарства. Безумовно, багато в чому це стало можливим завдяки адміністративно-командному управлінню.

Партійні, радянські, профспілкові організації, очоливши рух серед трудящих за якнайшвидше відродження Донбасу, домагалися, щоб підприємства важкої промисловості ставали до ладу швидкими темпами. Більшість металургійних і вугільних підприємств у перший період відродження були відновлені власними силами. У цьому випадку успіх відродження залежав від уміння максимально використати внутрішні резерви устаткування й матеріалів, раціонально організувати працю й правильно розставити кадри, а, головне, залучити до відбудовної роботи жінок і молодь, оскільки вони становили більшість працездатного населення. Тому організаційна робота партійних, радянських, профспілкових організацій, безумовно, була важливим фактом у формуванні трудової активності молоді. Наприклад, саме комсомольські організації стали ініціаторами організації комсомольсько-молодіжних бригад, які домагалися систематичного перевиконання змінних завдань.

Однак необхідно відзначити, що диктату адміністративно-командної системи були властиві й негативні явища. Траплялося, під натиском адміністративно-командної системи місцеві органи влади, бажаючи якнайшвидше відрепортувати про виконання плану, заміняли продумані, планомірні дії стихійними штурмами й авралами на роботі.

Певну роль у відновленні промисловості відіграло соціалістичне змагання, що розгорнулося, ініціатором якого найчастіше були комсомольські організації. Дослідник трудового подвигу жінок у період Великої Вітчизняної війни І. Єсип відзначає, що «не варто ідеалізувати таку форму організації праці» [2, 93]. Погоджуючись з цією думкою, зазначимо, проте, що нема підстав й принижувати роль такого потужного стимулятора в людській психології як конкуренція, змагання.

У ході соціалістичного змагання молоді робітники показували високі результати роботи, а продуктивність їх праці зростала у кілька разів. Наприклад, на Донбасі широкого поширення набуло соціалістичне змагання «За скорочення термінів відновлення Донбасу». До кінця 1945 р. вже три чверті робітників Донбасу були охоплені соціалістичним змаганням. Понад 68 тис. перевиконували норми виробітку, 10 тис. - виконували змінне завдання на 150 % [3, 200-201]. Таким чином, у результаті соціалістичного змагання молодь показувала високі результати роботи, а продуктивність праці зросла у кілька разів.

Але, безумовно, у розгляді змагального фактору як такого, що стимулював трудову активність, необхідно підходити об'єктивно. В умовах тоталітарного режиму соціалістичне змагання було сильно заідеологізоване. Зовнішній антураж нерідко був важливішим, ніж внутрішній зміст роботи, її кінцевий результат. Показники найчастіше завищувалися місцевим керівництвом у прагненні здобути лаври переможців.

Певну роль у підвищенні трудової активності населення зіграло присвоєння почесних звань, які присуджувалися передовикам виробництва. Так, 1 грудня 1943 р. з ініціативи Наркомату вугільної промисловості СРСР і ЦК профспілки гірників Донбасу було введено звання «Майстер видобутку вугілля у дні Вітчизняної війни». Уже наприкінці 1943 р. серед тих, що змагалися, нараховувалось понад 1500 шахтарів [4, 397], а через рік, у жовтні 1944 р. цим рухом було охоплено 75,4 % гірників Донбасу [5, 95]. До жовтня 1945 р. на шахтах Донбасу вже змагалось 6118 бригад і 271 тис. робітників [6, 367].

Звання «Майстер видобутку вугілля у дні Вітчизняної війни» присуджувалося робітникові, що виконав місячну норми не нижче 150 %. До того ж, тим, хто отримав це звання, видавалася грошова винагорода у розмірі 200 - 500 крб. Крім цього, переможцю надавалося право придбати промислових товарів на суму в розмірі 30% від отриманої за минулий місяць грошової винагороди за майстерність [7, 105]. Таким чином, ідеологічний вплив у поєднанні з економічними інтересами давали високі результати.

Залученню молоді до соціалістичного змагання багато в чому сприяв такий метод ідеологічного впливу як преса й пропагандистська робота. Наприклад, виїзна редакція газети «Правда» у Донбасі присвятила кілька спеціальних випусків питанням дезертирства, роз'ясненню важливості відновлення шахт Донецького басейну. У Ворошиловградській області лише наприкінці 1943 р. працювало 6388 агітаторів, які провели близько 100 тис. бесід з охопленням 1200 тис. чоловік [8]; у Сталінській області відповідну роботу проводили 11280 агітаторів [9].

Широкому залученню молоді до виробничого сектору народного господарства сприяв і такий фактор, як мобілізація молоді, не зайнятої суспільною працею у місті й на селі, для використання її на виробництві. Ця мобілізація проводилася відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного населення для роботи на виробництві й будівництві» [10, 61] і рішення ДКО.

Випуск № 9

Мобілізація працездатного населення здійснювалась через Комітет з обліку й розподілу робочої сили при РНК СРСР, обласні військкомати на території України та за її межами. Крім того, проводився організований набір робітників безпосередньо підприємствами, а також поповнення його добровольцями з різних груп населення: жінок-домогосподарок, пенсіонерів, інвалідів війни тощо.

Не обходилося й без перегинів. Командно-адміністративна система управління з характерною для неї надцентралізацією, диктатом вищих інстанцій багато в чому обумовила насильницькі методи проведення мобілізації за повітками, часом без урахування фізичних можливостей людини, нерідко із залученням співробітників міліції й органів НКВС. Трудові мобілізації здійснювалися й райкомаами ЦК ЛКСМУ. Ними мобілізувалися, як правило, підлітки з дитячих будинків, котрим ледве виповнилося 16 років. Серед них нерідко були інваліди, яких підприємства повертали.

Проте методи примусу несли в собі великі мобілізаційні можливості. Особливу роль це відгравало в умовах війни. В такий спосіб за роки війни в Донбасі було мобілізовано понад 100 тис. комсомольців і безпартійної молоді [11]. Лише у 1943 р. трудова мобілізація населення дала 7609 тис. чоловік, у т.ч. для промисловості й будівництва - 1320 тис., для роботи в сільському господарстві - 3830 тис., для лісозаготівель - 1295 тис. чоловік [12, 110]. Таким чином, одним з факторів широкомасштабної праці молоді в період війни була насильницька її мобілізація.

До того ж, важка фізична праця була під силу далеко не всім молодим людям. Наслідком насильницької мобілізації молоді в промисловість, особливо вугільну, спостерігалось таке явище, як дезертирство в рідні місця, причини якого різні.

По-перше, вперше зустрівшись із виробництвом, молоді люди були неготові до невласивої для них роботи. По-друге, молодь зіткнулася з житлово-побутовими проблемами, недостатнім харчуванням, поганим одягненням. Наприклад, у Часов Ярі Артемівського району Сталінської області скарги молоді, мобілізованої для роботи на відновленні заводів № 1 і 2, свідчили про незадовільні матеріально-побутові умови, недостатнє харчування: «...працюємо в кар'єрах по 12 годин без відпочинку, обмундирування ніякого не дають, своє вже всі порвали..», або «...харчування погане, годують два рази в день одним ріденьким борщем...» [13].

У боротьбі з дезертирством керівництво країни зайняло двояку позицію. По-перше, стосовно молоді політика характеризувалась

репресивно-моральною спрямованістю, що виражалася не лише у прийнятті спеціальної постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1944 р. «Про боротьбу з дезертирами оборонних підприємств», але й у жорсткості заходів покарання. Так, дезертирство із шахт каралось тюремним ув'язненням на 5-8 років. По-друге, все ж вживалися спроби поліпшення матеріально-побутових умов молоді. Запровадження акордної оплати праці з виплатою премії також сприяли матеріальній зацікавленості в результатах праці. У цілому, це благотворно впливало на трудову дисципліну, а, значить, на кінцевий результат праці.

Отже, молодь у процесі перебудови народного господарства на військовий лад, у ході відбудовних робіт стикнулася з величезними труднощами. Але з кожним днем молоді люди усе активніше включалися в процес найшвидшого відродження зруйнованої економіки України. Підсумовуючи досліджування, зазначимо: по-перше, у відбудові народного господарства істотним був внесок праці молоді. Можна виділити три складові високої свідомості й трудової активності молодих робітників: ідеологічний вплив, моральний і матеріальний стимули; по-друге, соціалістичне змагання сприяло моральній і матеріальній зацікавленості молоді у своїй праці; по-третє, насильницька мобілізація сільської й міської молоді на відбудовні роботи була розповсюдженим явищем і служила важливим джерелом поповнення недостатньої робочої сили; по-четверте, неготовність насильно мобілізованої молоді до роботи на виробництві, погані матеріально-побутові умови, недостатнє забезпечення харчуванням і одягом породжувало таке явище, як дезертирство, що негативно позначалося на трудовій дисципліні всіх працюючих; по-п'яте, адміністративно-командне управління народним господарством, а також репресивні заходи щодо дезертирів служили важливим фактором формування у молоді здебільшого високої трудової дисципліни; по-шосте, заходи щодо налагодження матеріально-побутових умов працюючих, гарантований високий заробіток сприяли зміцненню трудової дисципліни, зростанню виробничих показників молоді.

Наведене свідчить, що питання внеску працюючої молоді у воєнні роки боротьби з ненависним ворогом (1941 – 1945) потребує подальшого дослідження, зокрема, ролі учнівської молоді в процесі перебудови народного господарства на військовий лад, у ході відбудовних робіт та забезпечення фронту усім необхідним.

Література

1. Буцко Н.А. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы

Випуск № 9

- Великой Отечественной войны. – К., 1962; Данилюк М.З., Панчук М.І. На службі фронту і тилу. – К., 1984; Денисенко Г.Г. Мобілізація молоді на відбудову промисловості УРСР // Укр. іст. журн. – 1979. - № 7; Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1953-1945 рр.). – К., 1968; Зинич М.С. Трудовой подвиг рабочего класса 1941-1945 гг. – М., 1984; Клименко В.И. Ленинский комсомол – верный помощник партии в коммунистическом воспитании трудовых резервов в период Великой Отечественной войны Советского Союза – К., 1953.
2. Есип И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Донецкий гос. ун-т. - Донецк, 1997. - 204л.
  3. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 1945 гг.: В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 3.
  4. Митрофанова А.В. Рабочий класс СРСР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971.
  5. Приходько Ю.А. Восстановление индустрии (1942-1950 гг.). – М.: Мысль, 1973.
  6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 1945 гг.: Документы и материалы: В 3-х т. – К., 1985.- Т.3.
  7. Хорошайлов М.Ф. Комуністична партія України – організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943-1945 рр.). – Харків: Вид-во Харків. ун-та, 1967.
  8. ДАЛО Ф.179. – Оп. 2. – Спр. 559. – Арк.. 48.
  9. ДАДО Ф.326. – Оп. 10. – Спр. 632. – Арк. 12.
  10. Подвиг тыла. Документы. Материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания. – М.: Политиздат, 1970.
  11. ЦДАВОВ України Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 655. – Арк. 13.
  12. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Гос. Изд-во полит. л-ры, 1948.
  13. ЦДАВОВ України Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1391. – Арк. 1-2.

Рассматриваются методы воздействия административно-командной системы и внутренние стимулы человека, формирующие трудовую активность молодежи в годы Великой Отечественной войны.

Factors which formed a labour discipline of youth within Great Domestic war are considered; motives which formed attitude of youth.

**ПОЛИТИКА ОСТ-ИНДСКОЙ КАМПАНИИ В ОТНОШЕНИИ
ТАЙВАНЯ В 30-х ГОДАХ XIX ВЕКА**

В статті досліджується процес проникнення англійської Ост-Індської компанії до Тайваню в 30-х роках XIX століття. Особливу увагу приділено висвітленню торгової експедиції К. Ліндсей та К. Гуцлава до східного узбережжя Китаю, протягом якої чиновники компанії вперше відвідали Тайвань у квітні 1832 року.

Одной из наиболее актуальных проблем современных международных отношений является вопрос о политическом статусе Тайваня. Как известно, в 1949 году на остров были эвакуированы остатки армии генералиссимуса Чан Кайши, потерпевшая поражение в борьбе против китайских коммунистов. С этого момента и до сегодняшнего дня, тайваньская проблема остаётся открытой. Идеологическое противостояние между двумя китайскими политическими силами было настолько сильным, что переход от конфронтации к политике сближения стал возможен только в 1980 году. Именно в данный период начинается процесс интеграции, основанный на принципе «одна страна – две системы». Однако успешное завершение данного многообещающего проекта было прервано в 1996 году. Тайваньское общество, напуганное масштабными учениями армии КНР в Восточно-Китайском море, склонилось на сторону политических сил, выступавших за независимость Тайваня.

Не последнюю роль в данном конфликте сыграла позиция США, которые препятствуют всем интеграционным процессам в тайваньском проливе, несмотря на формальное признание прав КНР на Тайвань. Мотивы Вашингтона при этом очевидны. Тайвань и КНР вкупе уже сегодня могли бросить вызов экономическому и финансовому господству США.

Данные события наглядно продемонстрировали актуальность научных исследований по данной проблеме, в том числе и связанных с предысторией конфликта. Всё это вызвало появление большого числа работ отечественных и зарубежных историков, посвящённых тайваньской проблеме. В то же время следует отметить, что большинство научных исследований посвящено событиям второй половины XX века. Предыстория конфликта в более ранние периоды практически не изучалась. Исключения составляют работы советских учёных Ф. А. Годер [8], Б. П. Полевого [7]. Однако идеологическая

Випуск № 9

заангажированность несколько снижают научную ценность данных исследований. Данная статья претендует на освещение некоторых пробелов в истории проникновения западных держав на Тайвань.

В течении 20-х – 30-х годов XIX столетия британские частные компании, торговавшие опиумом в Китае, создавали нелегальную торговую артерию на восточном побережье «Поднебесной». При этом Тайвань использовался ими в качестве перевалочной базы для доставки наркотика в китайские порты Амой и Фучжоу. Продвижение на восточное побережье было обусловлено тем, что английская торговая фактория в Кантоне, открытая ещё в 1685 году, находилась под контролем Ост-Индской компании, обладавшей монополией на торговлю с Китаем. К началу 30-х годов XIX века данный путь был развит настолько, что его существование вызывало серьёзное беспокойство со стороны Ост-Индской компании. Для того, чтобы поставить под свой контроль восточную нелегальную трассу, правлением компании было принято решение об организации торговой экспедиции на территории, где действовали частные коммерсанты. Для этого был снаряжен корабль «Амхерст». Возглавил путешествие капитан Х.Г. Линдсей. Переводчиком в команде стал немецкий миссионер К. Гуцлав. После окончания экспедиции в Лондоне вышла его книга «Дневник трех путешествий вдоль побережья Китая», которая наряду с записями Х.Г. Линдсея является важным источником при освещении хода, целей и задач путешествия «Амхерста».

Весь груз судна состоял из 223 тюков различных тканей, английской фабричной пряжи и индийского хлопка и опиума [9, 114]. Торговая экспедиция продолжалась со 2 февраля по 4 сентября 1832 года. В ходе путешествия были исследованы Амой, Фучжоу, Нингпо, Шанхай, Корея, острова Люкю и Тайвань. С торговой точки зрения вояж «Амхерста» не принес ничего, кроме убытков. Появление судна вызывало страх и подозрения у местного населения. Как отметил западный ученый А. Сарджент в своей монографии «Англо-китайские торговые отношения и дипломатия в XIX веке»: «Они (местное население – А.Н.) чувствовали, что «Амхерст» был предвестником появления военно-морского флота Великобритании. Эти небезосновательные опасения были причиной негативного отношения к незванным гостям [5, 38]. Удалось распродать лишь малую часть заготовленного в трюмах товара. При этом их значительная часть была роздана в виде подарков. Общий убыток от экспедиции составил, как отметил русский историк Мертваго, 5647 рублей [6, 38].

Однако, несмотря на некоторые неудачи, участники экспедиции были полны оптимизма. В частности, капитан Х.Г. Линдсей сделал вывод, что организация торговли на восточном побережье Китая, прежде всего, в порту Фучжоу, принесет немалую выгоду английским коммерсантам [9, 115]. В своих дневниках капитан писал: «Я верю, что даже без разрешения китайского правительства, можно развивать торговлю опиумом и всеми видами британской мануфактуры в Фучжоу... Торговля в Фучжоу за короткое время может достичь уровня торговли в Линдине» [5, 38].

Соответственно возрастал интерес и к острову Тайвань, располагавшемуся неподалеку от перспективных территорий. Остров считался «житницей Фуцзяни», - провинции, на территории которой находился порт Фучжоу. В начале апреля 1832 года «Амхерст» взял курс к берегам «прекрасного острова». Уже утром 11 апреля судно подошло к побережью Тайваня.

Тайвань предстал перед английскими коммерсантами, сотрясающимся от мощного антицинского восстания (1830-1833 года) местного китайского населения. «Колонисты, - писал К. Гуцлав, - считают себя обладателями больших привилегий, чем их соотечественники на родине и упорно противостоят давлению с ее стороны. Их дух непокорности приводит их к успехам в борьбе с врагами (цинской армией – А.Н.). Когда все силы исчерпываются, они уходят в горы и защищают свою свободу против всех атак регулярных войск, посылаемых против них императором» [2, 200].

Характеризуя местных китайских колонистов, как активных борцов против цинского владычества, К. Гуцлав в то же время отметил, что «население острова, оторванное от общения с европейцами, испытывает огромный интерес, пытаясь узнать все о нашем корабле и нашей стране» [2, 205]. Явная враждебность к маньчжурам и дружелюбие к англичанам не могли не заинтересовать искателей контрабандных торговых путей в Китай, привыкших к «дикому ужасу» [6,39] населения земель, посещаемых «Амхерстом». Даже аборигены показали немецкому миссионеру «безобидной расой», если их не провоцировать» [2, 201].

Узнав цены на английские товары, тайваньские чиновники пообещали разрешить торговлю, но последующие проволочки вынудили англичан 15 апреля покинуть остров [2, 205].

Однако нельзя с полной уверенностью говорить о том, что миссия «Амхерста» на Тайване закончилась неудачей. Как отметила Ф.А. Тодер в монографии «Тайвань и его история. XIX век»: «Кто знает,

Выпуск № 9

действительно ли, как указывают в своих записках и Линдсей и Гуцлав, ... их кораблю пришлось уйти ни с чем из-за портящейся погоды, или английским купцам удалось все же установить здесь связи. Так или иначе, но оценка Тайваня как «житницы Фуцзяни» и утверждение, что тайваньская камфара «известна всюду и экспортируется во все порты мира», показывают заинтересованность в торговле с этим богатым островом» [8, 72].

Впоследствии Гуцлав продолжал популяризировать идею колонизации Тайваня. Так, в своей новой книге «Открытый Китай», опубликованной в 1838 году, он, в частности, писал: «Хотя и пока китайское правительство и не представлено на этом острове (Тайвань – А.Н.), но со временем полная свобода торговли в прибрежных провинциях будет гарантирована» [1, 10].

Однако далекоидущим планам представителей Ост-Индской компании относительно Тайваня не суждено было осуществиться. Основные выводы комитета, обсуждавшиеся в палате общин весной и летом 1833 года, были неутешительными для сторонников Ост-Индской компании. Отмечалось, что монополия затрудняет и ухудшает развитие торговых отношений с Китаем, основные доходы компании идут на содержание ее аппарата. Рекомендовалось ликвидировать все существующие ограничения.

В ответ сторонники продления привилегий пытались убедить своих оппонентов в том, что Ост-Индская компания следует в русле государственных интересов Великобритании. При этом они доказывали, что освоение восточного побережья Китая проводится Ост-Индской компанией эффективней, чем это делают частные торговцы, и не приводит к осложнениям в отношениях с Пекином. Как пример приводилась экспедиция Линдсея. Так, депутат Р. Инглис с парламентской трибуны заявлял: «Если даже под руководством Ост-Индской компании путешествие «Амхерста» привело к нарушениям законов Китая, сколько еще будет таких нарушений, если ограничить права компании. Тогда каждый изобретательный англичанин сможет поставить под угрозу торговлю его родины с Китаем» [4, 22]. Однако данные доводы не убедили парламентариев. Дебаты завершились отменой монополии в торговле с «Поднебесной».

Таким образом, планы английской Ост-Индской компании относительно Тайваня не были реализованы. Последующее освоение острова предстояло осуществить представителям английских частных предприятий, которые после ликвидации монопольных преимуществ своего именитого конкурента, получили дополнительный стимул для

торгового проникновения на восточное побережье Китая. К сожалению, в рамках данной статьи невозможно осветить данный процесс. Это будет сделано в последующих научных статьях.

Література

1. Gutzlaff C. China opened; or a display of the topography, history, customs, manners, arts, manufactures, commerce, literature, religion, jurisprudence of Chinese Empire. Vol. II.- L., Smith, Elder and company, 1838, 570 p.
2. Gutzlaff C. Journal of three voyages along the coast of China in 1831, 1832 and 1833, with notices Siam Corea and the Loo-Choo islands.- L., Frederick westley and A. H. Devis, 1834, 450 p.
3. Hibbert C. The dragon wakes China and the west. 1793-1911.- N.Y., Harper and row publishers, 1970, 427 p.
4. Parliamentary Debates.- 1833 July – Aug. – cols. 21 – 22
5. Sargent A. Anglo-Chinese commerce and diplomacy (mainly in the nineteenth century). – Oxford. At the clarendon. Press., 1907, 332 p.
6. Мертваго Д. Очерк морских сношений и войн европейцев с Китаем.- СПб., Типография морского министерства, 1884, 655 с.
7. Полевой Б.П. Первые попытки США захватить острова Рюкю, Бонин, Тайвань (1853-1857) // Вопросы истории № 12 – 1952. – С. 117-127.
8. Тодер Ф.А. Тайвань и его история XIX века. – М., Наука, 1978, 338 с.
9. Хохлов А.Н. Внешняя торговля Китая с 90-х годов XVIII века до 40-х годов XIX века // Государство и общество в Китае. – М., Наука. Гл. ред. вост. литературы, 1978.

В статье исследуется процесс проникновения английской Ост-Индской компании на Тайвань в 30-х годах XIX века. Особое внимание уделено освещению торговой экспедиции К. Линдсея и К. Гуцлава на восточном побережье Китая, в ходе которой чиновники компании впервые высадились на Тайване в апреле 1832 года.

In the article research process of English East- India Company's penetration on Taiwan in 30 of XIX century. Special attention devote to coverage of merchant expedition of K. Lindsey and C. Gutzlaff on the oust coast of China, when company's officials in first time put ashore in Taiwan in 1832.

**САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНЕ ВПОРЯДКУВАННЯ ЗЕМСТВАМИ
МІСТ І СІЛ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
(90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.)**

В статті розглядаються питання діяльності губернських та повітових земств на території південно-східної України по розвитку санітарно-гігієнічного впорядкування міст і сіл наприкінці XIX – на початку XX ст. Цей час характеризувався зміною ставлення земств до благоустрою регіону

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. земства робили все можливе, щоб поліпшити рівень медичного обслуговування і тим самим допомогти населенню: створювали лікарські та фельдшерські дільниці, відкривали нові лікарні, збільшували штати медичних працівників. Проте цього було недостатньо, щоб зменшити, або взагалі уникнути поширення епідемій. Досвід показував, що назріла нагальна необхідність у застосуванні кардинальних заходів. Насамперед, потрібно було докласти максимум зусиль, щоб змінити умови життя сільського та міського населення, а також досить примітивне уявлення про походження та розвиток тієї чи іншої хвороби. Значна роль у вирішенні цього завдання належала земствам.

Про діяльність губернських та повітових земств на території південно-східної України свідчать видання, які збереглися з XIX ст. Це журнали та доповіді повітових земських зборів, звіти діяльності земств. Цікавими фактами з життя земств привертають увагу документи з державних архівів Луганської, Донецької, Харківської областей.

З проблеми діяльності земств по розвитку санітарно-гігієнічного впорядкування міст і сіл наприкінці XIX – на початку XX ст. відсутні спеціальні історичні дослідження, хоча діяльність земств в благоустійній галузі залишила помітний слід в історії країни, зробила вагомий внесок у вивчення історії краю. Певний інтерес у цьому плані викликають статті Рогози О.М. [1], Кратенко І., Тонкошур Т. [2]. Проте в них висвітлюються лише окремі аспекти з розглядуваної нами теми. Тому автор на основі вивчення архівних джерел та документальних матеріалів робить спробу комплексно дослідити у названий період вплив земств на розвиток санітарно-гігієнічного впорядкування міст і сіл на території південно-східної України. Це посилисть пізнавальне та наукове значення розглядуваної проблеми.

Губернські та повітові земства досліджуваного регіону в 90-х рр. XIX ст. активізували свою участь в санітарно-гігієнічному

впорядкуванні міст і сіл. Важкі житлові та побутові умови, антисанітарія часто були причиною захворювань, з якими нечисленні медичні працівники не могли впоратися. Як з'ясувалося під час проведених обстежень, головними причинами підвищеної захворюваності були: умови розселення – перевага великих сіл з численним населенням; незадовільні умови життя і праці; погане водопостачання; значна віддаленість від найближчого медичного пункту; низький рівень моральної культури. Величезні промислово-заводські і торговельні селища, де поєднувалися негативні умови як селищ, так і міст – тіснота, бруд, відсутність водопостачання тощо – ось з чим зіткнулися земства [3]. В багатьох містах, селах водопроводу зовсім не існувало. Люди пили воду з дрібних брудних колодязів, а в шахтах – шахтну воду, нерідко забруднену фекальними стоками. Каналізація була повністю відсутня.

Що могли зробити земства, медики задля поліпшення і підтримки нормальних умов життя населення? Створення необхідних санітарних норм у містах, селах було можливе лише шляхом підвищення загального рівня знань щодо дотримання правил гігієни. Зокрема, за допомогою випуску друкованих брошур, листівок, улаштування конкурсів на кращі видання із санітарії, гігієни й описів різного роду хвороб. Книги і брошури відносно дотримання правил санітарії та гігієни мали відповідати місцевим умовам життя: у кожній місцевості існували свої причини появи й розповсюдження захворювань. А кому, як не земським діячам і медикам, найкраще були відомі проблеми місцевого населення.

В 70-х рр. XIX ст., намагаючись поліпшити умови життя населення, земства Харківської та Катеринославської губерній видали постанови для обов'язкового виконання городянами. Вони визначили правила для усіх мешканців про порядок утримання вулиць, дворів, майданів, тротуарів у чистоті, охорону та дотримання чистоти в приміщеннях для продажу харчових продуктів і напоїв, застережні заходи проти псування води, прибирання загиблих тварин, заходи попередження й припинення заразливих хвороб. На вулиці заборонялося викидати сміття та все, що псує повітря, наприклад, падаць, нечистоти, які мали доставлятися у відведені місця. Також діяли правила про устрій і порядок утримання заводських та інших промислових споруд. Фабричні й промислові будови мали розташовуватися у віддаленні від селищ [4]. Але такі правила існували не в усіх повітах, селищах. Часто, незважаючи на ці правила, населення не дотримувалося їх. Занадто неосвіченими та інертними були мешканці

Випуск № 9

ряду міст і сіл. Міста продовжували залишатися неочищеними, засміченими. Лише на початку XX ст. становище в містах, селищах досліджуваного регіону почало дещо поліпшуватися.

Санітарні комісії намагалися забезпечити нагляд за виконанням постанов земств про утримування у чистоті базарних та міських майданів, домоволодінь. Одна з функцій санітарних комісій полягала в очищенні дворів та каналів від накопиченого сміття. Вони наглядали за бойнями, якістю продуктів харчування, напоїв, знищували силами поліції непридатні до вживання продукти та передавали винних до суду. У 1910 р. Катеринославське земське губернське управління видало стосовно діяльності губернської поліції. У ньому говорилося: «Завдяки повній бездіяльності поліції у містах спостерігається повне безладдя, на вулицях, проспектах панує бруд, їзда ломових та їздових візників вселяє побоювання за безпеку людей. Домовласники викидають купи сміття на тротуари» [5]. Поліції міст було запропоновано навести порядок. Отже, земства намагалися за допомогою санітарних комісій та наглядачів забезпечити постійний, пильний і відповідальний нагляд, створити умови для забезпечення чистоти у містах та селах.

Санітарна губернська організація стала ініціатором багатьох санітарних починань – дослідження умов праці й побуту робітників на заводах, фабриках, сільськогосподарських робітників, організація лікарсько-продовольчих пунктів, вивчення захворюваності, сільськогосподарського травматизму тощо. З року в рік ця організація набирала силу. На початку XX ст. санітарний контроль вже існував у фабричному, гірничозаводському, тюремному нагляді. Санітарна організація Харківської, Катеринославської губерній належала до найбільш могутніх і зрілих. Із рядів санітарних робітників південно-східної України вийшли такі видатні діячі як Томілін С.А., Ігумнов С.М., Марзєєв А.Н. та ін.

Губернські та повітові земства піклувалися про підвищення загальномедичної культури місцевого населення. В медичній періодиці рубежу XIX – XX ст. багато авторів часто повторювали вираз Миколи Івановича Пирогова про те, що гігієна як профілактична медицина повинна і може стати джерелом успіхів медицини найближчого майбутнього [6]. При цьому популяризація особистої та громадської гігієни багатьма медиками розглядалася як найбільш ефективний засіб попередження епідемій небезпечних захворювань. Поширення гігієнічних знань серед населення в усіх земствах було визнане одним з головних завдань. У цій справі земства користувалися переважно виданнями Пироговського Товариства. Населення досліджуваного

регіону наприкінці XIX ст. було практично неосвіченим, тому справа просвітництва народу не могла звестися лише до поширення друкованої літератури гігієнічного змісту. Приймаючи до уваги цю обставину, земства використовували оригінальні засоби поширення гігієнічних знань і інформації, що попереджала про причини захворювань. Це публічні лекції, які проводилися в селах, пересувні гігієнічні виставки і кінематографічні сеанси, що набули поширення на початку XX ст. і часто розгорталися у повітових містах і навіть у деяких селах. Лектори і організатори гігієнічних виставок звертали увагу населення на правильний нагляд за дітьми, зберігання продуктів харчування, утримання житла у чистоті, а також колодязів, корівників, майстерень тощо.

Особливо широкого розповсюдження набула така діяльність у Харківській і Катеринославській губерніях. Тут неодноразово влаштовувалися народні читання і бесіди, поширювалися листівки публіцистичного характеру тощо. Проте проведення таких читань і бесід до 1906 р. було пов'язане зі значними труднощами: обговорення і навіть будь-яке тлумачення змісту брошур не дозволялося. Тільки особи, які одержали дозвіл губернатора, мали право лише зачитувати текст брошур, що пройшли загальну та спеціальну цензуру.

Наприкінці XIX ст. набули широкого розмаху внутрішні міграційні процеси, які теж негативно вплинули на санітарно-гігієнічне становище в містах та селах. Мільйони людей йшли пішки, сподіваючись знайти хоча б якийсь заробіток, щоб забезпечити себе і родину. Незважаючи на всю важливість періодичних пересувань робітників з півночі на південь, цей рух носив стихійний характер, держава нічого не робила, щоб ці переміщення були не такими тяжкими і набули культурного характеру. «Цей рух був безладним, – відзначала Катеринославська губернська земська управа, – недоцільним і супроводжувався величезними витратами робочого часу і надзвичайними позбавленнями в головному, найбільш необхідному для існування – їжі, житлі... Робітники, які тягнулися нестрункими юрбами степами у пошуках заробітку, харчувалися антигігієнічно й украй погано, страждали від спраги, бруду, негоди. Були погано вдягнені і не мали нормального помешкання. За своїми антисанітарними умовами один робітничий ринок був разюче схожий на інший: характерний надлишок сміття, ганчір'я, господарських відходів тощо, а вулиці – справжній смітник. Люди тисячами розташовувалися під відкритим небом, на купах перегною, тому що базарна площа – головне місцезнаходження робітників – прибиралася лише вітром. Байдужість

Випуск № 9

держави до долі мільйонів людей доводило те, що поліція навіть не розпорядилася очистити від бруду площі» [7].

Серед найперших заходів санітарно-профілактичного характеру, до яких почали вдаватися губернські земства, слід назвати створення лікарсько-продовольчих пунктів у місцях скупчення заможних робітників, з одного боку, під впливом земств, з іншого – внаслідок війни, голоду та поширення епідемій. Створенням цих пунктів земства намагались вирішити декілька проблем. Перш за все, це проблема централізації ринку сільськогосподарських робітників. Друге – боротьба із заразними хворобами, рознощиками яких значною мірою вони були. Як відзначав лікар санітарного відділення у Катеринославській губернії А.А. Говсєєв, «найбільше поширення сифілісу та венеричних хвороб виявлено серед сільськогосподарських робітників і головним чином прийшлих» [8]. Усі пункти були відкриті за рахунок губернських земств з допомогою повітових земств та інших установ, що згодились на це. Пункти відкривались у період інтенсивного пересування робітників у гарячу літню пору, починаючи з травня, і працюючи 2,5 місяці. Виняток із цього правила зробили лише в районах кам'яновугільної промисловості Слов'яносербського й Бахмутського повітів, де пересування робітників відбувалось безперервно цілий рік. Відкриттям лікарсько-продовольчого пункту в Маріупольському повіті в 1898 р. Катеринославське земство приступило до практичного нагляду за прийшлими робітниками. В 1899 р. на влаштування пунктів було виділено близько 17 тис. крб., в 1902 р. – 28 тис. крб. [13]. Уже той факт, що губернське земство так щедро відпускало кошти на названі пункти, вказував на назрілу потребу цієї організації, яка мала, крім санітарного значення, суттєву економічну важливість. Це було однією з перших спроб упорядкування робочого питання у сільському господарстві.

Окрім того, слід зазначити, що причина досить частих захворювань на копальнях полягала у жахливих побутових умовах та значному переповненні помешкань робітників. Так, у 1909-1910 рр. на території досліджуваного регіону в шахтній воді та у повітрі кілька разів виявляли холерні вібріони, що підтверджувало вплив умов помешкання на поширення інфекцій [9].

Таким чином, впровадження лікарсько-продовольчих пунктів мало на меті хоча б частково полегшити становище заможних працівників: вони отримували можливості більш-менш регулярно харчуватися та у разі потреби звертатися за медичною допомогою, що на час спалаху епідемій було надзвичайно важливо.

Налагоджена санітарна організація з'ясувала ряд факторів, які сприяли поширенню епідемічних захворювань. Такими факторами, на ґрунті яких у більшості випадків розвивалися епідемії, був цілий ряд санітарно-гігієнічних упущень. Серед них головне полягало у неякісному водопостачанні: недоброякісна вода або незадовільне оснащення джерел водопостачання. Це була одна з проблем, якою опікувалися земства. Насамперед, тому що саме вода досить часто виступала головним носієм різноманітних збудників інфекційних хвороб. У звіті санітарного лікаря Харківської міської управи за 1896 р. наводиться характерний стан водопостачання: «За завданням управи на протязі всього року проводилися огляди води, яка відпускалася мешканцям із водопровідних кранів і будок. Жодного разу водопровідна вода при оглядах не була доволі задовільною: вона постійно мала зелений колір і уявлялася мутною. Мутність води залежала від дуже дрібних легких частинок, які в великій кількості наповнювали всю масу води» [10]. Санітарними лікарями, з метою з'ясування якості води, проводилися її хімічні аналізи. Проте такий стан водопостачання був й в інших містах і селищах досліджуваного регіону. Тому для покращення санітарного стану міст та селищ постановою земств в кожній медичній дільниці була введена посада санітарних попечителів.

На становище з водопостачанням звернуло також увагу Старобільське земство Харківської губернії. Ще на початку ХХ ст. за сприяння земства у повіті до 1910 р. було збудовано близько 200 бурових, трубчатих колодязів, подекуди з виходом води на поверхню. Після того, як уряд надав дотацію на санітарне устаткування, почали будувати колодязі такого типу й по інших повітах. Усього в губернії було зроблено 882 трубчатих колодязя [11]. У Катеринославському губернському земстві водопостачальні споруди з санітарною метою почали створюватися після 1911 р., коли при санітарному відділі з'явилося гідротехнічне бюро.

Отже, загроза зараження через забруднену воду набула важливого значення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Під впливом гігієністів, санітарних лікарів, земства, а також і саме населення стали докладати чималі зусилля по створенню водопроводів, підтримці у чистоті громадських колодязів, постачанню кип'яченою водою установ тощо.

Санітарні лікарі намагалися, наскільки дозволяв час і кошти, працювати в напрямку покращення санітарних умов міст та селищ. Вони на вимогу громадської і урядової влади мали висловлювати своє ставлення щодо гігієнічних умов фабрик та заводів при отриманні дозволу при їх устрої і експлуатації. Санітарний нагляд здійснювався

Випуск № 9

також за базарами та харчовими продуктами, проводилися хімічні і мікроскопічні дослідження тих зразків, які доставлялися поліцією та приватними особами в санітарні лабораторії, організовані за участю земств. Наприклад, в Харкові існувала міська санітарна лабораторія, де проводилися дослідження різних харчових продуктів, особливо м'яса, води. З досліджень водопроводу, які проводилися Д.Г. Кушниренко в цій лабораторії, було з'ясовано, що водопровід Харкова забезпечувався сумішшю вод джерел і водоносних верств з бурових свердловин [12].

Іншим санітарно-профілактичним заходом, до якого вдавалися земства, стало відкриття сільських ясел-притулків для дітей на час жнив, коли все доросле населення йшло в поле, іноді далеко від села. Земства сподівались, що ясла принесуть велику користь, перш за все, в справі боротьби з дитячою смертністю, бо діти вмирали, в основному, літом. Найбільшого розвитку цей захід досяг у Харківській губернії, де ясла почали відкриватися з 1901 р. Катеринославське земство почало відкривати такі ясла з 1899 р. Створюючи ясла, земства сподівались, що вони стануть наочним прикладом для селян, вкажуть їм можливість найкращого і, разом з тим, недорогого способу догляду за дітьми, що залишаються без нагляду батьків. Однак надії земств не виправдалися, спочатку успіхи їх були незначні. Ось як пояснювало причину невдач Бахмутське земство. Протягом двох років – 1900 і 1901 – земство відкрило ясла у двох селах. Коштів земство не шкодувало, на чолі ясел поставило людей освічених, інтелігентних. Але селяни ідею земства не підтримали [13]. В наступні роки населення відносилося до ясел з більшою довірою, допомагало продуктами: хлібом, молоком, цукром, чаєм тощо. І в 1904 р. кількість притулків-ясел в Бахмутському повіті збільшується до 13.

Незважаючи на те, що кількість ясел в досліджуваному регіоні була обмеженою, значення їх, як засобу боротьби з високою дитячою смертністю, літніми дитячими інфекційними епідемічними хворобами, було дуже велике. Ясла знаходилися під наглядом лікарів або фельдшерів. Наприклад, в Бахмутському повіті нагляд за дітьми в притулках проводили лікарі Гранберг і Інберг (1901-1902 рр.). Слід зазначити, що в яслах лікарі звертали увагу матерів на догляд за грудними малюками. Притулки-ясла слугували доброю школою для правильного нагляду за дітьми та їх годуванням. Селянки навчилися в яслах правильно годувати малюків, почали частіше мити дітей, використовуючи мило тощо. Отже, притулки-ясла мали велике виховно-гігієнічне значення [14].

До профілактичних заходів земств слід віднести також обов'язкові обстеження шкіл, які лікарі почали здійснювати з 1902 р. За дорученням губернських земських управ місцеві лікарі проводили санітарно-гігієнічний огляд шкіл у повітах. Під час обстежень особлива увага надавалась як загальним умовам навчання, так і стану здоров'я учнів. Зібрані дані приводили до висновку, що в більшості з шкіл санітарно-гігієнічний стан був незадовільний. Переповнення шкіл учнями, зіпсоване повітря, вогкість, холод – ось з чим доводилося зустрічатися при огляді шкіл кожному дільничному лікарю.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. земства намагалися упорядкувати міста та села досліджуваного регіону. Підвищення рівня життя та боротьба зі злиднями не входили до кола обов'язків земських діячів, та й коштів на це у земств не вистачало. Тож земства усіляко намагалися підвищувати рівень обізнаності населення шляхом проведення бесід та читань, а також поліпшити водопостачання, відкрити якомога більше ясел, продовольчих пунктів та надавати необхідної медичної допомоги хворим. Для сучасників перелічені форми допомоги можуть здатися несуттєвими, але слід брати до уваги, що в той час, коли населення нічого не знало не тільки про гігієну, санітарію, а й взагалі про різні захворювання, це був успіх завдяки діяльності земств.

Таким чином, турбота про чистоту і благоустрій міст, сіл, профілактика захворювань, поширення гігієнічних знань серед широких верств суспільства, підвищення загального санітарно-культурного рівня – ось завдання, які повсякденно вирішували земства.

Слід зазначити, що дослідниками ще не висвітлена в достатній мірі благоустрійна діяльність земств, залучення меценатів до просвітницької діяльності земств тощо.

Література

1. Рогоза О.М. Деякі питання розвитку земської медицини в Україні в XIX ст. // Вісник Харківського державного політехнічного університету. – Харків, 1999. Вип.20. – С.95-101.
2. Кратенко И., Тонкошур Т. Из истории становления санитарного благоулучия в Харьковской губернии // Международный медицинский журнал. – 2000. – №4. – С.132-133.
3. Смидович А.А. Краткий очерк земской медицины и санитарного дела Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1913. – С.68 - 78.
4. Харьковский календарь на 1873 г. – Харьков, 1874. – С.489.
5. ДАДО. – Ф.101. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.4.
6. Зейлигер Д. Хроника земской санитарии // Гигиена и санитария. – 1911. – № 21-22. – С.69-74.

Випуск № 9

7. Тезяков Н.И. Рынки найма сельско-хозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении // Весник Европы. – 1902. – №5. – С.418-420.
8. Говсеев А.А. Очерки заболеваемости населения в 1898 г. – Екатеринослав, 1899. – С.118.
9. Отчет санитарного отделения губернской земской управы о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в губернии за 1899-1902 гг. – Екатеринослав, 1903. – С.3.
10. Отчет о деятельности Харьковской городской управы и подведомственных ей учреждений. – Харьков, 1898. – С.21.
11. ДАХО. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.2101а. – Арк. 3.
12. Отчет о деятельности Харьковской городской управы и подведомственных ей учреждений. – Харьков, 1898. – С.23-25.
13. Продолжение докладов Бахмутской уездной земской управы 36-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию. – Бахмут, 1901. – С.42-43.
14. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1903 г. Ч.1. – Бахмут, 1904. – С.35-38.

В статье рассматриваются вопросы деятельности губернских и уездных земств на территории юго-восточной Украины по развитию санитарно-гигиеничного благоустройства городов и сел в конце XIX – начале XX в. Этот период характеризуется изменением отношения земств к благоустройству региона.

The questions of the activity of provincial zemstv on the territory of south-eastern Ukraine about the development of the sanitary and hygienic town planning and organization of public services in the end of XIX – beginning of XX centuries are described in the article.

ББК 39.42 (4 УКР)

Рижова Н.О.

**СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНОГО
КОМПЛЕКСУ З БУДІВНИЦТВА І РЕМОНТУ СУДЕН В
АДМІРАЛТЕЙСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Стаття присвячена історії створення технічного комплексу українських суднобудівних адміралтейств наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.

Наукове прогнозування найбільш імовірних напрямів розвитку суднобудівного комплексу України у ХХІ столітті є необхідним

елементом теоретичних розробок сьогодення. Сучасна “прогностика” передбачає екстраполяцію тенденцій розвитку галузі. На основі узагальнення історичних фактів і аналізу минулих досягнень можливо визначити наступні закономірності технічного прогресу.

Саме тому вивчення історії парусно-вітрильного суднобудування на Півдні України, на наш погляд, є актуальною проблемою.

Аналіз проблеми започаткували дослідники, які були безпосередніми свідками докового будівництва тогочася [1]. Проте їх доробки мають більш джерельний, ніж дослідницький характер.

У постановчому плані впритул до визначених питань підійшли історики техніки, які опублікували свої праці на зламі ХХ – ХХІ століть [2].

Автор використав деякі принципи наукових робок попередників і, ввівши новий джерельний матеріал, акцентував увагу з огляду на географічні, кліматичні та економічні особливості регіону на проблемі створення та удосконалення в адміралтействах Півдня України основи суднобудівного комплексу – стапелів, елінгів, доків.

Наприкінці ХVІІІ – першій пол. ХІХ ст. на українських землях визначаються центри суднобудування і створюються технологічно складні комплекси для спорудження та ремонту суден.

В останній чверті ХVІІІ ст. Російська імперія, внаслідок російсько-турецьких воєн (1768-1774, 1787-1791 рр.), отримала право виходу до Чорного моря. У далекосяжних амбітних зовнішньополітичних планах уряд розглядав флот як вирішальну силу. Саме тому Південна Україна, офіційно іменована Новоросією, стала зоною великого політичного і соціально-економічного експерименту, реалізація якого супроводжувалася створенням суднобудівних центрів: Херсона, Севастополя, Миколаєва. Підкреслимо, верфі та порти споруджувались раніше за міста. Останні засновувались для організації процесу суднобудування та обслуговування флоту.

До середини ХVІІІ ст. у практиці світового суднобудування у процесі історичної технічної еволюції було створено певний тип будівельної верфі, основою якої були похилі стапелі (елінги, нахил яких до лінії обрїю становив близько 4°). Спорудження суден повністю здійснювалася на стапелях шляхом послідовної установки і приєднання деталей корпусу (кільового бруса, штевнів, шпангоутів, бімсів і т.д.). Спуск суден на воду відбувався під дією сили ваги на полозках попередньо насаленими спусковими доріжками. Поруч зі стапелями знаходились різноманітні майстерні – лісопильна, столярна, такелажно-вітрильна, мідницька й інші приміщення. Такий багатоплановий

Випуск № 9

виробничо-технічний комплекс і передбачалося створити на нових адміралтействах України. На їх територіях слід було розташувати верфі, майстерні й склади для будування, ремонту й оснащення парусних дерев'яних суден.

У сучасних дослідженнях виділяються наступні періоди історії розвитку техніки й технології парусно-дерев'яного суднобудування України:

- становлення центрів і визначення технології суднобудування (раннє суднобудування) 1780-1794 р. (Г.О. Потьомкін);
- загальна стагнація в діяльності адміралтейств (період застою) – 1794-1816 р. (М.С. Мордвинов, В.П. Фондзін, І.І. де Траверсі, М.Л. Язиков);
- “відродження”, активізація роботи верфей – 1816-1833 р. (О.С. Грейг);
- розквіт парусно-дерев'яного суднобудування – 1833-1853 р. (М.П. Лазарєв);
- період кризи (занепад) – 1853-1865 р. (М.Б. Берх і наступні) [3].

Відповідно до цих етапів простежуються загальні тенденції організації виробничо-технічних комплексів і спорудження елінгів у адміралтействах Півдня України. У 1779-1780 рр. у першому заснованому на території України Херсонському адміралтействі під керівництвом генерал-поручика І.А. Ганнібала будуються три елінги. Саме на них були створені торговельне судно “Борисфен” (спущене на воду в жовтні 1781 р.) і 66-гарматний корабель “Слава Катерини” (спущений на воду у вересні 1783 р.) [4]. У 1793-1794 р. корабельним майстром О.С. Катасановим на місці старих елінгів споруджуються нові. Під час їхнього будівництва в якості основного конструкційного матеріалу використовувався камінь, що надавало виробничим об'єктам надійності й довговічності. Площадки стапелів були розширені й підняті в бік Дніпра (за допомогою насипки ґрунту більш ніж на 2 м).

У 1790-1791 р. в усті Інгулу (надалі м. Миколаїв) були споруджені перші два елінги для побудови кораблів і фрегатів (під керівництвом корабельного майстра І.В. Соколова). Малі судна створювалися із застосуванням таких технологічних прийомів, як “каль” і “на стовпах”.

“Каллю” була певна ділянка акваторії, виділена паралельними насипними стінками з поперечною перемичкою. Із цієї ділянки відкачувалась вода й зводився стапель, де закладався корабель. По завершенні будівництва поперечна перемичка руйнувалося й судно

спливало на воді, яка заповнювала “каль”. На початку 90-х рр. XVIII ст. проект та креслення такої споруди запропонував І.І. Князєв.

“На стовпах” – підпірках – споруджувалися невеликі судна, які можна було “зіштовхнути” на воду за допомогою мускульної сили. Історичні джерела кінця XVIII ст. дають загальне уявлення про даний технологічний прийом. “Призначив я, – писав у жовтні 1790 р. Г.О. Потьомкін, – будувати два легкі фрегати в Миколаєві... Ці судна споруджувати доручити майстрові грекові, які буде без фундаментів, що настільки багато займають часу, а на стовпах” [5]. Миколаївський дослідник історії вітрильного суднобудування Ю.С. Крючков вважає, що така технологія цілком можлива. Наприкінці 1790 р. Миколаївське адміралтейство, використовуючи таку технологію, розпочало будівництво “на стовпах” легких фрегатів: “Легкий” і “Скорый” [6].

У середині 80-х рр. XIX ст. визначається виробниче спрямування Севастопольського адміралтейства – ремонт суден Чорноморського флоту, що відбилося на характері формування технічних потужностей підприємства [7]. Будівельні стапелі почали обладнуватися в адміралтействі в першій чверті XIX ст., коли обов’язковим виробничим елементом стають суднобудівні роботи.

У цілому наприкінці XVIII – поч. XIX ст. на адміралтействах Півдня України створюється технічний комплекс, що дозволяв здійснювати побудову і ремонт суден. На стапелях для подачі деталей починають використовуватися найпростіші вантажопідйомні механізми – стріли, талі (але й на цей час переважає мускульна сила робітників). Поруч із елінгами зводяться слюсарні, ливарні, столярні, вітрильні, ковальські майстерні; шоглові, шлюпкові сараї, склади й адміністративні будинки й т.д.

На поч. XIX ст. Херсонське адміралтейство було головною базою постачання всіх верфей України. Тому тут, крім звичайних адміралтейських будівель, знаходилися кам’яні магазини для зберігання артилерійських запасів, провіанту, парусини, мундирних тканин, дерев’яні магазини для складування дорогих сортів деревини, вугілля та ін. [8].

Номенклатура закупівель адміралтейств України включала сотні найменувань промислових виробів, природних матеріалів, продуктів харчування. У суднобудуванні використовувались: корабельний ліс, залізні листи та прокат, мідь в аркушах і злитках, олово, слюда, свинець, листове золото, прядиво, канати, такелаж, парусина, папір, фарби, клей, віск, дрова, бочки, свічки, сало, смола, шкіра, нитки, казані, абордажні тесаки і т.п. Отже, складність спорудження дерев’яних суден, високі

Випуск № 9

експлуатаційні вимоги, сприяли як інтеграції матеріально-технічних ресурсів імперії, так і промислового розвитку регіонів суднобудування. У Херсоні працювали ливарний і канатний заводи, що обслуговували суднобудівні верфі.

Наприкінці 10-х рр. XIX ст. у діяльності адміралтейств України з'являються нові тенденції, що, як уже зазначалося вище, у сучасній літературі визначаються емким терміном – “відродження”. Даний процес, безперечно, пов'язаний із діяльністю О. С. Грейга, який практично 18 років (1816-1833 р.), обіймав посаду головного командира Чорноморського флоту й портів [9]. “За суднобудування він прийнявся, – писав наприкінці XIX ст. Ф. Веселаго, – як відмінний знавець теорії і практики кораблебудування” [10]. Під його керівництвом збільшуються виробничо-технічні потужності Адміралтейств України й, насамперед, ремонтуються старі, а також споруджуються нові елінги.

Основну увагу головний командир приділяв виробничим об'єктам у Миколаївському і Севастопольському адміралтействах (у 1829 р. Херсонське адміралтейство було ліквідоване). Якщо на початку XIX ст. у Херсонському й Миколаївському адміралтействах налічувалося всього п'ять елінгів, на яких можна було будувати кораблі й фрегати (не враховуючи стапелів для малих суден – по одному в Миколаєві й Севастополі), то на початку 30-х рр. тільки в Миколаєві функціонувало п'ять верфей. Місто, ставши центром суднобудування, мало 11 елінгів [11].

З 1816 р. по 1833 р. у Миколаєві було спущено на воду 125 бойових кораблів, що в шість разів перевищило число суден, створених за попередні 23 роки існування адміралтейства [12].

Наприкінці першої чверті XIX ст. у Севастопольському адміралтействі діяло три стапелі. Введений у експлуатацію в 1825 р. третій стапель адміралтейства за своїми технічними можливостями дозволяв створювати багатогарматні фрегати довжиною до 45 м. У 1816-1832 рр. суднобудівниками міста було закладено й побудовано 17 суден [13].

Наприкінці 30-х – поч. 40-х рр. XIX ст. процес модернізації й будівництва нових елінгів в адміралтействах Півдня України пов'язаний з діяльністю на посту головного командира Чорноморського флоту й портів М.П. Лазарева (1833-1851 рр.). У спеціальній науковій літературі 30-50-ті рр. XIX ст. характеризуються як період розквіту вітрильного дерев'яного суднобудування. Результативна діяльність головного командира визначалась його вмінням інтегрувати досягнення свого попередника з передовим досвідом закордонного суднобудування. У

ювілейному “Історичному огляді Морського Міністерства за сто років його існування” (виданому в 1902 р.) про М. П. Лазарева писалося наступне: “Із призначенням його на посаду головного командира... введені були всі вдосконалення у побудові, озброєнні й оснащенні суден, які не поступаються кращим іноземним флотам” [14].

У розглянутий період модернізація виробничої бази Миколаївського адміралтейства була пов’язана, насамперед, із конструкційним удосконалюванням елінгів: два, які стали технічно непридатними, ліквідуються; три реконструюються для зведення великотоннажних суден. У ході реконструкції два елінги (в історії адміралтейства вони відомі під №4 і №7), були покриті шатровими дахами й оточені стінами з великими просвітами. Принагідно зауважимо, що реконструйовані елінги проіснували до початку ХХ ст. і виявилися придатними для спорудження в Миколаєві перших броненосних суден (після виготовлення нових подовжених дерев’яних стапелів) [15].

У 1844 р. Миколаївське адміралтейство мало два, не враховуючи підрядних, елінги під побудову лінійних кораблів, мортонів елінг, сім малих елінгів і окремих елінг для створення транспортів [16]. Усього на верфях м. Миколаєва у серед. 30-х – поч. 50-х рр. ХІХ ст. було закладено 225 суден [17].

Складовим компонентом виробничої діяльності адміралтейств Півдня України був ремонт суден, що у загальному обсязі роботи верфей займав значне місце. Якщо на Балтійському морі Фінська затока, що замерзає в зимовий період, зупиняла дію флоту практично на півроку, то в Чорноморському басейні кораблі експлуатувалися цілий рік. Перші плавання суден у Чорному морі виявили природно-кліматичну специфіку регіону, що безпосередньо впливала на організацію судноремонтних робіт. У ході морських плавань дощата обшивка суден підпадала під негативні природні впливи: обліплювалась товстим шаром черепашки, проїдалася хробаками, роз’їдалося фарбування, вилазила конопать, рвалися вітрила, рангоут розгойдувало до тріщин, артилерія втрачала стійкість. Загальну картину становища флоту того часу яскраво відтворив В. Головачов: “... вітер і хитавиця розгойдували члени корабля, а південне сонце виварило з його палуби і снастей всю смолу. Годішню дощату суднову обшивку поїла черва й обліпила товстим шаром черепашка, окраска всюди злупилася, снасті пообсмикувались, рангоут розгойдало до тріщин, конопать усюди вилізла, вітрила в осінні бури частково пошматувало, артилерія розхиталася – все це без найменшого винятку вимагало виправлень, і

Випуск № 9

виправлень акуратних і ретельних” [18]. Отже, кораблі, які плавали на Чорному морі, вимагали частого ремонту.

Відзначимо, ремонт суден і створення необхідної для цього ремонтної бази були організовані на Півдні України раніше, ніж суднобудівні верфі й адміралтейства. В 70-90-і рр. XVIII ст. у період підготовки й проведення російсько-турецьких воєн судноремонтні роботи здійснювалися в Глибокій пристані (на Дніпрі), потім на території майбутніх верфей і, відповідно, міст Херсона, Севастополя, Миколаєва [19].

Особливі ускладнення виникали під час ремонту підводної частини суден Чорноморського басейну. Профілактичне очищення від водоростей і черепашок; випалювання й смоління корпусу; заміна захисної дощатої обшивки, пошкодженої морською червицею, здійснювалося на основі технологій кілювання і кренування. Спорожнене судно для цього заводили на мілководдя під берегом і валили на бік до виходу з води його кіля або певної підводної частини. Це була трудомістка робота, що вимагала витрат великих коштів і сил. У розглянутий період така профілактична операція проводилася з періодичністю в 2-3 роки.

У другій пол. 80-х рр. XVIII ст. у Севастополі в Корабельній бухті був побудований кіленбанок – пристрій для ремонту підводної частини корабля методом кілювання. Кіленбанок складався із пристані й занурених на дно бухти дерев'яних зрубів, завантажених каменем і крупним щебенем. Для кожної щогли робився окремий ряж, верх його виступав над рівнем моря. Корабель заводився між пристанню і ряжами, потім, за допомогою талів і ручного шпіля, кренився на борт до виходу з води кіля. В 90-і рр. XVIII ст., коли старий кіленбанок став непридатний для використання, з ініціативи командуючого Чорноморським флотом Ф.Ф. Ушакова була здійснена побудова нового, більш могутнього кіленбанка на три щогли [20].

Створенню суднобудівного центра в усті ріки Інгул (м. Миколаїв) передувала організація в регіоні судноремонтних робіт і спорудження кіленбанка. Згідно з розпорядженням Г. Потьомкіна від 21 липня 1789 р. “статському радникові Фалєєву дано ордер про поспішне готування кіленбанків на Інгулі й про запасання всього потрібного для верфі, яка зводиться там” [21]. У 90-ті рр. XVIII ст. у Миколаївському адміралтействі ремонтні роботи підводної частини суден проводилися на двох кіленбанках [22].

Адміралтейства України крім профілактичного ремонту здійснювали перетімберовку великих кораблів, тобто, практично повну

заміну набору й обшивку підводної частини корпусу. Ця операція вимагала великої кількості лісу, що становив, залежно від стану ремонтovanого корпусу, до 50-60 % (а у деяких випадках до 80 %) матеріалів, які витрачалися на спорудження нового корабля.

Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. у процесі експлуатації суден Чорноморського флоту виявилися серйозні недоліки технології кілювання. Проведення двох-трьох подібних операцій негативно позначалося на міцності корпусу: послаблювалися його конструкції; розхитувався рангоут; відповідно – скорочувався термін служби корабля. Така операція, забираючи багато часу, була в цілому небезпечна для суден. При стягуванні на воду вже готового корпусу завжди виникала погроза нового ушкодження днищевої обшивки.

Одним із перших заходів О.С. Грейга після вступу на посаду головного командира Чорноморського флоту й портів став відмова від кілювання суден “без крайньої потреби” [23].

У Західній Європі на початку XIX ст. під час ремонту підводної частини малих суден використовувалося технічне нововведення – мортонів елінг. Винайдений в Англії Т. Мортонем суднопідйомник особливої конструкції дозволяв, установлюючи судно на спеціальний візок, що рухається по рейках, безпечно витягати його на берег.

У 1825 р. О.С. Грейг запропонував побудувати в адміралтействах Півдня України такі елінги для ремонту портових суден, що мають цілорічний період плавання [24]. У Миколаївському адміралтействі спорудження мортонів елінгу розпочалося в 1827 р. Суднопідйомний механізм був замовлений в Англії; частина металомістких елементів виготовлена на Іжорському і Херсонському заводах. Перше судно-транспорт “Сухум-Кале” – ввели в елінг у жовтні 1830 року. Транспорт, що важив близько 300 т, з повним оснащенням, озброєнням і необхідними запасами на борту, був витягнений зусиллями всього 20 чоловік, що працювали на шпилі [25].

Спорудження мортонів елінгу в Севастополі розпочалося у період перебування на посту головного командира Чорноморського флоту й портів М.П. Лазарева. Мортонів елінг став складовою частиною виробничо-технічного комплексу нового Севастопольського адміралтейства, зведення якого почалося в 1835 р.

У спеціальній історичній літературі другої пол. XX ст. будівництво елінгу отримало досить повне висвітлення [26]. У нашій роботі звертаємо увагу на тривалість побудови даного спорудження – з моменту ухвалення рішення про складання проекту в 1835 р. до введення елінгу в лад у 1845 р. пройшло десять років. Наприкінці 1845 р. в елінгу

Випуск № 9

було підняте перше транспортне судно – «Соча» (вантажомісткість трюму становила 350 т.) Суднопідйомне спорудження було здатне витягати на берег судно масою до 1000 т (довжина рейкової доріжки становила 140 м, з яких 95 м перебували під водою). Надалі елінг експлуатувався практично 120 років [27].

Наприкінці XVIII – пер. пол. XIX ст. у всіх морських країнах Європи вирішення питань збільшення тривалості терміну служби дерев'яних вітрильних суден досягалося за рахунок підвищення якості судноремонтних робіт. Дана проблема була особливо актуальна для Чорноморського регіону Півдня України, де термін служби військових кораблів на поч. XIX ст. становив усього 5-6 років [28]. Однією з основних причин нетривалого “життя” суден було, як уже зазначалося вище, застосування для очищення й ремонту підводної частини корпусу технології кілювання.

Альтернативою кілюванню було виправлення кораблів у доку. Постановка судна в док була безпечною для всіх частин корпусу. З'являлася можливість проводити судноремонтні роботи одночасно на обох бортах і палубах. У цілому, спрощувалася технологія і значно скорочувався час, необхідний для ремонту кораблів. Принагідно зауважимо, що ремонт підводної частини балтійських кораблів, починаючи з кінця XVIII ст., здійснювався в Петровських доках у Кронштадті.

Як свідчать історичні джерела, питання побудови доків у Миколаєві й Севастополі було підняте Г. Потьомкіним практично з самого початку розгортання суднобудування на Півдні України [29].

У середині 90-х рр. XVIII ст., з виділенням Севастополя в якості основної судноремонтної бази Чорноморського флоту, на необхідність створення в адміралтействі сухих доків звертав увагу М.С. Мордвинов. У 1897 р. було “отримано Височайший дозвіл”, проте практична робота зі зведення споруди так і не розпочалась [30].

У 1818 р. дану проблему знову підняв О.С. Грейг, який розглядав доки в якості результативного технологічного вирішення безпечного ремонту кораблів: “Улаштування доків, – вважав головний командир, – дасть можливість всілякого роду лагодження суден робити зі зручністю, не піддаючи їх найменшому ослабленню” [31]. Тільки на початку 30-х рр. XIX ст. О.С. Грейг домогся ухвалення рішення про будівництво в Севастополі комплексу доків. У ході тринадцятилітнього розгляду, обговорення й перегляду проекту, надійшло три Височайших зволення на спорудження доків, а також було розроблено п'ять його варіантів. У лютому 1831 р. затверджується

проект п'ятикамерного докового комплексу з розвідним басейном і трьохкамерним шлюзом, розроблені інженером І.І. Уптоном [32].

Підкреслимо, у феодально-кріпосницькій Російській імперії з архаїчною системою керування практичне створення докового комплексу в Севастополі затяглося, ставши наочним свідченням неефективності азійських методів регулювання економікою. Царський уряд не забезпечував необхідне фінансування проекту і, найголовніше, – в умовах кріпосницької системи не вистачало робітників.

Основні будівельні роботи зі створення сухих доків у Севастополі розгорнулися вже в серед. 30-х рр. XIX ст. під керівництвом М.П. Лазарева (коли було складене повне робоче креслення докового комплексу). Технічні характеристики, хід будівництва отримали досить повне висвітлення у звіті Комітету зі спорудження сухих доків у Севастополі: “Про роботи, здійснені від початку спорудження доків по 1849 р.” (січень 1850 р.) [33]. Різноплановий документальний матеріал про зведення доків узагальнений у спеціальній історичній літературі другої пол. XX ст. [34]. Тому в нашій роботі додаткова конкретизація особливостей їхньої побудови недоцільна.

Згідно з ухваленим проектом, Севастопольський доковий комплекс був найбільшим різнобічним гідротехнічним спорудженням, що за задумом і рівнем техніки значно перевершував доки, побудовані у ті роки в Англії і Франції. Однак, в умовах державної системи економічного регулювання, спорудження передового технічного комплексу відбувалося доволі повільно.

Замість чотирьох років (згідно з проектом) будівництво тривало понад 15 років і завершилося лише на початку 1850 р. У червні 1850 р. нові доки прийняли 120-гарматний лінійний корабель “Варшава” і фрегат “Брайлов” [35]. Проведене докування підтвердило високі якості побудованого комплексу. На жаль, виробнича діяльність Севастопольських доків була нетривалою. В 1855 р. під час Кримської війни вони були знищені англійськими військами.

Таким чином, викладений вище матеріал дозволяє зробити наступні висновки: до середини XIX ст. в Україні складаються центри суднобудування й визначається їхня виробнича спрямованість (Миколаїв – лідер суднобудування, Севастополь – судноремонтна база). Відповідно до загальних закономірностей технічного прогресу формується технологічний комплекс – будівельна верф, основою якої стають елінги й доки.

Випуск № 9

Створення нових виробничих об'єктів проходило як під безпосереднім впливом єдиних законів світового науково-технічного прогресу, так і відповідно до особливостей феодально-кріпосницького управління в Російській імперії. Неefективні азійські методи економічного регулювання негативно впливали на темпи розвитку суднобудування й результативність використання суден. На наш погляд, треба погодитися з точкою зору сучасного російського дослідника військово-морської історії В. Доценка. “Ми із захватом ставимося, – пише він, – до так званої “Лазаревської школи” підготовки офіцерів, яка існувала у ЧФ напередодні Кримської війни. Але це міф. Під час війни виявилось, що міць ЧФ більше показна: флагмани не знали, що із цим флотом робити. Вони знайшли найпростіший вихід – затопити кораблі. Але ж їх будували не для затоплення своїми ж командами! Цю помилку треба визнати” [36]. Отже, у період найвищого розквіту парусно-дерев'яного суднобудування передові за своїми конструкційно-технічними характеристиками і бойовими якістьми кораблі, створені суднобудівниками адміралтейств України, не отримали цільового застосування.

В майбутніх наукових розробках перспективними напрямками досліджень слід вважати:

- виокремлення ролі керівників Чорноморського відомства у створенні суднобудівної бази Півдня;
- комплексне з'ясування причин відставання технічного поступу верфей України порівняно з Європейськими.

Література

1. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788-1789 гг. Сб. военно-исторических материалов. Вып. VII. – СПб.: Изд. Военно-учет. Ком. Главн. Штаба, 1894; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1790-1793 гг. Сб. военно-исторических материалов. Вып. VIII. – СПб.: Изд. Военно-учет. Ком. Главн. Штаба, 1895; Адмирал Ушаков. Сборник документов. Т.1. – М.: Воениздат, 1951. – 772 с.; Русские флотоводцы. М.П. Лазарев. Т.3. – М.: Изд-во. Министерство обороны СССР, 1961. – 575 с.
2. Зубов Н.Б. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. изд-во, 1990. – 383 с.; История отечественного судостроения. В пяти томах. Т.1. Парусное и деревянное судостроение / В.Д. Доценка, И.В. Богатырев, Г.А. Вахарловский, П.А. Кротов, А.Г. Сацкий. – СПб.: Судостроение, 1994. – 472 с.; Кравцевич В. Украинский державный флот. – К.: Каравай, 1992. – 171 с.; Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг, 1775-1845. – М.: Наука, 1984. – 103 с.; Шершов А.П. История военного кораблестроения. – СПб.: Полигон, 1994. – 360 с.

3. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-5858. – Оп. 1. – Спр. 7,46; Крючков Ю.С. Основные этапы развития судостроения в Николаеве // Третья совместная конференция БРАСС и БИНСА. 2-4 октября 2001 г. – Варна., Болгария., 2001 г. – С 7 - 11.
4. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1877. - Ч. VI. – С.716,727.
5. Ордера князя Потемкина-Таврического // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1850. – Т.2. – С. 674; Російський державний архів Військово-морського флоту (далі РГА ВМФ). - Ф. 197. - Оп.1. - Спр.8. – Арк. 79, 101, 102, 102 зв.; Ф. - 326. - Оп. 1. - Спр. - 7409.
6. ДАМО. – Ф. Р-5858. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 38.
7. Распоряжение и предложение князя Потемкина-Таврического // Морской сборник. – 1855. – Т. XIX. – №11. – Учено-литературный отд. – С. 155; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768-1816). – Русский архив. – М.: Изд-во. Университетской типографии, 1902. – Кн. 1. – С. 235.
8. Описание строений в бывших: Херсонской крепости и адмиралтейства, при состоянии их с 1808 по 1821 гг. к топографическим планам оных // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса., 1881. – Т.12. – С. 477-481.
9. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг, 1775-1845. – М.: Наука, 1984. – 103 с.
10. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. Вып. 2. – СПб., 1895. – С. 385.
11. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг, 1775-1845. – М.: Наука, 1984. – С. 60.
12. Там само. – С. 63.
13. Корабельная летопись. – Севастополь: ООО “Арт-Принт”, 2003. – С. 28, 49, 51.
14. Огородников С. Исторический обзор развития и деятельности Морского министерства, за сто лет его существования (1802-1902 гг.). – СПб., 1902. – С. 65-66.
15. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С. 60-67.
16. История отечественного судостроения. В пяти томах. Т.1. Парусное и деревянное судостроение / В.Д. Доценко, И.В. Богатырев, Г.А. Вахарловский, П.А. Кротов, А.Г. Сацкий. – СПб.: Судостроение, 1994. – С. 377.
17. ДАМО. – Ф. Р-5858. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1-180.
18. Головачев В. Ф. История Севастополя, как русского порта. – СПб., 1872. – С. 172-174.
19. Ордера князя Потемкина-Таврического // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса., 1860. – Т.4. – С. 363.
20. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1895. - Ч. XV. – С. 321; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768-1816). – Русский архив. – М.: Изд-во. Университетской типографии, 1902. – Кн. 1. – С. 235.

Выпуск № 9

21. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788-1789 гг. Сб. военно-исторических материалов. Вып. VII. – СПб.: Изд. Военно-учет. Ком. Главн. Штаба, 1894. – С. 187.
22. Генеральный план города Николаева, 1792-1794. – РГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – Ф. 342, №158. – Л.1 г.
23. РДА ВМФ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 28.
24. Там само. – Арк. 21 зв.
25. История отечественного судостроения. В пяти томах. Т.1. Парусное и деревянное судостроение / В.Д. Доценко, И.В. Богатырев, Г.А. Вахарловский, П.А. Кротов, А.Г. Сацкий. – СПб.: Судостроение, 1994. – С. 334.
26. Зубов Н.Б. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. изд-во, 1990. – С. 151-152; Корабелы Севастополя. – Ленинград: Судостроение, 1983. – С. 28-29.
27. Русские флотоводцы. М.П. Лазарев. Т.3. – М.: Изд-во. Министерство обороны СССР, 1961. – С. 22-23, 78; Корабелы Севастополя. – Ленинград: Судостроение, 1983. – С. 28-29.
28. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. Вып. 2. – СПб., 1895. – С. 385.
29. Распоряжение и предложение князя Потемкина-Таврического // Морской сборник. – 1855. – Т. XIX. – №11. – Учено-литературный отд. – С. 154-155.
30. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота (1768-1816). – Русский архив. – М.: Изд-во. Университетской типографии, 1902. – Кн. 1. – С. 228-235; РДА ВМФ – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 18.
31. РДА ВМФ – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 18 зв.
32. Зубов Н.Б. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. изд-во, 1990. – С. 146.
33. Русские флотоводцы. М.П. Лазарев. Т.3. – М.: Изд-во. Министерство обороны СССР, 1961. – С. 117-125.
34. Вахарловский Г.А., Малкин М.Ф. Севастопольские доки эпохи парусного флота // Судостроение. – 1972. – №12; 1983. – №6.
35. Русские флотоводцы. М.П. Лазарев. Т.3. – М.: Изд-во. Министерство обороны СССР, 1961. С. 125-126; Корабельная летопись. – Севастополь: ООО “Арт-Принт”, 2003. – С. 33-34.
36. Доценко В.Д. История военно-морского искусства. Т.1. Галеры, парусники, броненосцы. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 125-126.

Статья посвящена истории создания технического комплекса украинских судостроительных адмиралтейств в конце XVIII – первой половине XIX ст.

The article is devoted to a history of creation of a technical complex of ukrainian ship-building shipyards at the end of 18 – first half of 19 century.

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ ЯК
ЧИННИК РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
(СЕРЕДИНА - ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Аналізується питання щодо впливу суспільно-політичних умов на розвиток у західноукраїнських землях у середині – другій половині ХІХ ст. української історіографії становлення Гетьманщини. Суспільні процеси формували мотивацію наукового інтересу галицьких істориків до проблем державотворення в Україні у добу Національно-визвольної війни.

У Східній Галичині, яка у добу модерної історії перебувала під владою монархії Габсбургів, у середині - другій половині ХІХ ст. поступово формувалися засади розвитку української історіографії становлення Гетьманщини. Це було пов'язано з тим, що у зазначений час все більш гостро і актуально у суспільному житті Габсбурзької монархії поставало українське питання. Воно відображало глибинний процес національного відродження, формування національної свідомості українців у західноукраїнських землях. У широкому розумінні слова, це було питання про можливі шляхи національного самовизначення українців.

За цих умов, у духовному, громадському, політичному житті того часу все більш активно поставало питання про історичні корені української державності. Ставлення до українського питання визначало концептуальні позиції вчених при висвітленні вітчизняної історії. Досліджувані питання, у тій чи іншій мірі, знайшли відображення у працях М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, О. Барвінського, М. Кордуби, І. Крип'якевича та деяких інших діячів українського національного руху, істориків. Їхні праці дуже важливі для осмислення обраної теми. Але в цілому дана проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії.

У 40-і роки ХІХ ст. у Західній Україні так само, як і у Наддніпрянщині, почався новий етап розвитку українського національного руху. Цей рубіж був позначений подіями революції 1848-1849 рр., серед яких визначне місце посідала діяльність Головної Руської Ради. Вона у своїх програмних документах заявила про захист національно-культурних та політичних прав галицьких українців, яких проголосила частиною всього українського народу, хоча він і виявився розділений кордонами між Російською та Австрійською імперіями. Рада чітко відрізняла українську Східну Галичину від польської Західної

Випуск № 9

Галичини, вказуючи на її етнополітичну особливість [24, 1-2]. Головна Руська Рада, апелюючи до історичного минулого України, на відміну від Кирило-Мефодіївського Братства, зверталася не до гетьманської, а до княжої доби. Довгий час історичні дослідження козацької доби, виникнення Гетьманщини там були фактично відсутні. Інтерес до історії козацької держави в Галичині з'явився пізніше. Цьому сприяла трансформація історичної свідомості галичан.

Того ж 1848 р. у Галичині була започаткована діяльність москвофілів, які історично, культурно та політично орієнтувалися на Російську імперію, заперечуючи національно-культурну самобутність українців. За умов важкої, напруженої боротьби галицьких українців проти польських впливів, на певний час москвофіли змогли опанувати громадський простір у національному русі на західноукраїнських землях. Їхні історичні погляди віддзеркалювали праці Д.Зубрицького [12, 485-487]. до певної міри, він торкався питань історії Хмельниччини та становлення Гетьманщини.

Суспільно-політичні процеси, які відбувалися у західноукраїнських землях, закладали підґрунтя для пробудження наукового інтересу у майбутньому до питань історії української державності. У другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях поступово формувалися умови для розвитку історичних досліджень проблем становлення Гетьманщини. Залишилися позаду важкі 50-ті роки XIX ст., які М.Грушевський характеризував як “найглухіші часи, коли галицьке громадянство в пільмах реакції зовсім збилося на бездоріжжя...” [10, 19]. У той важкий час українці Східної Галичини мали дуже обмежені можливості для знайомства з вітчизняною історією, не велося її викладання в школах, фактично були відсутні українські історичні дослідження [2, 55].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у західноукраїнських землях відбувалося піднесення українського національного руху. За умов певної лібералізації громадського життя після прийняття австрійської конституції 1860 р. у Західній Україні з'явилися різноманітні періодичні видання: москвофільські “Слово”, “Русь”, народовські “Вечерниці”, “Мета”, “Правда”, а з кінця 70-х років особливо активно заявив про себе новий часопис “Діло” [16, 115-140]. У тій чи іншій мірі, вони поширювали ідеї українського національного відродження, сприяли його історичному обґрунтуванню.

У 1861-1863 рр. У Львові діяла культурно-просвітницька організація українських студентів – “Січ”. Її члени демонстративно носили козацький одяг, співали українських пісень [12, 756]. Через

деякий час після припинення її діяльності у Відні було засновано Українське академічне товариство “Січ” (1868 р.), яке об’єднувало студентів–українців. Воно утримувало бібліотеку та читальню організовувало доповіді та дискусії, друкувало наукові та літературні твори. У різні часи це товариство очолювали майбутні відомі вчені, у тому числі, й історики О.Терлецький, М.Кордуба та інші [12, 757]. Про позитивні якісні зміни у розвитку українського національного руху в Галичині свідчила поява суспільної течії народовців, утворення “Просвіти”.

Провідним ідеологом цього нового напрямку був М.Драгоманов. Він підтримував тісні зв’язки з представниками українського національного руху у Східній Галичині. Вслід за М.Костомаровим та В.Антоновичем Михайло Драгоманов розглядав українців як самобутній народ, який мав власну історію та культуру, вказуючи, що Україна посідає особливе місце між Росією та Південно-Східною Європою [13, 5-6]. Визначний ідеолог українського національного руху останньої чверті XIX ст. Розглядав Україну в її етнічних межах від Карпат до Дону, від Прип’яті до Чорного моря [14, 175]. Становище українського народу, за словами історика і громадсько-політичного діяча, свідчило про те, що він “не міг проявити волю в своїх справах”, не мав державної самостійності, був розірваний між Росією та Австро-Угорщиною [15, 1]. Це питання особливо хвилювало Михайла Петровича.

Серед галицької молоді прокинувся великий інтерес до історії України, з якою вони знайомилися, читаючи праці Енгля, Д.Зубрицького, Д.Бантиш-Каменського. „З молодечим жаром, - зазначав О.Барвінський, - почали ми глядіти там слави наших предків ...” [2,55]. Він вказував, що інтерес до української минувшини зріс у Східній Галичині після знайомства молоді з петербурзькою „Основою”, працями М.Костомарова, П.Куліша. Нам мало припадала до серця стародавня минувшина руського народу з князями і боярами, се була доба мало для нас тоді зрозуміла і займана, а зате переймались ми зображеннями лицарських походів буйної козаччини, котра була набагато ближча і жвавіше промовляла до молодечої душі і нашого романтичного настрою” [2, 56].

За умов валуєвських гонінь на українську мову у Наддніпрянщині саме західноукраїнські періодичні видання надали можливість історикам, письменникам, публіцистам з підросійської України позацензурно, вільно видавати свої твори, що мало величезний вплив на формування національної свідомості галицьких українців. З

Випуск № 9

Наддніпрянщини до Галичини надсилали історичні праці українських вчених, присвячені добі виникнення Гетьманщини [27, 185-187]. Зростання цих надсилянь сприяло тому, що все більше міцніла думка про національну єдність українців Наддніпрянщини та Галичини.

З кінця 50-х рр. XIX ст. у Галичині з'явилися публікації поетичних творів Великого Кобзаря. М.Грушевський вказував, що молоді галичани з надією сприймали українське Відродження у Російській імперії, захоплювалися ідеями Т.Шевченка. Його "Кобзар" сприймався як "священна книга", а Україна – як "свята земля". За словами Михайла Сергійовича, західноукраїнську молодь захопили "впливи українського романтизму, традиції козацтва". Стало модно вдягатися по-козацьки [7, 530].

Саме у Львові у народовському журналі "Мета" вперше у 1863 р. була надрукована пісня П.Чубинського "Ще не вмерла Україна", яку було покладено на музику талановитим композитором з Західної України М. Вербицьким [25, 12]. Згодом ця історико-патріотична пісня полонила своєю високою героїко-патетичною спрямованістю душі тисяч українців, стала їх національним гімном.

Серед галицької інтелігенції значний інтерес викликали історичні праці М.Костомарова, пов'язані з питаннями становлення Гетьманщини. Ці аспекти так чи інакше поставали у публікаціях П. Куліша, В.Антоновича, І.Нечуя-Левицького. Їхні твори закладали історичну основу формування національної свідомості галицьких українців. Історичні та публіцистичні праці М.Драгоманова становили ідейну базу їхньої майбутньої активної політичної діяльності, сприяли перетворенню Галичини на "український П'ємонт".

У 1873 р. спільними зусиллями діячів українського національного руху з Наддніпрянщини О.Кониського, Є. Скоропадської-Милорадович, Д.Пильчикова, М.Драгоманова, місцевими галицькими представниками С.Кочалом, О. та О.Огоновськими, К.Сушкевичем та ін. було засновано літературно-наукове товариство імені Шевченка [18, 474], яке наприкінці XIX ст. стало головним осередком наукових досліджень в Україні. Важливе місце там посіло вивчення питань історії Гетьманщини середини - другої половини XVII ст. До його завдань належало видання літературних та наукових книг і часописів. Серед історичних праць, виданих у друкарні Товариства були „Руська історія в життєписах її діячів” М.Костомарова у перекладі О.Барвінського [19], книги І.Левицького [21; 22] . На думку Л. Винара, “безпосередньою причиною заснування цього товариства у Львові надніпрянськими й галицькими діячами були невідрадні обставини українського культурно

– національного життя під російським царатом” [4, 38]. Наприкінці XIXст. Товариство стало осередком наукових досліджень, у якому важливе місце посіло вивчення питань історії Гетьманщини середини - другої половини XVII ст.

Популяризації праць українських істориків, історичних творів письменників у Галичині сприяло видання “Руської історичної бібліотеки”, започатковане у 1886 р. в Тернополі з ініціативи О.Барвінського. Він, за словами І.Левицького, мав намір подати енциклопедію історії України “на основі творів найкращих істориків” [20,24]. Програма цього видання була складена під час поїздки О.Барвінського до Києва у серпні 1885 р. спільно з професором В.Антоновичем [1, 1]. Серед інших там були видані вперше українською мовою праці М.Костомарова, пов’язані з дослідженням Гетьманщини [20, 25].

На західноукраїнських землях 80-90-і роки XIX ст. характеризувалися протиборством різних течій українського національного руху, їхнім організаційним структуруванням, суперечливими тенденціями у розвитку відносин з пануючими польськими та австрійськими колами, що позначалося і на розвитку історичних досліджень. Національно-патріотичні тенденції західноукраїнської інтелігенції одразу ж наштовхнулися на активну протидію впливових польських громадських та політичних сил, які посідали панівне становище в Галичині і всляко перешкоджали здійсненню національно–культурних та політичних намірів галицьких українців. Польські кола спиралися на підтримку австрійської влади, яка мала підозри щодо проросійських настроїв діячів українського руху.

Народовці все більше відходили від співпраці з москвофілами, і у 1885р. на противагу їхній Руській раді Ю.Романчук та О.Огоновський створили Народну раду. У своїй програмі у 1892 р. вона заявила, що український народ, спираючись на “тисячолітну минувшість історичну..., утративши самодіяльність державну боровся віками за свої права державно–політичні, ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав самостійного народу” [26, 17].

У 1890 р. народовці спробували досягнути громадсько–політичного компромісу з польськими колами (“нова ера”) [19, 487]. З іншого боку, представники української інтелігенції, які піддавали критиці угодовську діяльність народовців, у 1890 р. утворили Українську радикальну партію, чільне місце в якій посідали І.Франко та М.Павлик [12, 945]. Програмні положення цієї партії орієнтувалися на ідеї М.Драгоманова. Знаменною подією у розвитку українського

Випуск № 9

національного руху у 1895 р. була публікація книги молодого радикала Ю.Бачинського “Ukraina irredenta”, в якій вперше було висловлено прагнення до створення самостійної соборної Української держави [3, 71-72]. Автор розглядав це як головну передумову економічного та культурного розвитку України.

Піднесення українського національного руху у Галичині у 90-і роки ХІХ ст. сприяло посиленню інтересу до вітчизняної історії, особливо, до історії Гетьманщини. У зв'язку з цим на західноукраїнських землях активізувалися історичні дослідження. За ініціативою “австрофілів” з Київської громади В.Антоновича та О.Кониського за підтримки групи народовців на чолі з О.Барвінським вирішено було реформувати літературно-наукове товариство ім. Т.Шевченка у одноіменне наукове товариство, серед трьох секцій якого була заснована також історико-філософська секція. З 1892 р. почали видаватися Записки НТШ як друкований орган товариства [12, 503]. Воно стало з часу свого перейменування (1892 р.) головним загальноукраїнським осередком наукових студій.

Зусиллями діячів українського національного руху, які використовували деякі сприятливі політичні обставини, у наскрізь полонізованому Львівському університеті у 1894 р. була відкрита кафедра, яка дала можливість викладати там історію України. За наполяганням австрійського міністра Гауча, вона була названа кафедрою “Всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи” [6,201]. Після тривалої дискусії між чільними представниками київської Старої громади та провідним галицьким “новоєрівцем” О.Барвінським щодо кандидатури професора, який очолить цю кафедру, сторони дійшли згоди, і для завідування нею було відряджено до Львова молодого вченого М.Грушевського [17,71]. Починаючи свою нову діяльність, він прагнув, “як найбільше ... користи дати спільній нашій Вітчизні, як найбільше послужити ділу, якому служив цілим серцем” [8, 80].

Львівський період життя, наукової та громадської діяльності Михайла Сергійовича (1894-1913 рр.) став одночасно надзвичайно важливим періодом у розвитку української історіографії Гетьманщини. Учень В.Антоновича виявився не тільки талановитим істориком-дослідником, але також визначним організатором історичної науки. З 1894 р. він очолив історико-філософську секцію товариства, але фактично став його керманічем, що було закріплено, коли у 1897 р. був обраний його головою [4, 39]. З цього часу він став фактично редактором Записок НТШ [12,250]. Особливий інтерес у науковому

відношенні становили семінари, які проводив вчений.

На сторінках ЗНТШ важливе місце посіли публікації з історії Гетьманщини. У той же час за участю М. Грушевського було започатковано видання спеціальних публікацій – «Джерел до історії України-Руси» [4, 202], у яких друкувалися цінні документальні матеріали та наукові праці з питань державотворення у козацькій Україні у добу Національно – визвольної війни. Навколо Михайла Грушевського згуртувалися галицькі історики. Близько 20 з них, на думку сучасного дослідника Я.Грицака, були учнями визначного вченого [5, 168]. При цьому В.Герасимчук, І.Джиджора, М.Кордуба, І.Крип'якевич, Д.Коренець, С.Томашівський і деякі інші стали дослідниками проблем Національно-визвольної війни і становлення Гетьманщини.

Львівське Наукове товариство ім.Тараса Шевченка контролювало також видання Руської історичної бібліотеки. У січні 1900 р. на засіданні історико-філософської секції НТШ було прийнято рішення про публікацію у цьому виданні наукових праць І.Новицького, В.Антоновича, О.Лазаревського, О.Єфименко, М.Владимирського-Буданова [31, 28а].

НТШ підтримувало не лише наукові дослідження з питань виникнення Гетьманщини, але і мистецькі проекти, пов'язані з цією темою. У середині 90-х років XIX ст. у співпраці з Науковим товариством ім. Шевченка художник Микола Івасюк з Чернівців розпочав роботу над історичним полотном, яке він спочатку називав “Торжественний в'їзд Богдана Хмельницького в Київ по побідах над поляками в січні 1649 р.” [30, 5-6]. Робота над картиною була завершена лише у 1912р [23, 275].

Одночасно з науковою діяльністю М.Грушевський у Львові брав активну участь у громадсько-політичному житті Галичини. Він швидко розійшовся ідейно з угодовцями і, “зблизивши ся до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народоцтва ...” [6, 203].

У 1898 р. серед різних ювілейних дат у Галичині відзначили 250 – річчя подій, пов'язаних з Хмельниччиною. Для українців велике значення мала пам'ять про початок Визвольної війни і перші славні перемоги козацького війська. Поляки одночасно святкували ювілей звільнення Львова від облоги військами Б.Хмельницького [9, 131]. У зв'язку з річницею Хмельниччини були видані історичні праці М.Грушевського [11], І.Франка [29], присвячені цим подіям, які стали помітним явищем у дослідженні цих проблем. „Відзначення річниці

Випуск № 9

Хмельниччини” та деяких інших важливих подій у 1898 році, на думку Івана Франка, „сприяли збудженню духовного життя українців” [28, 7].

Аналіз процесів суспільно-політичного розвитку Східної Галичини під владою монархії Габсбургів, які відбувалися у середині - другій половині XIX ст., показує, що це був час, коли в західноукраїнських землях все більш активно піднімалося українське питання. Це відображало розвиток українського національного відродження і мало великий вплив на формування у галицьких українців національної свідомості.

Поступово, за умов розширення зв'язків між діячами українського національного руху з Наддніпрянщини та Східної Галичини, міцніло усвідомлення національної єдності українців, розділених кордонами. В західноукраїнських землях посилювався вплив історичних поглядів Тараса Шевченка, українських вчених з Російської імперії (М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського) і закономірно зростав громадський та науковий інтерес до питань історії Хмельниччини та становлення Гетьманщини. Це виявилось в діяльності українських народовців, громадських організацій, діячів українського національного руху О.Барвінського, І.Франка та ін.

Українське національне відродження у Східній Галичині в означений час пережило кілька періодів свого розвитку. При цьому кожна нова доба приносила нові підходи до розуміння історії Гетьманщини. Суспільний інтерес до процесів становлення козацької держави посилював мотивацію їх наукових досліджень, які давали необхідний історичний досвід державотворення в Україні, сприяли формуванню національної свідомості українців.

Протягом середини-другої половини XIX ст. розвиток національного відродження засвідчив появу "українського питання" в суспільно-політичному та культурному житті монархії Габсбургів. Наприкінці XIX ст., за певних історичних умов, західноукраїнські землі постали важливим центром українського національного відродження, а також одним з провідних осередків історичних досліджень проблем становлення Гетьманщини. Цьому сприяло створення у Львові Наукового товариства ім. Т.Шевченка, а також активна наукова та громадська діяльність М.Грушевського.

Історична пам'ять про гетьманську державу XVII - XVIII ст. стала свого роду мірилом національних прагнень українців, політичним орієнтиром, вмістилищем історичного досвіду державотворення, важливим чинником формування концептуальної основи розвитку

історичної науки в західноукраїнських землях та в Україні загалом.

Тема даного дослідження не вичерпана. Потребують більш ґрунтовного висвітлення питання щодо впливу П.Куліша, М.Драгоманова, М.Грушевського на суспільно-політичний розвиток та історичну науку в західноукраїнських землях. Заслуговує спеціального вивчення також питання про вплив громадських організацій Галичини на формування суспільного інтересу до історії Гетьманщини.

Література

1. Барвінський О. Засноване катедри історії України у Львівському університеті. – Львів: НТШ, 1925.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Ч. 1. – Львів, 1912.
3. Бачинський Ю. Україна ігредента. – Львів, 1895.
4. Винар Л. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський // Український історик. – 1968. - №1-4. – С. 37-59.
5. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 162 – 171.
6. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-213.
7. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.: МПП «Левада», 1997.
8. Грушевський М.С. Лист від 22 вересня 1894 р. Львів // Пам'ять століть. – 1996. - №2. – С. 80.
9. Грушевський М.С. Листи з-над Полтави // Твори у 50 томах. – Т. 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 129-187.
10. Грушевський М.С. Про українську мову й українську справу // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 18-41.
11. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII. – С. 1-30.
12. Довідник з історії України / Підкова І. З., Шуст Р. М. - К.: Генеза, 2002.
13. Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 5-45.
14. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 175-203.
15. Драгоманов М.П. Програма // Громада: Український часопис. – Женева. – 1880. - № 1. – С. 1.
16. Животко А. Історія української преси. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999.
17. Зашкільняк Л. “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу” // Пам'ять століть. – 1996. - № 2. – С. 71-87.

Випуск № 9

18. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1995. – С. 369-800.
19. Костомаров М. Руська історія в життєписах її найголовніших діячів. – Переложив Ол.Барвінський. – Т. 3. Львів: Друкарня товариства ім. Т.Шевченка, 1877.
20. Левицкий И.Е. Александер Барвинский в истории культурного движения русского народа на Прикарпятии. – Львов, 1901.
21. Левицкий И. Богдан Хмельницкий и козащина. – Львів, 1878.
22. Левицкий И. Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький. – Львів: друкарня НТШ, 1879.
23. Митці України. Енциклопедичний довідник. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992.
24. Одозва до руського народу // Зоря Галицка. – 1848. – 15 травня. – Ч. 1. С.1-3.
25. Погребенник Ф. Велична і трагічна історія пісні – гімну “Ще не вмерла Україна” // Чубинський Павло. Ще не вмерла Україна. – К.: АТ “Обереги”, 1991.
26. Програми Народної Ради // Українська суспільно – політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен: Сучасність, 1983.
27. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1860-1880 рр. – К.: Пролетар, 1931.
28. Франко І. Українська література за 1898 р. // Зібрання творів у 50 томах. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. - С.7-13.
29. Франко І. Хмельницщина 1648 – 1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXIII. – С. 31-70.
30. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 42. – Арк. 28а.
31. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 254. – Арк. 5-6.

Анализируется вопрос о влиянии общественно-политических условий на развитие в западно-украинских землях в середине – второй половине XIX в. украинской историографии становления Гетманщины. Общественные процессы формировали мотивацию научного интереса галицких историков к проблемам создания государства в Украине в эпоху Национально-освободительной войны.

Under analysis is the problem of the influence the social and political conditions of the mid 19 th century had upon the development of the West-Ukrainian lands in terms of historiography of Hetmanship formation. The social processes formed an incentive for the research interest the historians of Galitchina took in the problems of state formation in Ukraine in the epoch of the National Liberation War.

**МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ГАРТВІС. НАУКОВА СПАДЩИНА
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Представлено історико-науковий аналіз наукової, організаційної діяльності другого директора Нікітського ботанічного саду - видатного інтродуктора, селекціонера, винороба

Микола Андрійович Гартвіс – другий директор Нікітського ботанічного саду, яким він керував 36 років (1824-1869 рр), а також засновник Магарачського училища виноробства. Він з успіхом займався становленням всесвітньо відомого саду, інтродукував величезну кількість видів рослин, створив нові сорти.

Однак персональний внесок М.А.Гартвіса у розвиток української науки практично не досліджений. Як справедливо відзначає А.А.Галіченко, тепер навіть ботаніки мало знають про Гартвіса. Значно частіше згадують його попередника на посту директора Нікітського ботанічного саду – Х.Х.Стевена [11].

У зв'язку із смертю Гартвіса з'явився короткий, всього в декілька рядків некролог у “Журнале садоводства” [29]. Певну цінність для з'ясування місця і ролі М.А.Гартвіса у розвитку біологічної науки мають статті А.А.Галіченко [10, 11, 12], Є.Ф. Молчанова [27], А.Н. Казаса [19], І.І.Білоус, Ір.І. Білоус [8], О.Л.Липи [25], Т.Г.Катарьян, М.С. Охременко [21], М.Ф. Терновського [34], в яких відзначається окремі аспекти діяльності М.А.Гартвіса.

Аналіз наукової, публіцистичної, історичної літератури показує, що творча спадщина М.А.Гартвіса не була предметом системного цілісного дослідження, узагальнюючої праці з цього питання до цих пір не існувало. Тому метою наших досліджень було вивчення, узагальнення та систематизація наукової спадщини М.А.Гартвіса, визначення його внеску у рішення проблем інтродукції, створення колекцій рослин, селекції, виноробства. Історико-науковий аналіз діяльності М.А.Гартвіса на посту директора Нікітського саду як інтродуктора, селекціонера, організатора є актуальним з огляду на масштабність та різноплановість його наукового внеску.

Аналіз наукової спадщини здійснено на основі оригінальних праць М.А.Гартвіса, матеріалів архіву Нікітського ботанічного саду, наукових праць попередніх дослідників, спогадів мандрівників, що відвідували Крим.

Випуск № 9

Основні віхи біографії М.А.Гартвіса до вступу на посаду директора Нікітського саду висвітлені у довідкових виданнях [7, 32] та праці А.А.Галіченко [12].

Щоб зарекомендувати себе у Криму, М.А. Гартвісу знадобилось три роки, тому що затвердження його директором Нікітського саду відбулося лише 8 квітня 1827 р. [12].

М.А.Гартвіс продовжив роботу, започатковану першим директором Нікітського саду Х.Х.Стевенем з інтродукції найрізноманітніших культур. В 1837 р. у каталозі саду було: груш - 374 сорти, яблунь – 369, слив – 64, черешень – 72, вишень – 37, персиків – 80, абрикосів – 22, міндалів – 4, смокв – 34, гранатів – 5, айви – 8, фундуків – 5, волошських горіхів – 4. Всього – 1078 найменувань [31].

Перші підсумки діяльності Нікітського ботанічного саду і Магарачського училища виноробства були підведені М.А.Гартвісом у 1853 р. у праці “Обзор действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия” [14]. У передмові до цієї праці відзначається, що “г.Гартвис познаниями своими и долговременными трудами довел оба заведения до настоящего их цветущего состояния” [14, с.1].

М.А.Гартвіс приділяв особливу увагу збільшенню кількості видів і сортів плодкових культур, колекція яких (за його звітами) була найбільша в Європі і нараховувала 550 сортів груш, 330 яблунь, 98 черешень і вишень, 80 слив, 20 абрикосів, 110 персиків, 20 фіг [14].

“Кроме продажи и безденежного отпуска деревьев в другие казенные заведения, многочисленные фруктовые сорта Никитской коллекции распространялись значительными отправками прививочных черенков во все губернии южной и средней России, и даже нередко в северные» [14, с.4].

М.А. Гартвісом була продовжена робота з відродження культури маслини у Криму. Культура маслини існувала в Криму під час грецької колонізації і відродження її почалося в Нікітському саду з 1813 р. і продовжена М.А.Гартвісом. Як вказує Є.В.Вульф, Гартвісом були закладені досліди по вирощуванню маслин з кісточок, розмноженню стеблевими і кореневими живцями і відсадками, а також щепленням на бірючині. М.А.Гартвіс встановив, що родючість старих дерев обумовлюється внесенням добрив, яке необхідно робити раз на три роки, що співпадає з практикою господарів південної Франції. Були вивчені сорти маслини, що збереглися від грецьких селищ, і серед них були виділені три різновидності. Були випробовані маслини з різних регіонів Південної Франції. Результати тривалих дослідів і

спостережень зведені М.А.Гартвісом в його звіті про дії Нікітського саду за 1841 р., в якому він також відзначає, що “Масло сделанное, хотя до сих пор в самом малом количестве, из Крымских маслин, по суждению всех знатоков не уступает Прованскому лучшего качества» [9, с.181].

Певний інтерес дослідників викликає розведення цитрусових в Криму. Досліди з їх акліматизації були розпочаті ще Х.Х.Стевенон. У звіті за 1837 р. М.А.Гартвіс повідомляє, що сад «Располагает лимонами и апельсинами, которых имеется полная коллекция всяких лучших сортов, которые зимой хранятся в оранжерее» [4].

У Нікітському ботанічному саду М.А.Гартвісом були впроваджені нові методи вивчення сортів і оцінки якості плодів, тобто “тут зародилась отечественная наука про сортоизучение плодовых растений – русская помология» – как отмечает заслуженный селекционер – пловод I.M..Рябов [27].

Піклувався М.А.Гартвіс і про створення найповнішого фонду квітничково-декоративних рослин. На 1854 рік в саду нараховувалось понад 50 тисяч дерев і чагарників, понад 12 тисяч квітничкових и біля 14 тисяч оранжерейних рослин [8].

За даними М.А.Гартвіса в Нікітському саду було шпилькових порід 32 види, листяних – 127 видів (з них дубів 17 видів, кленів – 6 видів, шовковиць - 8). [14] За даними Б.М.Головкіна при Гартвісі продовжувалась інтродукція пальм. У 1860 р. в Нікітському саду вперше почав вирощуватись *Trachycarpus fortunei* [17].

“Собрание всех родов роз было предметом особенной заботливости г.Гартвиса, с самого начала вступления его в управление Никитским садом. Собственная коллекция г. Гартвиса, состоявшая из лучших сортов, которые были известны до 1824 г., обогатили никитскую коллекцию. Особенно были замечательны выющиеся розы (*Rosa multiflora* и *R.Grevilliae*), которые в скором времени сделались одним из лучших украшением садов Южного Берега” [14, с.16].

М.А.Гартвіс займався також інтродукцією технічних культур. Протягом періоду 1828-1848 рр. були ввезені: китайський гірський рис, рис з Італії, п'ять сортів табаку з Вашингтону і сім з Нью-Йорку, табаки з острова Таїті (гаванський, віргінський, оринокський) і ряд інших табаків (мариландський, американський, бразильський, салоникський, кубинський та інші), кенаф, китайське індиго, фарбувальний дуб, солодковий корінь, гвоздика, гарбуз харчовий, два зразки анісу, марени, їстівні капустини, тощо [34, 36].

Випуск № 9

З самого початку своєї роботи сад займався випробуванням зернових і городніх культур – нових сортів, які були введені в культуру в Росії завдяки Нікітському ботанічному саду. Випробували насіння земляного горіха і їстівного проскурняка, які були одержані у 1830 р. з Гаїті, цибулини різних рослин з мису Доброї Надії, Гаоляна, насіння гороху сортів Куань-деу, проса Гу-дзи, дрібнозернистої білої пшениці Май гудзи, чорних бобів Хе-деу, строкатого гороху Чань-деу і інших рослин, які були одержані з Китаю, зернової культури Квинра з Південної Америки, Рамнуса з Албургських гір, Донгсі з Туркменії [31].

За роки керівництва Нікітським садом М.А.Гартвісом, в ньому була зібрана велика колекція (до 600 найменувань) європейських і інших сортів винограду, закладений розсадник кращих сортів цієї культури, організована Магарацька школа виноробства з погребним господарством (заснована у 1828 р) [8].

М.А.Гартвіс відзначає, що «в 1828 г. князь М.С.Воронцов поручил г.Гартвису учредить на земле Магарацкого урочища, принадлежавшей Никитскому саду, особое заведение для посадки, в большом саду, всех сортов винограда, признанных лучшими по опытам в Никитском сортименте, и для опытов виноделия по усовершенствованию европейским способом. Работы начались осенью 1828 г. и в 1829 г. были посажены два первые квартала винограда» [14, с. 21]. Далі він підкреслює: ”Для виноделия употребляются 79 сортов винограда, в том числе: бургундские, бордоские, опортские, рейнские, американские, французские, испанские, португальские, венгерские, итальянские, греческие, а также никитской селекции. Всего 42270 кустов для виноделия, 5616 кустов столового винограда – 8 сортов. Гартвіс відзначає у тій самій роботі, що «Магарацкое училище и вообще успехи виноделия в Крыму составляют плод неусыпных трудов и попечений князя М.В.Воронцова» [13, с.28].

П.Кеппен пише, що з цієї кількості особливо відрізняються 5 сортів винного винограду: Зелений Мальвазир Кипрський, Madelaine blanche precose, Raisin noir notre Dame ou Doucinelle, Plant de Mallaga і один сорт столового – Ste Morina [22].

М.А.Гартвіс уважно слідкував за станом виноградників, зокрема, за хворобами винограду і вивчав методи боротьби з ними. Результати досліджень він виклав у двох статтях: «О болезни винограда» [15]. І «О болезни винограда и о простом, но верном средстве против нея» [35].

На виноградниках Магарача йшла перевірка і відбір кращих сортів і прийомів агротехніки вирощування винограду [30].

Росія, яка не мала власного виноградарства, на початку ХХст. вийшла на п'яте місце у світі після Італії, Франції, Іспанії та Угорщини [31].

У 1844 р. газета “Московские губернские ведомости» повідомила: “На первой выставке сельских произведений в Таврической губернии в 1844 г. коллежский ассесор Гартвис за вина отличного качества собственного его имения и за превосходные десертные из казенного сада им же выделанные, был награжден серебряной медалью” [18].

Виноградники “Магарача” з року в рік розширювались. У 1835 р. на його території був побудований винний підвал, пізніше зруйнований зсувом ґрунту. Існуючий зараз підвал споруджений у 1852 р. [21].

В Нікітському ботанічному саду зверталась увага і на розведення лікарських рослин. У 1826 р. одночасно було розпочато випробування 79 видів лікарських рослин [31].

З 1825 р. проводились регулярні спостереження за погодою, при цьому досліджувався взаємозв'язок погодних явищ з практикою землеробства [31].

Інтродукція нових видів і сортів здійснювалась як завдяки співробітництву з багатьма російськими ботанічними садами і розсадниками, а також з іноземними установами. У звіті за 1836 р. М.А.Гартвіс пише: “Сношения с иностранными заведениями особливо имелись в Англии с садоводами Лоддиджес Гаус и Юнг, в Северной Америке с садоводом Преис в Нью Йорке, во Франции с садоводами Одибер в Провансе» [2]. Для поповнення колекцій Гартвіс також організував ряд експедицій [10]. Голубева І.В., Кузнецов С.І. відзначають, що “для Никитского сада было новшеством организация трех продолжительных экспедиций на Кавказ с целью поиска новых для Крыма декоративных растений. Оттуда были привезены пихта кавказская, ель восточная, дзельква граболистная, липа кавказская, рододендроны, азалии и другие красивоцветущие кустарники» [16, с.7].

Співробітниками саду складались гербарії і розсилались у різні адреси для ознайомлення з флорою Криму. У 1837 р. до Санкт-Петербургу був направлений «Гербарий всех древесных растений, разведенных в Никитском саду и дикорастущих на Южном берегу Крыма» [3]. В.І.Липський в праці “Гербарий Императорского Санкт-Петербургского Ботанического Сада (1823-1908)» у розділі “коллекторы русские» пише: «Гартвис, Никита, получ. 1856, № 83, 3 пачки» [24, с.132].

М.А.Гартвіс вперше в Україні і в Росії розпочав селекцію садових троянд [23]. Спочатку він проводив відбір серед сіянців від посіву

Випуск № 9

насіння сортів, що знаходилися в колекції, а потім почав і їх гібридизацію. Він пише: ”Семена бенгальских и других роз, которые стали вызревать в теплом климате Крыма, посеяны в 1828 году, и вследствие такого посева получено несколько отличных разностей, из которых особенно одна, Rosa odorata, Comtesse Woronzow, принята во всех европейских садах, по красоте своей и необыкновенному благоуханию. Из семян дикорастущей в полуденной Европе белой вьющейся розы, R.sempervirens, оплодотворенной семенной пылью бенгальских роз, произошли некоторые разности вьющихся роз, приносящих богатые букеты махровых, розовых и белых цветов. По быстрому своему росту, красоте и изобилию цветов и по способности выдерживать даже до 10° мороза, сорта эти скоро так распространились по Южному Берегу и покрыли все галереи и даже крыши домов» [14, с. 17].

За даними А.А.Галіченко, з 1827 по 1834 рр. Миколою Андрійовичем було виведено не менше 50 сортів троянд. Серед них: Belle de Livonia, Blanche de Riga, Belle de Nikita, Bouquet de Nikita, Comtesse Natalie Tchernichof, Comtesse Pahlen, Baronne Yulie de Bekheim, Princesse Anna Golitzyn, Comtesse Woronzoff [5]. Останній з перелічених сортів до цього часу зберігся в Алупкінському парку.

М.А.Гартвісом був також виведений новий сорт пасіфлори – пасіфлора раєвскіана [5].

Нікітський ботанічний сад з перших років свого існування звертає на себе увагу мандрівників і стає відомим завдяки багатому зібранню рослин, які в ньому знаходилися [20]. Завдяки спогадам відвідувачів, ми можемо робити висновки про стан Нікітського саду тих років, його колекції, дізнатися про особисті якості Миколи Андрійовича, який особисто приймав гостей.

У 1834 р. Нікітський сад відвідав Мармон, герцог Рагузький (близька особа до Наполеона Бонапарта), який охарактеризував Гартвіса як людину досвідчену і скромну [26].

У 1837 р. в Саду побував Микола I [33]. М.А.Гартвіс сам супроводжував імператора і імператрицю в огляді саду, удостоївся найвищої подяки і схвалення своєї діяльності [13].

У 1843 р. Нікітський сад відвідав Ю.М.Бартенев – секретар старого князя А.М.Голіцина, завзятий любитель ботаніки. Враження він опублікував у журналі “Русский архив”. Бартенев дає докладний опис різних видів рослин і різних куточків Нікітського саду, віддає належне якості вин, “изготавливаемых под непосредственным надзором самого хозяина” [6, с.550]., і, що дуже цікаво, дає характеристику бібліотеці

М.А.Гартвіса: “Кроме ботанических книг, у него есть и многие другие. Я видел шесть или семь томов Риттерова описания Азии, сочинения которого я еще и сам не знал, хотя мне и известно Риттерово описание Африки; в шкафе его есть и Кальдерон, есть любимый им Гете, а Шиллер, по словам его, более сподручен юношам» [6 с. 43].

У 1835 р. було засновано Російське товариство любителів садівництва. Серед почесних членів цього товариства були Ф.Б. Фішер, К.Ф.Ледебур, а серед членів-кореспондентів – М.А.Гартвіс, Р.Траутфеттер, А.А.Бунге [28].

Значним надбанням М.А.Гартвіса була робота з підготовки фахівців – садівників та виноробів. М.А.Гартвіс був організатором створення училищ садівництва та виноробства. Багато випускників цих училищ стали досвідченими фахівцями. У 1826 р. сад випустив перших садівників. У ХІХ ст. Нікітське училище садівництва було головним учбовим закладом, що готувало кадри для Півдня Росії. Після відкриття Магарачського училища виноробства (1828 р.) перші 12 учнів – майбутні російські винороби - прибули до Нікітського саду з Воронежу [1].

Висновки

1.М.А.Гартвіс проявив себе як талановитий інтродуктор і гарний організатор. За період своєї роботи на цій посаді він значно укріпив економічну базу саду, побудував в ньому ряд господарських будівель і оранжерей, створив Магарачське училище виноградарства і виноробства, заклад нові фруктові, оливкові плантації і розсадники декоративних дерев.

2.Колекції дендрарія при М.А.Гартвісі тільки за 20 років (1827-1847) зросли більш ніж у 2 рази. Зміцнили зв'язки із багатьма торговими установами Західної Європи і Америки.

3.Знання та досвід другого директора саду якнайкраще відповідали інтересам швидкого розвитку садівництва та виноградарства на Південному березі Криму.

4. М.А.Гартвіс поклав початок селекції декоративних троянд в Україні.

5. Відзначаючи видатні заслуги перших директорів Саду, академік М.І.Вавілов писав у 1940 р.:”С именами Стевена и Гартвиса связан замечательный период продуманной интродукции ценных сортов плодовых культур, винограда, декоративных растений, оказавший большое влияние не только на южное побережье Крыма, но и на другие районы европейской части страны» [16].

Випуск № 9

6. М.А.Гартвіс був організатором створення училищ садівництва та виноробства. Багато випускників цих училищ стали досвідченими фахівцями.

7. Внесок М.А.Гартвіса у ботанічну науку був оцінений по заслугі фахівцями. Його ім'я носить дуб *Quercus hartwissiana* Stev.

8. Наукова спадщина Гартвіса стала основою для подальшого розвитку інтродукції і селекції найрізноманітніших культур, а також виноробства на півдні України.

Література

1. Архів Державного Нікітського ботанічного саду – Спр. 73 “Дело об Магарачском училище виноделия». – Арк.48.
2. Архів Державного Нікітського ботанічного саду. – Спр. 12. “Отчет Императорского Никитского сада, 1837 г.».- Арк. 8.
3. Архів Державного Нікітського ботанічного саду. – Спр.111. “Отчет Императорского Никитского сада, 1837 г. – Арк.4.
4. Архів Державного Нікітського ботанічного саду, 1837 г. – Спр. 112. “Отчет Императорского Никитского сада” - Арк. 30.
5. Архив Раевских. т.Ш. Спб.:Типография М.А.Александрова, 1910. – 717 с.
6. Бартев Ю.Н. Жизнь в Крыму. 1843 г. // Русский архив, 1898, № 12, с. 516-546; 1899, книга 2, вып.5,6,7,8. С.549-580.
7. Биологи. Биографический справочник. К.: Наукова думка, 1984, с. 16388.
8. Білоус І.І., Білоус Ір.І. Ботанічні сади – перші наукові центри плодового і декоративного садівництва на Україні // Укр. ботан. журнал, 1978, т. XXXV, № 2, с. 204-211.
9. Вульф Е.В. Материалы для истории опытной деятельности Никитского ботанического сада за период времени с 1813 по 1860 г. // Никитский сад и специальные культуры Южного берега Крыма. М.:Новая деревня, 1925, с.177-188.
10. Галиченко А.А. Из Крыма на Кавказ // Пилигримы Крыма – 98 (Путешествие по Крыму, путешественники о Крыме) Крым, Алушка, Воронцовский дворец, 19-21 марта, 1998 г. Симферополь: Крымский архив, 1998, с.20-29.
11. Галиченко А.А. Алушка // Дворянские гнезда России. История, культура, архитектура. Очерки. М.: Жираф.-2000, с. 288-298.
12. Галиченко А.А. Николай Гартвис и коллекция роз Императорского Никитского бот. сада // Бюллетень Никитского сада, 2001, вып. 83, с.16-19.
13. Галиченко А.А. Переписка Н.А.Гартвиса с М.С.Воронцовым. // Дворянство в истории Российского государства: Третьи Крымские Воронцовские чтения. Крым. Симферополь-Севастополь, 9-15 ноября 2000, Симферополь: Крымский архив, 2001, с.28-39.
14. Гартвис Н. Обзор действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия. Спб: Типография Императорской Академии наук, 1855 – 51 с.

15. Гартвис Н. О болезни винограда и о простом, но верном средстве против нея // Земледельческая газета, 1856, № 102, пятница, декабрь 21, с. 405-406
16. Голубева И.В., Кузнецов С.И. Никитский ботанический сад. Симферополь: Таврия, 1985 – 213 с.
17. Головкин Б.Н. История интродукции растений в ботанических садах. М.: Изд-во Моск.ун-та, 1981 – 125 с.
18. Извлечение из описания первой выставки сельских произведений в Таврической губернии, в октябре 1846 г. // Московские губернские ведомости, 1844, № 38, отдел неофициальный, с. 459-461
19. Казас А.Н. История культуры инжира в Крыму // Пилигримы Крыма, Осень – 99. IV Крымские межд. научн-пр. конф. т.2. Крым, Симф. 1999: Крымский архив, с.124-127.
20. Калайда Ф.К. Государственный. Никитский Опытный ботанический сад и его деятельность // Никитский сад и специальные культуры Южного берега Крыма. М.: Новая деревня, 1925, с.3-15.
21. Катарьян Т.Г., Охременко Н.С. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного винограда и виноделия // 150 лет Государственному.Никитскому ботаническому саду. Сб. научн. тр. М., 1964, т. XXXVII, 1964, с.117-134.
22. Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России. Спб: Типография Карла Крайя, 1832. - 263 с.
23. Клименко З.К., Рубцова Е.Л. Розы (интродуцированные и культивируемые на Украине. Каталог-справочник. Киев: Наукова думка, 1986.-213 с.
24. Липский В.И. Гербарий Императорского Санкт-Петербургского Ботанического сада (1823-1908). Юрьев: Turpis K. Mattiesen, 1908-238 с.
25. Лыпа А.Л. Культурная дендрофлора УССР, ее история, обогащение и использование. // Бюллетень ГБС, 1976, вып. 100, с. 39-43.
26. Мармон, герцог Рагузский. Путешествие Маршала Мармона, Герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет. М. :Типография Н.Степанова, 1840.-331 с
27. Молчанов С.Ф. Роль Державного Никитського саду в розвитку ботанічних досліджень в СРСР // Український ботанічний журнал, 1984, т.41, № 2, с.76-80.
28. Некрасова В.Л. Николай Николаевич Раевский // Труды Никитского ботанического сада им. В.М.Молотова, 1948, т. XXV, вып.1-2, с. 179- 197.
29. Некролог // Журнал садоводства, 1861, т. 1, книга 1, раздел «смесь», с. 6
30. Потехин В.Е. Документы по истории Никитского ботанического сада. // Советские архивы, 1972, № 6, с. 92-95.
31. Потехин В.Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812-1861 гг). Автореферат. дисс. ... канд. истор. наук, М., 1976.- 31 с.
32. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь. Т.П. М.:Изд-во Моск. об-ва испытателей природы, 1947, с.232-233.

Випуск № 9

33. Сафонов С. Описание пребывания императорской фамилии в Крыму в сентябре 1837 г. Одесса: Гор. Типография, 1840.- 82 с.
34. Терновский М.Ф. Вклад Государственного Никитского ботанического сада в развитие отечественного табаководства // 150 лет Никитскому ботаническому саду. Сб. научн. тр. М., 1964, т. XXXVII, 1964, с. 164-168
35. Фон-Гартвис. О болезни винограда // Земледельческая газета, 1855, № 104, пятница, декабрь, 30, с. 413-414.
36. Фролов Т.В. Основные достижения Никитского ботанического сада по интродукции и селекции технических культур // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сб. научн. тр. М., 1964. Т. XXXVII, 1964, с. 108-115.

Представлен историко-научный анализ научной, организационной деятельности второго директора Никитского ботанического сада – выдающегося интродуктора, селекционера, винодела.

The historical and scientific analysis of scientific, organizing activities of Nikita Botanical garden' second director – distinguished, introductory, breeder, vine grower are given.

ББК 7403/4(4 Укр)

**Румянцев С.Д., Корчанова Ю.А., Петренко А.Е.
ИЗ ИСТОРИИ ЛУГАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
АГРАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

У статті на основі аналізу архівних документів здійснена спроба відновити маловідомі події військових років (1941-1945 рр.), пов'язані з історією ЛНАУ - одного із найстаріших аграрних ВНЗ України

Разработанная в первые дни Великой Отечественной войны программа мобилизации сил народа на борьбу с немецко-фашистскими захватчиками предусматривала массовую эвакуацию населения, материальных ценностей промышленности, сельского хозяйства, транспорта, научных учреждений.

В связи с угрозой фашистской оккупации в сентябре 1941 г. из города Ворошиловграда вглубь страны подлежали эвакуации 15 тыс. инженерно-технических и научных работников, в том числе – коллектив Ворошиловградского сельскохозяйственного института. Работу по подготовке и проведению эвакуации института проводил опытный руководитель, директор ВСХИ И.С. Москалец. Поскольку именно на плечи этого человека легли заботы по эвакуации, а впоследствии –

восстановлению вуза, кратко приведем его автобиографические данные. И.С. Москалец родился в 1904 году в г. Яготин Полтавской губернии. После окончания школы поступил в Полтавский СХИ, успешно закончил его в 1935 г. Затем работал по специальности агрономом-инструктором в одном из колхозов области. Одновременно он заочно учился в аспирантуре Харьковского НИИ экономики и организации. После окончания аспирантуры работал научным сотрудником института. Затем назначается на должность декана Высшей Донецкой коммунистической сельскохозяйственной школы. В период с 1937 г. по 1940 г. он работал директором Старобельской школы механизаторов. В 1940 году становится директором ВСХИ [1].

Под его руководством и непосредственном участии проводится большая организационная работа. На расширенном заседании Ученого Совета был разработан подробный план подготовки и проведения эвакуации, назначены ответственные и сроки ее проведения. Для охраны имущества и поддержания порядка на территории сельскохозяйственного института этим планом предусматривалось формирование патрулей из числа преподавателей и студентов-старшекурсников. Были утверждены «Правила поведения населения, проживающего на территории Ворошиловградского сельхозинститута». Предусмотрено размещение в учебных корпусах и общежитиях лазарета для больных и раненых бойцов РККА. Для продолжения обучения 400 студентов в распоряжении ректората оставались 7 учебных аудиторий [2]. На вышке метеорологической станции, находящейся на территории института, был организован наблюдательный пункт противовоздушной обороны. Он имел прямую телефонную связь с городским штабом МПВХО и внутренними службами института. В его задачу входило своевременное обнаружение и оповещение городского штаба о налетах фашистской авиации. Начальником наблюдательного пункта был назначен зам. директора по научной и учебной работе доцент Л.А. Долгих. Именно этот НП оповестил штаб о первом воздушном налете немецких самолетов на город 10 октября 1941 года [3].

Эвакуация института проводилась в два этапа. Первая началась в конце октября 1941 года. Со станции Лутовиновская (3-й километр) отправился первый эшелон эвакуируемого ценного оборудования, преподавателей и сотрудников. После изнурительного почти месячного пути в ноябре 1941 года эшелон с эвакуированными прибыл в город Ленинабад, в Таджикский сельскохозяйственный институт. Второй этап эвакуации проходил в июле 1942 года. Оставшаяся часть студентов и преподаватели с семьями были эвакуированы в с. Ивановка

Выпуск № 9

Балаковского района Саратовской области, где коллектив института продолжил преподавательскую и научную работу на базе сельскохозяйственного техникума. В местах эвакуации коллектив работников института пользовался большим вниманием и заботой местных организаций. В Ивановском сельхозтехникуме помощь и поддержку прибывшим оказывали преподаватели и директор техникума А.И. Майоров. Ворошиловградская группа студентов и преподавателей в Таджикском сельхозинституте была объектом внимания со стороны профессорско-преподавательского состава и директора Т.С. Долгополова. Вместе с тем, авторами статьи обнаружены в архивных документах пикантные подробности о размещении и налаживании работы, быта прибывших. Один из непосредственных участников этих событий зав. кафедрой механизации ВСХИ В.М. Рогатнев свидетельствует, что «приезд наш для местных был совершенно нежелателен. Помещение нам отвели очень маленькое – читальню. Настроение паршивое». Возможно это субъективное мнение. Но оно наводит на размышления. Еще один документ свидетельствует о попытке незаконной передачи ценного учебного оборудования ВСХИ в собственность Таджикского сельхозинститута. Только решительное вмешательство И.С. Москальца, который направил в НКЗ УССР письмо с требованием оставить эвакуационное имущество в собственности ВСХИ, позволило разрешить этот конфликт в пользу Ворошиловградского СХИ [4]. В ходе двухэтапной эвакуации были сохранены материально-технические ценности, студенческий и профессорско-преподавательский состав.

Несмотря на все сложности бытового и производственного характера, прибывшие студенты приступили к занятиям в составе ворошиловградской группы учащихся, а преподаватели – учебной и научной работе.

Анализ документов свидетельствует, что это были высококвалифицированные специалисты. Так, в ленинабадской группе находились такие преподаватели: зав. кафедрой овощеводства кандидат сельскохозяйственных наук, доцент П.М. Белецкий, зав. кафедрой экономики и организации сельского хозяйства, кандидат экономических наук доцент Л.А. Долгих, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры ботаники и физиологии растений К.Д. Грицик и др. В ивановской – зав. кафедрой ботаники и физиологии растений профессор В.Г. Скороход, зав. кафедрой растениеводства, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент С.К. Кравченко, зав. кафедрой плодоводства, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент А.Д.

Полищук и др. Такой профессорско-преподавательский состав совместно с местными кадрами не только обеспечивал учебный процесс, но и позволял проводить научно-исследовательскую работу. Так, ученые ивановской группы разработали для ряда районов Саратовской области агроправила, опубликованные в местной печати. Ученые ленинабадской группы занимались изучением и освоением производительных сил в восточных районах страны, разработкой технологий выращивания и внедрения новых сортов сельскохозяйственных культур и насаждений. Опубликовали ряд научных трудов и практических рекомендаций по борьбе с сорняками, защите растений от болезней и вредителей, по овощеводству, организации труда в колхозах и совхозах. Многие научные темы находили непосредственное применение. Например, научно-практические рекомендации ученых ВСХИ кандидата сельскохозяйственных наук П.И. Луцкого и старшего преподавателя И.Н. Лобанова, подготовленные на основе разработанной ими темы «Геологическое строение и подземные воды ленинабадского левобережья р. Сыр-Дарья» были использованы при выборе источника водоснабжения одного из военных заводов [5].

После освобождения г. Ворошиловграда началась работа по подготовке института к учебно-производственной и научной деятельности. В феврале 1943 года выходит Постановление областного Совета депутатов трудящихся и Обкома КП(б)У, обязывающее директора института И.С. Москальца с целью возобновления работы ВСХИ отозвать часть научных работников из с. Ивановка. За время оккупации институту был нанесен большой материальный ущерб. Главный учебный и химический корпуса были взорваны, полностью разрушено общежитие №1, частично – общежитие № 2. Правда, хозяйственные и жилые здания учхоза сохранились почти полностью. В основном сохранился и книжный фонд институтской библиотеки и часть оборудования химических лабораторий [6]. Восстановление института проводилось силами сотрудников, преподавателей и студентов. Студенты, в основном девушки, по шесть часов занимались в учебных аудиториях. Затем 3-4 часа работали на восстановлении учебных корпусов и общежитий.

Значительную помощь коллективу в возобновлении работы института оказывали воинские части. Об этом, к примеру, свидетельствует одно из писем директора института И.С. Москальца в адрес подразделения капитана И. Музыки, обнаруженное авторами в архивных документах, в котором он выражает благодарность бойцам за

Випуск № 9

помощь учебному хозяйству во время весенней посевной кампании и восстановлении института. Документы говорят и об инцидентах, связанных, безусловно, с трудностями военного времени. Так, были случаи потравы посевов учхоза лошадьми воинских частей, самовольного сбора овощей на семенных участках, использование дверных и оконных проемов для растопки печей и т.п. [7]. Но все эти издержки не помешали достаточно быстрому восстановлению института. Укреплялась материально-техническая база института и учебно-опытного хозяйства. Уже в первом квартале 1944 года институт получил два новых трактора СТЗ-НАТИ. Решением Ворошиловградского Облземотдела из распоряжения МТС вузу были переданы отремонтированный трактор СТЗ-НАТИ и грузовой автомобиль ГАЗ-АА [8]. Специальное решение исполкома Ворошиловградского Облсовета трудящихся от 20 апреля 1944 года «О восстановлении Ворошиловградского сельскохозяйственного института» для проведения учебно-производственных занятий обязывало Облземотдел выделить институту трактор «Универсал», молотилку МК-1100, тракторную сенокосилку, лобогрейку, трое конных грабель, три жатки-самоскидки, три тракторных культиватора. Кроме этого, учебно-опытному хозяйству выделялось 30 голов коров, 10 рабочих лошадей, 10 рабочих волов, 50 овец, 20 свиней, 1000 штук цыплят. В учхозе организовался маточный питомник по выращиванию элитных семян овощных культур [9]. Укрепление учебно-производственной базы института и возвращение обеих групп преподавателей из эвакуации весной 1944 года позволило выполнить распоряжение Наркомзема УССР о проведении набора на 1-й курс 1944-1945 учебного года в количестве 100 студентов и начале учебного года с 1 октября 1944 года [10]. Продолжалась и научно-исследовательская работа. В 1944 году свои научные разработки по различным проблемам сельского хозяйства предоставили ученые и сотрудники института: зав. кафедрой ботаники профессор В.Г. Скороход, зав. кафедрой селекции и семеноводства, профессор, доктор сельскохозяйственных наук А.А. Орлов, зав. кафедрой почвоведения, профессор П.И. Луцкий, зав. кафедрой химии, профессор Н.Н. Холодилин и др. Многие из представленных сотрудниками института научные темы были диссертационными. К примеру, в апреле 1944 года в Ленинградском государственном университете успешно защитила диссертацию сотрудница кафедры ботаники М.А. Каймакан, ей была присвоена научная степень кандидата биологических наук [11].

Таким образом, проведенный авторами анализ архивных документов раскрывает деятельность коллектива Ворошиловградского сельскохозяйственного института в условиях военного времени. Были сохранены научные кадры и контингент студентов, материально-техническая база. Это позволило даже в тяжелых условиях Великой Отечественной войны продолжить подготовку специалистов сельского хозяйства. По мнению авторов, материал статьи окажет помощь учителям школ, преподавателям вузов, краеведам в изучении истории Луганщины, создании краеведческих уголков и музеев, а также будет небесполезной для тех, кто занимается исследованиями в области исторической науки.

Литература

1. Лукьянец А.М., Петренко А.Е. Ученые-аграрии Луганщины. – Луганск, 2001. – С.46.
2. Государственный архив Луганской области (далее ГАЛО). – Ф 842. – Оп. 1. Д.38, л. 32,37.
3. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.39, л. 13,23.
4. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 22.
5. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 22.
6. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 58.
7. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 117, 174, 175.
8. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 136.
9. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.41, л. 136; Д.43, л. 109-117;
10. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.40, л. 95.
11. ГАЛО. – Ф.842. – Оп. 1. – Д.45, л. 77-80.

В статье на основе анализа архивных документов осуществлена попытка восстановить малоизвестные события военных лет (1941-1945 гг.), связанные с историей ЛНАУ – одного из старейших аграрных вузов Украины

In the article on the basis of analysis of the archived documents an attempt is carried out to recover the not popular events of soldieries years (1941-1945), related to history of LNAU - one of the eldest agrarian institutes of higher of Ukraine

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ
УРЯДІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.:
СПРОБА АНАЛІЗУ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Стаття присвячена історіографічному аналізу вирішення аграрного питання доби Української революції 1917 – 1920 рр. на сторінках навчальної літератури. Здійснено історіографічний огляд праць впродовж 1991-2006 рр. Окреслені тенденції у висвітленні основних документів з земельного питання вітчизняними історіографами і констатовано, що на сьогодні відсутні роботи, в яких дані аграрні закони знайшли б комплексне вивчення.

Історія розв'язання аграрного питання демократичними урядами доби Української революції (1917-1920 рр.) і сьогодні є предметом дискусій суспільствознавців, а огляд історіографічної спадщини з даної проблеми свідчить, що частина її праць потребує подальшого вивчення, а також певного переосмислення. Зокрема, йдеться про висвітлення головних складових у вирішенні земельної проблеми урядовими структурами зазначеного періоду, на сторінках підручників та посібників з історії України.

Насамперед, йдеться про земельний закон від 18 січня 1918 р. [1] та наказ генерал-фельдмаршала окупаційної німецької армії Айхгорна про засів ланів України від 6 квітня 1918 р. доби Центральної ради Української Народної Республіки [2]. Документи, що визначають зміст аграрної політики Української Держави, проголошеної гетьманом П.Скоропадським: „Грамота до всього українського народу” та „Закони про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. [3], закон „Про право на врожай 1918 р. на території Української держави” від 27 травня 1918 р. [4], закон „Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями” від 14 червня 1918 р. [5]. Нарешті, одного з важливих документів періоду Директорії УНР, а саме закону „Про землю в Українській Народній Республіці” від 8 січня 1919 р. [6].

Звичайно, в невеликій за обсягом статті неможливо проаналізувати весь спектр зазначеної літератури, яка виходила з 90-х рр. ХХ ст. Тому авторка поставила собі за мету розглянути лише деякі з них і висловити власну точку зору з приводу повноти, достовірності відображення і оцінки перерахованих документів. Зроблена спроба окреслити тенденції у висвітленні цього питання, які характерні і для інших відповідних розвідок. Свої міркування вона підтверджує

опрацьованими нею документами з архівних джерел та матеріалами періодичної преси, тієї доби.

Загальне враження про висвітлення цих документів у навчальних підручниках та посібниках неоднозначне. Перш за все, можна констатувати, що вони не обійдені увагою в цих виданнях. Але, як правило, аналіз законів поданий як констатація факту їх появи, або ж згадки про них взагалі відсутні. Саме така думка складається про перші підручники, що побачили світ після проголошення незалежності України [7]. Наприклад, робота Б.Лановика, З.Матисякевича, Л.Тирси "Історія України" та праця П.Панченка, В.Славова, В.Шмарчука В. „Аграрна історія України” [8]. Зокрема, в останній, у четвертому розділі „Аграрні перетворення в Україні (жовтень 1917 – 1920-і роки)” взагалі відсутні жодні відомості про період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. [9].

Описова констатація зазначених документів притаманна праці М.Коваля, С.Кульчицького, Ю.Курносова „Історія України” [10]. Так, з приводу земельного закону від 18 січня 1918р. авторка статті відомостей не віднайшла. Водночас, "серйозним конфліктом" між Центральною радою та "окупаційною адміністрацією" названо наказ генерал-фельдмаршала німецької армії Айхгорна про засів ланів [10, 74]. Дослідники констатують, що документ був опублікований 6 квітня 1918р "без узгодження з українським урядом, що селяни під загрозою "заслуженої кари" не повинні перешкоджати поміщикам у засіві ланів" [10, 75]. Автори цю подію називають "неприємним інцидентом" [10, 75], з чим дослідниця погодитись не може, але змушена констатувати, що такі висновки притаманні не тільки даній роботі. Тому, нижче подано власні коментарі щодо появи 6 квітня 1918 р. зазначеного документу.

Ретельне вивчення джерельної бази дозволяє дійти висновку, що наказ зовсім не був несподіванкою для уряду В.Голубовича, крім того, він готувався у співпраці з міністром земельних справ М.Ковалевським, про що згадував і В.Винниченко [11, 323]. В цьому сенсі є дивною заява міністра земельних справ про відставку, в якій він скаржить, що „всякі втручання в мою працю гальмують її, роблять неможливою, і я не можу нести відповідальності за напрям земельної політики. Через те сьогодні я подав заяву голові Раді міністрів, щоб з мене були зняті обов'язки міністра хліборобства” [12, 272]. „На превеликий жаль, такий наказ дійсно є. Я одержав його писаним і німецькою мовою. Коли я прочитав його, то міркував, що це вийшло завдяки різним чуткам, які

Випуск № 9

пускають різні хлібороби-власники,”- продовжував виправдовуватись міністр [12, 347].

Архівні документи, зокрема, фрагмент з протоколу засідання Малої ради від 13 квітня 1918 р. свідчать, що відставка міністра не була прийнята, більше того, він отримав доручення „широко оповістити всю людність України, що наказ Фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися...” [13]. На цьому ж зібранні заслуховувався виступ голови уряду В.Голубовича, з якого В.Винниченко зробив висновок, „що дійсно, наказ ген. Ейхгорна, загалом, нічим не відрізнявся від тих наказів та телеграм, котрі розсилало міністерство хліборобства, ген. же Ейхгорн хотів тільки своїм авторитетом підкріпити ці міністерські розпорядження, накази” [14, 323].

На думку авторки, німці просто не переймалися загальною політичною ситуацією в Україні весною 1918 р., не брали до уваги світоглядну систему українського селянства та психологію заможних верств українського села. „...Кайзерівський уряд та головне військо командування Німеччини не розуміли суті соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в цей час...і які незабаром призвели до революції,” – зазначав німецький генерал Е.Людендорф [15, 288-289].

Повертаючись до роботи ”Історія України” М.Ковалю, С.Кульчицького, Ю.Курносова, варто констатувати, що в ній згадано про гетьманські документи від 29 квітня 1918 р. [10, 77-78], однак на цьому автори і обмежились щодо коментарів. Водночас, про закони від 27 травня та 14 червня 1918 р. немає жодного слова [10, 78-79]. У той же час, робота пронизана засудженням відновлення приватної власності на землю в Україні [10, 77-79]. Така ж картина спостерігається і з аналізом земельного закону Директорії УНР від 8 січня 1919 р., що ще раз підтверджує думку про притаманну роботі поверхову констатацію фактів існування документів, про відсутність їх аналізу.

З двотомного видання “Історія України. Нове бачення” (під загальною редакцією В.Смоля) про об’єкт нашого дослідження читач може дізнатися небагато [16]. Причиною падіння Центральної ради автори вбачають в тому, що вона, проголосивши привабливі соціалістичні ідеї, не змогла реалізувати їх на практиці, чим викликала невдоволення трудящих мас. Період Гетьманства вони оцінюють як період ще однієї соціально-політичної утопії часів революції: спроби побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї [16, 76]. Втім розгалуженої предметної характеристики документів дослідники не надають.

Підручник „Історія України” (під керівництвом Ю.Зайцева) продовжив констатацію загальних фактів з історії аграрного питання доби 1917 – 1920 рр. в Україні [17]. Авторка статті так і не віднайшла відомостей про земельний закон Центральної ради від 18 січня 1918 р. Заходи Гетьманату по вирішенню аграрного питання, на думку авторського колективу підручника, вилились у ”спроби відновити поміщицькі маєтності, а також жорстокі німецькі ревізії,” що ”спричинили масові селянські повстання” [17, 231]. А Директорія ”ухвалила новий закон про передання поміщицької землі селянам без викупу,” і на цьому обмежуються в коментарях [17, 238].

В змістовному дослідженні „Історія України” (під редакцією В.Смолія), зазначено про суперечки в уряді щодо прийняття земельного закону від 18 січня 1918 р., котрі вилились ”у доволі радикальний земельний закон, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі” [18, 205]. Однак, на нашу думку, поняття соціалізація та націоналізація не є тотожними. Автори роблять висновок, що закон ”не сприяв стабілізації політичного становища в Україні, бо, з одного боку, підживлював ілюзії біднішої частини селянства, розбурхуючи революційні пристрасі, а з іншого – настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян” [18, 205].

Наказ фельдмаршала в зазначеному підручнику названо „досить прагматичним” [18, 207]. А далі наголошується, що „при спільному обробітку землі поміщики й селяни порівну ділили між собою врожай” [18, 207]. Але ж у третьому пункті наказу таких даних не має [19]. До того ж, не відображені умови появи наказу, ставлення української влади до нього, зв’язок, між його появою та подальшими подіями в Україні.

Вищесказане можна проілюструвати архівним матеріалом, який з впевненістю можна прокалькувати на більшість території України, адже ситуація була не вирішена по всій її території. „...Селянство працює менш інтенсивно, ніж в попередніх роках. Непевність тому, що здобутки праці достануться йому, примушує селянина хлібороба зрікатись більш-менш великих затрат на меліорації, поліпшуючи стан доходності поля на кілька років...” – йдеться в доповіді інструктора Міністерства земельних справ агронома Д.Скалько, який перебував у відрядженні на Катеринославщині, а його звіт датований 15 травня 1918 р. [20].

Гетьманські акти від 29 квітня 1918р. авторами підручника наведено і описано, зокрема, „Грамота”, в „якій розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади” [18, 208]. „Усе це

Випуск № 9

свідчило, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління приходить авторитарний режим” [18, 208], що „сталася формальна зміна титульного трафарету, ”підсумовують автори цього посібника [18, 211].

В названому підручнику зазначено, що „захищав права власників і затверджений гетьманом 27 травня закон про право на врожай 1918 р.”, бо ”той , хто захопив землі, повинні були сплатити власникам витрати, здійснені на обробіток землі після жнив 1917 р., а також оренду за цю землю в розмірах третини середньорічної орендної плати за 1913-1917 рр.” [18, 216]. Зміст цих та інших рядків переконує, що автори заперечують будь-які державотворчі дії гетьмана в аграрному секторі, але ж на одних запереченнях істину віднайти складно.

Водночас, інформацію про земельний закон від 8 січня 1919 р. урядом Директорії УНР подано невеликими коментарями, а саме: „перед кожною політичною силою, яка в боротьбі за владу здобуває перемогу, неодмінно постає питання: що робити далі? ... Яскравий приклад цього – історія УНР доби Директорії” [18, 219]. „Анархічний менталітет українського селянина, доброго землероба й політичного неука, брав гору над загальнонаціональними інтересами” [18, 221]. Охарактеризувавши в такий спосіб селянина, автори підручника немов переклали повноту відповідальності на них, а про політиків, які мали дбати про вироблення й впровадження аграрного законодавства забули.

У навчальному підручнику „Держава і право України” О.Копиленко, М.Копиленко [21] проаналізовано причини правової невизначеності в діях Центральної ради по виробленню основ законодавчої бази, котре ”особливо стосувалося земельного питання, яке формально входило до юрисдикції Генерального секретарства в земельних справах” [21, 31]. Далі автори вважають, що ухваливши 18 січня 1918 р. ”довгожданий земельний закон,” Центральна рада зробила ”спробу якось урегулювати відносини між численними органами, що здійснювали владні повноваження на місцях” [21, 34]. ”Щоправда, спроба до кінця не вдалася, та й сам закон закладав підвалини для майбутніх колізій,” – завершують дослідники, з якими важко не погодитись [21, 34-35].

Принцип суперечностей, на думку дослідників, було покладено ”в основу земельного законопроекту, ухваленого наприкінці січня 1918 р.” [21, 73]. Однак, незважаючи на те, що закон дозволяв ”перехід права користування в спадщину”, основна проблема - людини, землі й волі - так і лишилася нерегульованою, що призвело до фатальних наслідків, завершують коментар автори [21, 73-74].

В зазначеній роботі охарактеризовано акти Гетьманату від 29 квітня 1918 р.: „Узявши на себе „на прохання трудового народу” владу (так само чинили до і після Скоропадського), гетьман проголосив своєю метою „добро і користь всім дорогої нам Україні”. Що ж обіцяв Скоропадський? Парадоксально, але майже те, що стало нашими гаслами. Ті ж самі завдання, але стосовно „соціалістичної” Центральної Ради, ставив і Скоропадський, пропонуючи всі нинішні заходи: від відновлення приватної власності й свободи підприємництва до соціального захисту трудящих” [21, 88]. Важко не погодитись з дослідниками, адже чи не такі промовисті гасла чує сучасний українець під час того чи іншого передвиборчого періоду в державі?

О.Копиленко, М.Копиленко зазначають і про земельний закон Директорії УНР, ”принципові положення якого, втім, майже не відрізнялися від попереднього”. Вважають автори його ”радикальнішим, бо порівняно із законом Центральної Ради вдвоє зменшував норму землі, яка закріплювалася за ”дрібними господарями” - до 15 десятин. Посилання на ”лівизну” законодавства Центральної ради, на їх думку, викликає певні заперечення, що для авторки статті не є зрозумілим [21, 156].

Робота Б.Лановика, З.Матисякевича, Р.Матейка „Економічна історія України і світу,” лише констатує, що ”...першочерговим завданням Центральної Ради була підготовка та проведення аграрної реформи” [22, 388]. Щодо ухвалення земельного закону Центральної ради від 18 січня 1918 р., авторами висловлена думка, що ”ця проблема так і залишилась неврегульованою, що врешті-решт призвело до фатальних наслідків” [22, 388]. Автори не зазначають про існування наказу Айхгорна, не наводять відомості про зазначені документи періоду Гетьманату. А земельному закону від 8 січня 1919 р. Директорії УНР надають коротку характеристику, що той, „декларувавши ліквідацію приватної власності на землю, по суті, не відповідав на головне запитання: коли ж селянство одержить землю?” [22, 391]. Важко не погодитись з цим, та чи зрозуміють студенти, яким рекомендовано цей підручник, всю повноту чи, навпаки, слабкість даного документу.

В посібнику „Історія України” за редакцією Г.Темка, Л.Тупчієнка [23] про земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р. лише зазначено, що ”незможні селяни не одержали землі, а намагання Ради провести в життя земельну реформу, ліквідувати поміщицькі землеволодіння викликало незадоволення не тільки поміщиків, а й значної частини заможних селян” [23, 232]. Однак, прочитавши такий

Випуск № 9

висновок, студенту буде не зрозуміла і причина невдалої аграрної політики Гетьманату, адже вона була кардинально протилежна політиці Центральної Ради.

Про заходи Гетьманату в аграрній політиці автори обмежились констатацією факту, що в "Грамоті" П.Скоропадського "поновлювалася свобода продажу землі," на чому і поставили крапку [23, 235]. На їх переконання, внутрішня політика Директорії УНР не задовольняла трудящі маси; „невдоволення непослідовністю і нерішучістю Директорії у вирішенні соціально-економічних проблем” логічно привело до виходу закону від 8 січня 1919р. [23]. Автори зазначають про скасування приватної власності на землю та про те, що „користуватися землею можуть усі громадяни, які обробляють землю своїми руками,” що не відповідає змістові статей закону [23, 243].

Далі науковці розмірковують про „норми землекористування (від 5 до 15 десятин)” та про норму закону, за якою було передбачено „залишати зразкові поміщицькі маєтки та підприємства,” що не було сприйнято більшістю селян [23, 243]. Однак, не ознайомившись з законом, читачам залишаються не зрозумілими такі поняття, як „норми землекористування (від 5 до 15 десятин),” або „зразкові поміщицькі маєтки та підприємства.” Також вони підсумовують, що „початок аграрної реформи Директорія відкладала до літа 1919р.,” що, на нашу думку, по меншій мірі є не зрозумілим, а точніше – об’єктивно не вірним [23, 243].

Підручники, що побачили світ останніми роками, також хибують на відсутність інформації з приводу даних документів, або їх поверхову характеристику. Так, в навчальному посібнику А.Третяка "Історія земельних відносин і землеустрою в Україні" після глави п'ятої "Столипінська аграрна реформа 1906 – 1912 рр" йде глава шоста "Земельні відносини і землеустрій у Радянській Україні" [24]. Виникає питання до автора підручника: чому обійдений увагою важливий період в історії України доби 1917 – 1920 рр.? А в роботі В.Короля „Історія України” авторка статті знайшла лише поодинокі згадки про аграрну політику урядів України доби 1917 – 1920 рр. [25].

Праця В.Остафійчука "Історія України: сучасне бачення" про земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р. не згадує [26, 190-197]. Серед причин її падіння, на думку авторів, було "невміння розв'язати й аграрне питання...Уряд і Центральна Рада вважали, що розподіл землі між селянами – справа певного часу, а хлібороби вимагали негайного поділу поміщицьких земель" [26, 198]. Вважає, що виконання Центральною Радою умов Брестського мирного договору

спричинило виступи селян проти влади [26, 198]. Однак, на нашу думку, це було скоріше приводом, бо причиною залишалось не вирішене земельне питання, на чому автор уваги не акцентує.

В цьому підручнику зазначено перші кроки гетьмана з вирішення аграрного питання: розпуск "міністрів і земельних комітетів і проголошувалося право приватної власності "як фундаменту й цивілізації," але без жодного джерела такої інформації [26, 199]. При висвітленні падіння Гетьманату знову протиріччя, бо "найбільшою помилкою П.Скоропадського була спроба відновити на селі старі дореволюційні порядки, тому селянство – найчисельніша верства населення України – не стало опорою його влади [26, 203]. Автор вважає, що Гетьманат – це "соціально-політична утопія часів революції – побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї" [26, 203]. А далі В.Остафійчук, спираючись на народну мудрість, вважає, що "не можна рухатися вперед з повернутою назад головою" [26, 203]. Дійсно, прислів'я має сенс, але сьогодні Україна чомусь повернулася до приватної власності та йде вперед.

Отже, можна стверджувати, що в згадуваних навчальних підручниках і посібниках зазначені аграрні закони не знайшли повного, комплексного висвітлення. Для них характерна лише констатація та описовість, засудження відновлення приватної власності на землю, або ж схвалення цього акту. В жодному з них, що вивчала авторка статті, не знайшлося місця для їх повного викладу та відсутні прямі посилання на першоджерело, котрі зберігаються у відповідних архівах, що звужує цінність згадуваних праць.

Висловлене твердження надає можливість авторці і надалі продовжити вивчення історії цих документів, їх впливу на соціально-економічне життя демократичної України доби Української революції 1917 – 1920 рр. та висвітлення їх у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Література

1. Вісник Ради народніх міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 30 січня.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1063, оп.2, спр. 2-4, арк. 1.
3. Державний вісник. – 1918. – 10 травня.
4. ЦДАВО України, ф.1061, оп. I, спр 37, арк. 18.
5. Державний вісник. – 1918. – №18. – 18 червня.
6. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 6, арк. 10.
7. Історія України: Курс лекцій: Навч. посіб для вузів. У двох книгах /

Випуск № 9

- Л.Г.Мельник / кер./, В.К.Баран, О.І.Гуржій та ін. – К., 1992. – 463с.; Рибалко І.К. Історія України. Дорадянський період: Підруч. для студ. іст. фак. вузів. – К., 1991. – 606с.; Терещенко Ю.І. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежності держави. – К., 1993. – 133с.; Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України. У двох книгах. Навч. посіб. для студ. неістор. ф-тів. педагог. навч. закл. – К., 1995. – Кн.1. – 423с.
8. Історія України: Навч. посіб. / Б.Д.Лановик, З.М.Матисякевич, Л.А.Тирса та ін. – К., 1991. – 210с.; Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. – К., 1996. – 360с.
9. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. – К., 1996. – 360с.
10. Коваль М.В. Історія України. Матеріали до підручн. для 10-11 кл. середн. шк.. – К., 1992. – 512с.
11. Винниченко В. Відродження нації. Ч.2. – Київ-Відень, 1920.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. – К., 1997, Т.2.
13. ЦДАВО України, ф.1063, оп.2, спр.2, арк.2.
14. Винниченко В. Відродження нації. Ч.2. – Київ-Відень, 1920.
15. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914 – 1918 гг. – М., 1923. – Т.1.
16. Історія України. Нове бачення. У двох томах / Під ред. В.А.Смолія. – К., 1995. – Т.1. – 350с.; 1996, – Т.2. – 494с.
17. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1998. – 488с.
18. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – 424с.
19. ЦДАВО України, ф.1063, оп.2, спр. 2-4, арк. 1.
20. ЦДАВО України, ф. 1060, оп.1, спр.1, арк. 57.
21. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навч. посібник. – К., 1997. – 208с.
22. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2002. – 477с.
23. Історія України. / За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчіснка – К., 2002. – 480с.
24. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. – К., 2002. – 280с.
25. Король В.Ю. Історія України: Навчальний посібник. – К., 2005. – 496с.
26. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – К., 2004. – 390с.

Статья посвящена изучению в отечественной историографии решения аграрного вопроса периода Украинской революции 1917 – 1920 гг. на страницах учебной литературы по истории Украины. Осуществлен анализ трудов отечественных исследователей на протяжении 1991-2006 гг. Очерчены тенденции в освещении данных документов историографами и констатировано, что на сегодня отсутствуют работы, в которых настоящие документы нашли бы комплексное освещение.

This article has the aim to bring together the full information given in the native historiography the solving the Agrarian question in the time of the Ukrainian revolution 1917 – 1920years in the educational literature. The historiography analysis of the period from 1991 till 2006 has been made by the author.

УДК 37(477)“1928/1933”

Сапицька О.М.

**ЗАГАЛЬНА ОСВІТА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА
СІЛЬСЬКИХ ЖІНОК НА УКРАЇНІ (1928-1933 рр.)**

Розглядаються особливості та рівень професійної підготовки жінок в сільському господарстві України в 1928-1933 рр. Аналізується вплив освіти на соціальний статус селянок

Період соціалістичної перебудови сільського господарства був також періодом масової ліквідації неписьменності як у місті, так і на селі. Курс на колективізацію сільського господарстві, який було висунуто XV з'їздом комуністичної партії, був органічно пов'язаний з подальшим розвитком культурної революції на селі та розповсюдження загальноосвітніх, агрономічних та технічних знань серед маси сільського населення. Адже проведення колективізації в СРСР ускладнювалося не лише загальною технічно-економічною відсталістю країни і сільського господарства, зокрема, а й вкрай низьким рівнем освіти населення та нестачею кваліфікованих колгоспних кадрів.

З розвитком системи соціалізму соціальний стан робітника визначався рівнем трудової участі в суспільному виробництві. Відповідно, більш високу продуктивність праці могли забезпечити лише робітники, які мали достатньо високий рівень професійної підготовки. Історично склалося так, що жінка в доколгоспному селі, в усіх аспектах життя залежала від чоловіка і не мала тих самих соціальних та економічних прав, що їх мав чоловік. Приймаючи до уваги цей факт, одним з важливих наслідків першої п'ятирічки (1928/29-1932/33) стало більш широке залучення жінок до суспільного життя на всі галузі виробництва.

Проблема якості, рівня освіти та професійної підготовки селян, в тому числі і колгоспниць в роки першої п'ятирічки, досліджувалася в декілька етапів. Перший етап вивчення цього питання (кінець 20-х-середина 30-х рр. XX ст.) відбувався паралельно з його практичним рішенням. В цей період відбувалося, головним чином, накопичення фактичного матеріалу та загальне його осмислення, причому особлива увага приділялася соціально-політичним та ідеологічним аспектам проблеми, а саме соціальній приналежності старих

Випуск № 9

та нових кадрів. Цей період характеризується великою кількістю статистичних збірок. На наступному етапі (середина 30-х-середина 50-х рр. XX ст.) стали з'являтися перші узагальнюючі монографії, але скоротився випуск статистичних збірок. На третьому етапі (середина 50-х-80-ті рр. XX ст.) попередні досягнення синтезувалися, проводилася робота по виявленню недоліків, визначалася системність аналізу питання.

На сучасному етапі можна констатувати повернення історичної науки до проблем, які раніше почасти досліджувалися в контексті інших наук, а саме - економіки, соціології, демографії, історії сільського господарства тощо. Тому, не претендуючи на остаточний результат, в даній статті нами була здійснена спроба розкрити особливості та рівень професійної підготовки жінок в сільському господарстві України та проаналізувати вплив освіти на соціальний статус селянки.

Соціальна дискримінація жінок, особливо селянок в нашому суспільстві, мала досить негативні наслідки, до яких відносилися: погіршення становища жінок у суспільстві, зниження їх соціального статусу, ломпенізація жінок та фемінізація бідності. Безпосередніми наслідками соціальної дискримінації були обмеження самореалізації, психологічні стреси [1], занижена самооцінка. Неможна заперечувати, що радянська влада забезпечила радикальні зміни в образі життя найбільш безправної до революції 1917 р. демографічної групи селянства – жінок-селянок, надавши їм рівні з чоловіками права в усіх галузях життя. Радянська Конституція 1918 р., зокрема, гарантувала рівність чоловіків та жінок в шлюбно-сімейних відносинах, рівну плату за рівний труд чоловіків та жінок, охорону материнства та дитинства та надавала жінкам право вступати в будь-який учбовий заклад. Також варто відзначити, що Декрет про землю та все наступне земельне законодавство надавали селянкам рівні з селянином права на землю. І.Сталін зазначав: «Жіноче питання в колгоспах - велике питання... Справа тут не тільки в тому, що жінки становлять половину населення...Жінки у колгоспах - велика сила. Тримати цю силу під спудом, значить допустити злочин. Наш обов'язок полягає в тому, щоб висувати вперед жінок у колгоспах і пустити цю силу в діло... Щодо самих колгоспниць, то вони повинні пам'ятати про силу і значення колгоспів для жінок, повинні пам'ятати, що тільки в колгоспі мають вони можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів - нерівність, у колгоспах - рівність прав» [2].

Визначене право жіноцтва на землю вкупі з ідеологічною агітацією, було однією з причин масового добровільного вступу жінок, особливо з бідних прошарків населення, до створюваних колгоспів. Теоретично законодавство поклато край економічній, а, як наслідок, і соціальній дискримінації селянок. Але, незважаючи на значні зміни в їх житті, становище

сільських жінок наприкінці 20-х рр. ХХ ст. залишалося вкрай важким. Позначалася політична, культурна, освітня відсталість, пасивність самих селянок, що обумовлювалося їх попереднім статусом у суспільстві та у власних сім'ях.

Жінка-селянка не мала ніяких прав ні в суспільстві, ні в сім'ї. В цьому питанні Й. Сталін був об'єктивним: «Поки жінка була дівчиною, її вважали, так би мовити, за останню з трудящих. Працювала вона на батька, працювала, не покладаючи рук, і батько ще дорікав: «Я тебе годую». Коли вона ставала заміжньою, вона працювала на чоловіка, працювала так, як її примушував працювати чоловік, і чоловік же їй знову таки докоряв - «Я тебе годую». Терплячи нескінченно принизливе становище і докору, працюючи і вдень, і вночі, селянка жила ...рабинею в своїй сім'ї» [3].

В 1926 р. під час проведення демографічного перепису населення абсолютна більшість селян не змогла назвати свою професію [4]. Такі вказані ними види зайнятості, як „хлібороб“, „городник“, „тваринник“, свідчили не стільки про професійну підготовку селянина, скільки про галузеву направленість його господарства. З початком створення перших суспільних підприємств селян, почав відчуватися брак кваліфікованих робітників. Група колгоспного селянства, зайнятого малокваліфікованою кінно-ручною працею, до якої входили робітники рільничих, овочевих та садівничих бригад, а також колгоспники, зайняті в тваринництві та підсобних промислах, була найбільш численною по СРСР – близько 92,7 % наявного в колгоспах працездатного населення. Для колгоспників, зайнятих малокваліфікованою фізичною працею, також був притаманний певний рівень професіоналізму. Передусім, це стосувалося робітників несільськогосподарських зайнятості - слюсарів, ковалів, молотобійців, теслів, столярів, а також тваринників. До групи малокваліфікованих працівників сільського господарства в 1928 р. в Україні також входили 42087 доярки та 65174 свинарки [5].

Колективізація сільського господарства та його технічна реконструкція супроводжувалося поглибленням в розділі праці та ростом професійних кадрів. Зважаючи на те, що жінки в 1929 р. становили 51,9 % (за іншими даними - 51,6% [6]) сільського населення України, питання про їх освіту та професійну підготовку ставало дедалі гострішим.

Це підтверджували „Тези доповіді Укрколгоспцентру на засіданні Президії ВУЦВК про хід колективізації на Україні" РУХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ (Стан на 20 січня 1930 р.)" від 3 січня 1930 р., де зокрема, зазначалось: „По всіх округах зараз розгорнуто широку мережу короткотермінових курсів (3, 2, 1,5 і 1-місячних) по підготовці керівників колгоспів, кушців, організаторів з окремих галузей роботи, бригадирів з охопленням 84 889 колгоспників. З загальної кількості організовано 3

Випуск № 9

міжокругових курсів (жіночих) і 2 терміном на рік у Києві та Одесі, що готують 280 керівників куштових об'єднань, що до деякої міри дасть можливість підготувати частину кадрів, але гостроти питання з кадрами не знімає" [7].

Напередодні суцільної колективізації колгоспи не мали власних спеціалістів з середньою та вищою освітою. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. колгоспи України обслуговувалися на договірній основі 210 агрономами-організаторами та агрономами інструкторами Укрколгоспцентру, а також 960 агрономами та ветеринарами райземвідділів. Перші кроки по закріпленню спеціалістів в колгоспах були зроблені в 1928 р., коли згідно з рішенням Наркомзему УРСР на постійну роботу в економічно сильні господарства було направлено 25 агрономів [8]. Після цього кадри спеціалістів для колгоспів стали формуватися як через систему учбових закладів, так і шляхом підготовки колгоспників-практиків на спеціальних курсах.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» від 17 травня 1929 р., стали широко застосовуватися нові форми для організації освіти: групи сприяння ліквідації неграмотності при місцевих Радах, суспільні смотри шкіл лікнепу, шефство грамотних над неграмотними, особливу роль відводили товариство „Геть неграмотність!”. Соціальну базу сільських суспільних організацій для боротьби з неграмотністю становило, в основному, колгоспне селянство.

Уряд України, виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 17 травня 1929 р. «Про роботу по ліквідації неписьменності», вирішив провести її за три роки. З кінця 1929 р., тобто, коли розгорнулась суцільна колективізація, ліквідація неписьменності провадилась надзвичайно прискореними темпами. Спираючись на школи, кооперацію, комсомольські та інші організації на селі, парторганізації влаштовували місячники, під час яких проводився повний перепис неписьменних і малописьменних. В 1929 р. серед сільського населення України було 47% неписьменних; неписьменних жінок-селянок було ще більше [9].

Стосовно результатів цих переписів О.Шинкар зазначала: „Найбільш неписьменних серед жіноцтва, бо наймичка та біднячка не мали змоги вчитися за старого ладу, бо мали багато працювати... В наших колгоспах найбільше організовано бідноти та наймитство, тому і не дивно, що в колгоспах багато неписьменних, особливо жінок" [10].

Найбільш ефективною формою залучення селянок до суспільного життя в доколгоспному селі були постійно діючі жіночі делегатські збори при жінвідділах сільрад. В 1926/27 р. в українському селі діяло 1975 жіночих делегатських зборів, а в 1927/1928 р. їх було вже 2123. для неграмотних делегаток стало обов'язковим відвідування шкіл лікнепу [11]. Широка мережа

курсів лікнепу мала перспективні наслідки. В короткі строки жіноче сільське населення, раніш майже поголовно неграмотне, навчилося читати, писати, що відкривало широкі можливості перед селянками.

При проведенні вибіркового дослідження колгоспів України всіх напрямків виробництва за 1930 р. було досліджено 380 господарств, в яких були писемні люди. На основі даних цього дослідження ми вирахували, що загальна кількість писемних жінок з усіх 380 господарств становила в середньому 45%. В рамках цього ж дослідження було проаналізовано освітній рівень в 241 господарстві, які мали учнів. Жінки, що навчалися, в цих господарствах становили у загальному 56%, і найбільша кількість жінок, що вчилися, складала вихідці з середняків. З цих 56% 114 жінок вчилися в трудшколах, 4 жінки - в партшколах(з середі біднячок), одна в середній спецшколі, 89 жінок в школах лікнепу, 4 жінки в школі селянської молоді [12].

З початком першої п'ятирічки перебудова системи формування кадрів набула великого розмаху та здійснювалася форсованими темпами. Основна маса робітників навчалася на короткострокових курсах. Колгоспне селянство виявило глибоке розуміння важливості підготовки власних кадрів і з великим бажанням йшло на різні курси, у вечірні школи, технічні і агрономічні гуртки тощо. Уже до весни 1930 р. на Україні було організовано і працювало 312 різних курсів з строком навчання від одного тижня до півроку. XI з'їзд КП(б)У постановив протягом 1930-1931 рр. підготувати на Україні 200 тис. кваліфікованих працівників сільського господарства. Виконуючи це завдання, партійні організації, НКЗС УРСР, Укрколгоспцентр, Наркомпраці та інші установи розгорнули широкую мережу курсів, вечірніх шкіл колгоспної молоді, виробничих гуртків і семінарів. Кадри слухачів комплектувалися з колгоспників, робітників, наймитів, комсомольців і несоюзної молоді. В 1930-1931 рр. КНС послали на різні курси 29 139 чоловік, з них 12,1% жінок [13].

Але держава тримала в своїх руках важелі регулювання складу студентства задля недопущення „соціально чужих елементів” до навчання, бо вважала систему вищої освіти важливим засобом для зміни соціального складу сільської інтелігенції. Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в листопаді 1929 р., передбачав „решительное увеличение в новых приемах в вузы и техникумы доли колхозников, особенно из батраков и бедноты» [14]. Але в 1929-1930 рр. по СРСР усього навчалася 41,3-41,8 % селян, колгоспників в їх числі не було жодного [15].

Для цього періоду було характерним прагнення якнайщільніше об'єднати теоретичну підготовку кадрів з вирішенням буденних практичних потреб. Цим фактом визначалося багато чого: перебудова навчальних програм, вузька спеціалізація, районування учбових закладів, їх розширення.

Випуск № 9

Згідно „Постанови Наркомзему СРСР про підготовку сільськогосподарських кадрів на Україні„ від 8 червня 1931 р. НКЗ УРСР було запропоновано «...не позже 25 июня 1931 года проработать вопрос о завершении реорганизации институтов в направлении узкоотраслевой специализации, в частности: а) Херсонский институт переключить на подготовку хлопководческих кадров, б) Полтавский институт - свиноводческих кадров с сохранением кормового отделения, в) Луганский институт - огородных кадров, г) Уманский институт - садоводческих кадров, переключив в последних двух институтах технологические отделения на подготовку кадров по первичной обработке» [16].

Доцільною була «...признана организация нового ветеринарного института на Украине, поставит перед Госпланом Союза ССР и соответствующими правительственными органами вопрос об открытии ветеринарного института в Днепропетровске с осени 1932 г.» [17]. Управлінню з підготовки кадрів НКЗ СРСР пропонувалось проробити питання про організацію на Україні (а саме в Асканія-Нова) нового інституту вівчарства, а також „...в 2-х декадный срок: а) на базе экономического районирования Украины закончить к осени 1931 г. укрупнение ряда специальных техникумов, не допуская при этом сокращения контингентов по специальностям; б) проработать вопрос об организации 3-х агрохимических техникумов на базе существующих. Поставит перед Наркомснабом Союза ССР вопрос об организации на Украине 2-х агрохимических техникумов в системе Сахаротреста...проработать вопрос о реорганизации системы подготовки агрономов-плановиков и экономистов, предварительно изучив опыт агроэкономического факультета при Харьковском землеустроительном институте, Киевского ин-та с.-х. кооперации и специальных агроэкономических техникумов; б)окончательно решить вопрос о дальнейшем существовании Киевского института с.-х. коопераций в системе Наркомзема.” [18]

Цей же документ визнавав задовільним соціальний і партійно-комсомольський склад студентів українських сільськогосподарських ВУЗів та технікумів, але відзначав „... а) недостаточный процент женщин в составе учащихся учебных заведений, б) невыполнение НКЗ УССР соответствующих директив НКЗ Союза ССР в осенний прием 1930 г. и в) слабое и далеко недостаточное развертывание сети курсов по подготовке в ВУЗы и техникумы совхозниц, колхозниц и батрачек...„ та пропонував НКЗ УРСР „...обеспечить выполнение постановления ЦК ВКП(б) от 11 октября 1930 г. о приеме в 1930 г. в ВУЗы и техникумы не менее 15% всего контингента совхозниц, колхозниц и батрачек и соответствующих директив НКЗ Союза ССР.” [19]

Отже, з початку 30-х рр. ХХ ст. жінки-селянки СРСР реально здобули

можливість отримання середньої та вищої професійної освіти.

Рішення завдань ліквідації неграмотності було нерозривно пов'язане зі здійсненням загальної обов'язкової початкової освіти. Тільки освіта всіх дітей шкільного віку було в змозі закрити джерело постійного поповнення лав неграмотних. 25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) згідно з директивами XVI з'їзда ВКП(б), який пройшов влітку 1930 р., прийняв спеціальну постанову „Про загальну обов'язкову початкову освіту”, в якій визнав необхідним ввести з 1930/1931 р. загальну обов'язкову початкову освіту дітей у віці 8-10 років. Уже в 1930/31 навчальному році 98% дітей віком 8-10 років було охоплено загальноосвітньою початковою школою [20]. В 1931/32 навчальному році шкільною освітою на селі були охоплені практично всі діти в віці до 14 років [21]. В 1931/32 р. в загальноосвітніх сільських школах навчалось понад 3,6 млн. учнів, вдвічі більше, ніж у 1927/28 р. [22].

Упорядковувався стан зі шкільними приміщеннями. У вищезгаданій постанові ЦК ВКП(б) пропонувалося звільнити для шкіл приміщення, зайняті іншими установами, а також використовувати будівлі колишніх садиб землевласників та конфісковані будинки заможних селян. Колгоспи приймали безпосередню участь у виконанні постанови ЦК КП(б)У від 28 серпня 1930 р. „Про проведення загальної обов'язкової початкової освіти на Україні”. В першу чергу, на навчання направлялися діти колгоспників та бідняків-одноосібників. Коштами колгоспів в 1930 р. було обладнано під школи більш ніж 15 тисяч будівель, головним чином, з будинків, конфіскованих у заможних селян [23]. Але виділялися кошти і на будівництво нових шкіл.

Внаслідок надзвичайних заходів, вжитих партією і урядом, за роки п'ятирічки по Україні ліквідували неписьменність понад 9,2 млн. чоловік, переважна більшість яких - сільське населення. Якщо в 1926-1929 рр. різними формами ліквідації неграмотності та малограмотності в середньому було охоплено 466 тисяч дорослих мешканців сіл України, то в 1930-1933 рр.-2206 тисячі [24]. Понад 90% неписьменних селян навчилися писати і читати [25]. В 1932 р. в школах грамоти і в школах малописьменних навчалось понад 4 млн. чоловік дорослого населення [26]. Але в той же час треба відзначити, що більшість селян оволоділи лише початковим рівнем грамоти та не придбали міцних навичок у читанні та письмі.

На ліквідацію неграмотності в роки першої п'ятирічки по СРСР було виділено 246,3 млн.рублів, але цих коштів було недостатньо, тому було залучене таке джерело, як збір суспільних коштів. При всіх установах були створені фонди ліквідації неграмотності, а при газеті „Правда”-спеціальний фонд для боротьби з неграмотністю серед сільськогосподарських працівників та сільської бідноти. На боротьбу з неграмотністю відраховувались 20% коштів з культурних фондів кооперації та профспілок [27]. В 1932 р. на освіту

Випуск № 9

було витрачено 389,4 млн. рублів проти 117,4 млн. рублів в 1928/29 р. [28].

Будівництво колгоспів та постачання на село нової техніки стали важливими стимулами для підвищення освітнього та професійного рівня селянства. В колгоспах поглибився розподіл праці по окремих галузях. З'явилися колгоспники-рільничники, тваринники, ті, що виготовляли реманент, категорії робітників-управлінців, тих, хто працював у сфері побуту та з'явилася колгоспна інтелігенція. У зв'язку з посиленням процесу механізації, зміцнення зв'язків колгоспів та МТС з'явилися кадри механізаторів-трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад. Їх праця по характеру наближалася до праці індустріальних робітників. Всі ці чинники впливали на соціальну структуру колгоспного селянства та на відносини всередині самих колгоспів. Селяни почали прагнути підвищити власний освітній рівень, виходячи з господарських потреб. Сільськогосподарська техніка стала одним з факторів ліквідації неграмотності на селі серед дорослого населення.

До кінця першої п'ятирічки в структурі сільськогосподарського машинного парку основне місце займали такі види обладнання, застосування яких не завжди звільняло колгоспників від великого фізичного навантаження, яке було пов'язане з підйомом великої ваги та неприйнятними виробничими умовами. Більшість видів створеної сільськогосподарської техніки потребували для експлуатації значного фізичного напруження, при чому потрібні були не лише безпосередні затрати великої мускульної сили (наприклад для виконання нажимних операцій, приведення в дію важелів тощо), які нерідко були рівноцінні підйому ваги 30 кг і вище, але була потрібна і фізична витривалість, тому що при експлуатації нової техніки не завжди поліпшувалися умови праці. Як вважають деякі дослідники з питань гігієни жіночої праці, з цієї точки зору не можна було застосовувати жіночу працю на такому обладнанні, навіть з урахуванням особливостей жіночої статури при конструюванні нової техніки [29].

Але, незважаючи на це, оволодіння сільськогосподарськими машинами для більшості колгоспниць молодого та середнього віку стало реальною можливістю підвищити свій соціальний статус у суспільстві та стати економічно незалежними від чоловіків, а значить - стати нарівні з чоловіком у шлюбно-сімейних стосунках. Саме як наслідок цієї нової можливості для жінок, у другій п'ятирічці стали всесоюзно відомими імена великої кількості селянок-механізаторів України.

Центральний Комітет КП України і місцеві партійні організації приділяли особливу увагу підготовці кадрів спеціалістів, здатних оволодіти новою сільськогосподарською технікою. На Україні через тримісячні курси по лінії Тракторцентру та Укрколгоспцентру з числа колгоспниць до весняної

посівної кампанії 1932 р. було підготовлено 16893 бригадири та представниць інших масових кваліфікованих кадрів, з них трактористок та рільничниць було 6136 чоловік. Усього в 1932 р. в системі Тракторцентру працювало 6440 трактористок, одна жінка була директоркою МТС і 25 жінок - заступницями директорів МТС [30].

Підбиваючи підсумок вищесказаному, ми вважаємо, що розвиток освіти за рахунок спільних фондів споживання дозволив не лише підвищити рівень освіти чоловіків та жінок, а й посилити тенденцію його зближення. Саме наприкінці першої п'ятирічки, завдяки створеній системі освіти всіх рівней, селянки отримали можливість на психологічному, професійному, соціальному, економічному рівнях фактично стати рівними з чоловіками.

Література

1. Гендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій). - 2-е вид. - К.: Фоліант, 2005. - С. 225.
2. Кіх М. Жінки-будівниці нового колгоспного життя. - Львів:Вільна Україна,1950.-С.6.
3. Шинкар О. Що дає селянці колгосп.-Х.: Книгоспілка,1930.- С.37.
4. Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917-1937 / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко и др.; АН УССР. Ин-т истории. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 154.
5. Там само.-С.158.
6. Кульчицкий С.В. и др. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР/ С.В. Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко. - К.: Наукова думка, 1988.- С.91.
7. Історія колективізації сільського господарства УРСР: 1917-1937: Збірник документів і матеріалів: У 3-х тт. Т.2. / Ін-т історії АН УРСР; під ред. І.Х. Ганжі та ін. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 411.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР...Вказана праця. - С. 157.
9. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Т.2. / АН УРСР, Ін-т історії., Редкол.: І.І.Команієць та ін. - К.: Наукова думка, 1967. - С. 170.
10. Шинкар О...Вказана праця. - С. 37.
11. Кульчицкий С.В. и др.Вказана праця. - С. 92.
12. Соціальний склад, організація праці і наслідки господарювання колгоспів 1930 р. Матеріали вибіркового дослідження колгоспів восени 1930 р. / за ред. Шліхтера О.Г. та ін. - Х.-К.: Держсільгоспвидав, 1931. - С. 448.
13. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 164-165.
14. Лекции по истории КПСС.Выпуск второй. 2-е изд.-М.:Мысль, 1968. - С. 506.
15. Борисов Ю.С. Проблема сельскохозяйственных кадров и ее решение в годы реструктуризации народного хозяйства, победы и упрощения социализма в СССР (1926-1941 гг.)/ Автореф. дис...д.и.н. (07.00.02). - М., 1977. - С. 33.
16. Історія колективізації сільського господарства УРСР...Вказана праця. - С. 352.
17. Там само. - С. 353.

Випуск № 9

18. Там само. - С. 353.
19. Там само. - С. 354.
20. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 171.
21. Очерки развития социально-классовой структуры УССР...Вказана праця. - С.152.
22. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 171.
23. Очерки развития социально-классовой структуры УССР ...Вказана праця. - С.152.
24. Там само. - С. 160.
25. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 171.
26. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 170.
27. История советского крестьянства: В 5-ти т. Т.2 (Советское крестьянство в период социальной реконструкции народного хозяйства. Конец 1927-1937 / Редкол. И.Е.Зеленин и др.-М.: Наука, 1986. - С. 268.
28. Історія селянства Української РСР. ...Вказана праця. - С. 171.
29. Шишкан Н.М. Социально-экономические проблемы женского труда.-М.: Экономика, 1980. - 144 с.
30. Кравченко Е.К. Крестьянка при советской власти. - М.: Сельколхозгиз, 1932. - С.48-49.

Рассматриваются особенности и уровень профессиональной подготовки сельских женщин на Украине. Анализируется влияние образования на социальный статус крестьянок.

The peculiarities and the level of the Ukrainian country women's vocational training are considered. The influence of the education on the country women's social status are analized.

УДК 378(477)

Сафонова Н. М.

**ЗМІНИ У СКЛАДІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЦЬКИХ КАДРІВ
ВИЩОЇ ШКОЛИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

Автор аналізує тенденції динаміки і особливості діяльності професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів суверенної України

Розвиток демократичної, соборної, суверенної України – складний, багатоплановий процес, який торкається усіх аспектів життя суспільства. Проявом і водночас наслідком реформування системи вищої освіти пострадянської України стали суттєві зміни у складі одного із учасників навчально-виховного процесу – викладацького корпусу.

Проблема модернізації вищої школи суверенної України висвітлюється у досить широкому колі наукових праць та публікацій. Це дослідження Андрущенка В.П., Батченка Л.В. та Череватського Д.Ю., Журавського В.С., Кременя В.Г., Кігеля Р.Ю., Навроцького О.І., Фінікова Т.В., Черевичного Г.С., Яблонського В.А. та ін. [1-9]. Разом з тим, відзначимо, що серед монографій та публікацій практично відсутні наукові праці, які б в історичному аспекті розглядали динаміку складу і особливості діяльності викладацького корпусу вищих навчальних закладів України у названій період. Тому метою даної статті є у певній мірі надолуження цієї прогалини.

В досліджуваний період, як свідчать архівні та інші джерела, якісні зміни професорсько-викладацького складу вітчизняних ВНЗ були обумовлені обставинами об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Об'єктивні обставини, на наш погляд, пов'язані із реформуванням самої системи вищої освіти. Поява нових спеціальностей і перехід до підготовки фахівців різних кваліфікацій об'єктивно вимагали не просто підвищення кваліфікації, а суттєвої перекваліфікації професорсько-викладацьких кадрів. Зміна годин на викладання певних дисциплін призвела до перерозподілу чисельності викладачів за спеціальністю. Збільшення педагогічного навантаження стало причиною зменшення загальної кількості викладачів у кожному вищому навчальному закладі. На цьому позначилась і складна демографічна обстановка, до того ж, на деякий час відбулося скорочення прийому абітурієнтів до вищих навчальних закладів. Внаслідок економічної кризи на початку 90-х рр. XX ст. та зниження державою обсягів фінансування вищої школи помітно погіршилось матеріальне становище викладачів, які мали низький рівень оплати праці. До суб'єктивних причин, на нашу думку, слід віднести, по-перше, усвідомлення педагогічною інтелігенцією необхідності суттєвої перекваліфікації в умовах деідеологізації та демократизації суспільства під час модернізації освітньої сфери. По-друге, пошук шляхів особистісної реалізації та матеріальної спроможності викликав значну інтелектуальну еміграцію (зовнішню) та професійну міграцію (внутрішню), що взагалі загрожувало безпекою деінтелектуалізації викладацького корпусу вищої школи.

До початку 90-х років XX ст. у вищих навчальних закладах України сформувався певний склад викладацьких кадрів, які застосовували методи навчання і виховання, визначені концепцією розвитку радянської системи вищої освіти. Проте такий стан змінюється з розпадом СРСР. У першій половині 90-х рр. XX ст. в розвитку вищої освіти України виникли суттєві труднощі. Зменшився прийом до вищих

Випуск № 9

навчальних закладів, що зумовило зменшення обсягу навчальних годин. По суті, припинилося своєчасне фінансування, в тому числі й для оплати праці професорсько-викладацького складу. Це призвело до того, що значна кількість викладачів добровільно залишала роботу у вищих навчальних закладах. При цьому чимало з них, в тому числі докторів і кандидатів наук, емігрували в інші країни. Так, лише за період з 1991 по 2003 р. з України емігрувало 587 докторів наук. Найбільша їх кількість припадає на 1994-1996 рр. – відповідно 90, 59 і 83 особи, коли українська наука і освіта були в глибокому економічному занепаді. Найменше – 13 докторів наук – виїхали за кордон у 2003 р. За період з 1996 по 2003 рр. з України емігрували 986 кандидатів наук. Найбільше їх виїхало у 1996 р. – 184, найменше у 2003 р. – 79 осіб [10,5]. Серед емігрантів переважали висококваліфіковані викладачі, які володіли новітніми технологіями викладання і ефективними формами виховання студентів. Ряд із них працювали завідувачами кафедр, очолювали методичні ради факультетів.

Еміграція інтелектуальної еліти виявилась багатоплановою проблемою. Для держав же СНД вона мала ще одну грань. Йдеться про так звану внутрішню «еміграцію». В науковій літературі зустрічаються дані про те, що її обсяги приблизно в 10 разів перевищували зовнішню: лише у 1992 р. до комерційних структур зі сфери науки і освіти перейшло майже 27% наукових співробітників, а в окремих регіонах – до 50%. При цьому не можна не враховувати, що зовнішня еміграція веде до інтелектуальних втрат для країни-донора. Але якщо вчений, що емігрував, продовжує свою професійну діяльність після зміни країни мешкання, то для світової науки, образно кажучи, його не втрачено. Внутрішня ж еміграція веде до відриву від наукового співтовариства, що для вченого при сучасних темпах розвитку науки надолужити упущене вже практично неможливо, а для держави це виявляється вкрай економічно та морально небезпечним. Наприклад, у 1992-1995 рр. суттєво змінився якісний склад викладацького корпусу: кількість докторів і кандидатів наук у вищих навчальних закладах помітно скоротилася. Так, якщо наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у вищих навчальних закладах України працювало до 85 тис., то у 1996 р. – близько 80 тис. викладачів. У 1990 р. серед викладачів вищих навчальних закладів нараховувалось 5400 докторів наук (6,35 %) і 29816 кандидатів наук (35 %). У 1996 р. цей показник дещо знижується відносно докторів наук (4606 – 5,8 % їх складу) і збільшується щодо кандидатів наук (32285 – 40,4 %). Із викладачів 5228 (6,3 %) мали звання професора, а 26665 –

доцента (33 %). Без ступенів і звань працювало 43109 викладачів (53,8 %). Серед професорсько-викладацького складу майже 63 % становили особи у віці понад 60 років [11,438-439].

Природно, постало питання про поліпшення якісного і вікового складу професорсько-викладацького складу вузів. На це, насамперед, спрямовуються заходи по розширенню аспірантури і докторантури у наукових установах та вищих навчальних закладах, про що свідчать такі дані: у 1990-1998 рр. у наукових установах і вищих навчальних закладах України на третину збільшилась кількість ВНЗ, які мали докторантуру, удвічі – аспірантуру. Чисельність докторантів збільшилася на 73 %, а аспірантів – більше як удвічі [12,439]. У названі роки зросла і кількість осіб, які захистили докторські та кандидатські дисертації, – відповідно на 37,8 % і втричі. Зокрема, понад 450 аспірантів захистили кандидатські і 120 докторантів докторські дисертації. Їх підготовка проводилась у 134 вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації. Усі вони стали викладачами відповідних кафедр [13]. На викладацькій роботі (асистентами) були залишені і обдаровані випускники вищих навчальних закладів. Вжиті заходи вплинули на склад викладачів вищих навчальних закладів. Відбулися позитивні зміни демографічного характеру, що свідчили про розподіл фахівців вищої кваліфікації за віком у системі Міністерства освіти та науки України у 1996-1998 рр. Так, у 1996-1998 рр. відбулися суттєві позитивні зміни у складі докторів і кандидатів наук, професорів і доцентів за віком. У певній мірі збільшилась чисельність кадрів вказаних ступенів і звань до 40 років (докторів наук – удвічі, кандидатів наук – на 4,2 %). Майже в чотири рази збільшилась кількість осіб вказаного віку серед завідувачів кафедрами. Водночас зменшилась кількість викладачів з вказаними ступенями і званнями віком 60 і старше років (серед професорів на 6,8 %, доцентів – на 16,4 %). Серед завідувачів кафедрами таке зменшення осіб віком 60 і старше років становило 15,7 %. Помітні зміни відбулись серед цієї категорії віком 45-59 років. Зокрема, збільшилась кількість докторів (на 1,6 %) і кандидатів наук (майже на 8 %), професорів (майже на 4 %) і доцентів (більше як на 13 %). Серед завідуючих кафедрами цей показник складав 56,4 % [14,112]. Простежувався висновок про те, що молодшала вітчизняна наука.

На зміну якісного складу професорсько-викладацького складу вплинула і співпраця вищих навчальних закладів із науково-дослідними інститутами Національної та галузевих академій України. По-перше, вчені з провідних галузей науки залучались до навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах як сумісники для читання лекцій

Випуск № 9

та керівництва дослідженнями з певних наукових проблем. По-друге, в ряді науково-дослідних закладів діяли вузівські філіали, співробітниками яких були науковці за своєю фаховою спеціальністю. На кафедрах технічного, економічного і сільськогосподарського профілю значна кількість сумісників збільшилась за рахунок науковців академічних інститутів. Збільшилась кількість викладачів вищих навчальних закладів, обраних до Національної Академії Наук України, Української академії педагогічних наук, Української академії аграрних наук та ін.

Треба зазначити, що держава переймалася складним матеріальним становищем працівників вищої школи, у якому опинилися останні у першій половині 90-х років. Протягом 1991-2004 рр. набула стійкого прогресу тенденція підвищення заробітної плати працівникам вищої школи, яка водночас бралася до уваги під час нарахування наукової пенсії. Заробітну плату, що рахувалася мільйонами карбованців, було девальвовано інфляційними процесами економіки. Позитивні зрушення у матеріальному становищі викладацьких кадрів ВНЗ здебільшого виявилися особливо наприкінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. [15,5]. Так, у 1996 р. середня заробітна плата працівників вищої школи становила 125,22 гр., а у 2000 р. – 231,04 гр., тобто у відсотковому відношенні її було збільшено на 184,8%. Вже у 2004 р. середня заробітна плата професорсько-викладацького складу сягнула 590,53 гр., що свідчило про її зростання у порівнянні з 2000 р. на 256%, тобто у 2,6 рази. На березень 2004 р. середньорічна зарплата вчителя та професора відрізнялась майже вдвічі (5280 проти 10208 грн.).

На початку ХХІ ст. держава збільшує фінансування вищої освіти. У відсотковому відношенні ці видатки стосовно загальних видатків за роками склали: 2000 р. – 4,7; 2001 р. – 5,5; 2002 р. – 6,9; 2004 р. – 6,1, відносно ВВП відповідно 1,3; 1,5; 1,9; 1,8 [16,106]. Таким чином, з 2001 р. по 2003 р. фінансування освіти зросло на 157%, або з 48148,6 до 75655,3 млн. грн. Це також позитивно позначилося і на матеріальному становищі працівників вищої школи.

Водночас реформувалася система підвищення кваліфікації та перепідготовки викладацьких кадрів. Така потреба зумовлювалась важливими обставинами. По-перше, до початку 90-х рр. ХХ ст. серед кадрів усіх галузей господарства переважали спеціалісти – понад 93 %, які закінчили вищі навчальні заклади десять і більше років тому. Майже дві третини із них станом на вказаний період не проходили перепідготовку в стаціонарних навчальних закладах. По-друге, з проголошенням державного суверенітету державна політика

спрямовується на розвиток ринкової економіки. Кадри України до цього не були підготовлені. По-третє, оновлення кадрів зумовлювалося і тим, що понад 70% із них були особи пенсійного і передпенсійного віку [17].

З урахуванням зазначених обставин розроблялися заходи щодо організації і проведення перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. У Законі «Про освіту» (травень 1991 р.) питання про післядипломну освіту викладені у другому розділі «Система освіти». При визначенні структури освіти виділено положення «Післядипломна підготовка (стажування, клінічна ординатура тощо)». У ст. 40 визначалося, що підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів забезпечують поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, одержання нової кваліфікації, нової спеціальності на основі набутої у навчально-виховному закладі і досвіду практичної роботи. Це передбачало договірні засади навчальних закладів із підприємствами, установами, організаціями, громадянами з урахуванням державного замовлення, а форми, терміни і зміст навчання визначалися навчальними закладами за погодженням із замовниками. Ст.41 названого Закону визначала, що навчальними закладами підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів здійснюють: факультети підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів при вищих навчальних закладах, а також на виробництві; професійні навчально-виховні заклади; навчально-курсівні комбінати; інші організації, які одержали на це дозвіл органів управління освіти. Названим структурам дозволялось мати денні, вечірні відділення, філіали та вести наукову роботу [18, 17].

Завдання післядипломної освіти визначила Державна програма «Освіта» в окремому розділі «Післядипломна освіта». Ці завдання полягали в тому, щоб забезпечити поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю при здобутті нової кваліфікації, наукового ступеня або одержання нового фаху на основі наявного освітнього рівня і досвіду практичної роботи. При цьому враховувалась кон'юнктура ринку праці, а також й те, що післядипломна освіта має виступати засобом соціального захисту громадян і водночас забезпечувати потреби суспільства у висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівцях. Відповідно післядипломна військова освіта здійснювалась на факультетах (курсах) підвищення кваліфікації, в ад'юнктурі, докторантурі, Академії Збройних сил України.

Цим документом також визначались стратегічні завдання, напрями та шляхи реформування післядипломної освіти, а саме: забезпечення тісної взаємодії системи післядипломної освіти з

Випуск № 9

державними службами зайнятості, комітетом соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України, проведення акредитації закладів післядипломної освіти, створення умов для відкриття в кожному вищому навчальному закладі III-IV рівнів акредитації аспірантури з пріоритетних напрямів і спеціальностей, використання можливостей навчальних закладів, заснованих на недержавній формі власності, для перепідготовки спеціалістів у галузі бізнесу, маркетингу, менеджменту, соціології, психології тощо.

Спеціальний розділ «Освітньо-професійна післядипломна підготовка» мало Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), затверджене постановою Кабінету Міністрів України 20 січня 1998 р. В ньому визначалось, що освітньо-професійна програма післядипломної підготовки забезпечує післядипломну освіту (підвищення кваліфікації, перепідготовку кадрів, стажування, клінічну ординатуру, інтернатуру тощо) на базі освітньо-професійної програми підготовки кваліфікованого працівника, молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста чи магістра.

Названий документ містив два важливі моменти. По-перше, визначалось, що перепідготовка з видачею диплома встановленого зразка з присвоєнням кваліфікації здійснювалась в закладах післядипломної освіти відповідного рівня акредитації, спеціалізованих підрозділах професійно-технологічних та інших навчальних закладів і клініках. По-друге, перепідготовка з видачею диплома встановленого зразка без присвоєння кваліфікації та підвищення кваліфікації здійснювалась в закладах післядипломної освіти, спеціалізованих підрозділах професійно-технічних та вищих навчальних закладів, науково-дослідних інститутах, підприємствах, установах, закладах охорони здоров'я, культури та мистецтва тощо. Нормативний термін навчання визначався програмою; особи після успішного завершення державної атестації отримували документи встановленого зразка. Пізніше названі положення розширив та конкретизував Закон України «Про вищу освіту» (травень 2002 р.).

При наявності двох учасників навчально-виховного процесу – професорсько-викладацького складу і студентів, в організації та проведенні навчально-виховної роботи пріоритетна роль належить викладачам. Вони спрямовують роботу студентів щодо освоєння комплексу знань з обраної професії, тобто виступають координаторами їх діяльності на аудиторних заняттях і в позанавчальний час; озброюють майбутніх спеціалістів максимумом знань з певної професії і водночас дають рекомендації щодо їх розширення і поглиблення в процесі

самостійної роботи; проводять консультативну роботу, що допомагає студентам цілеспрямовано поглиблювати набуті знання на лекціях і семінарах. Нарешті, значна частина викладачів є наставниками академгруп і проводить заходи виховного характеру.

Перехід до ступеневої системи навчання об'єктивно вимагав впровадження нових технологій навчального процесу. По-перше, нагальна потреба була в прискоренні розробки програм, підручників, навчальних посібників, налагодження оперативного видання методичних рекомендацій для студентів усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки фахівців (молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів). По-друге, це ж стосувалося і переходу від курсової предметної до модульної системи організації навчального процесу. На думку багатьох спеціалістів, вузівських працівників саме вона могла сприяти більш ефективній організації підготовки фахівців відповідно до принципів ступеневої системи навчання (розподіл курсу на частини, у межах яких вивчається одна чи група споріднених фундаментальних понять, законів, явищ; визначення розділів, які студенти мають опрацювати самостійно; перебудова форм проведення практичних занять (лабораторних, семінарських); нові методи контролю оцінки знань студентів. З метою подальшого стимулювання викладацької діяльності у багатьох ВНЗ проводились конкурси «Кращий за професією», «Краща розробка навчально-методичного комплексу дистанційного курсу дисципліни», а також виставки «Сучасна освіта в Україні», «Нові високоефективні педагогічні технології» тощо.

Звичайно, зміна професорсько-викладацького складу за професійною і науковою ознаками, про яку йшлося вище, не вирішувала питання про впровадження нових технологій у навчальний процес. Важливо і необхідно було, щоб викладачі оволоділи суттю цих технологій і відповідно новою методикою навчання. З цією метою у вищих навчальних закладах почали проводитися семінари-наради викладачів за фахом щодо освоєння та вдосконалення нових технологій навчального процесу. Так, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка саме такі семінари-наради проводилися для викладачів природничих, філологічних, фізико-математичних, гуманітарних дисциплін. З лекціями, науковими повідомленнями виступали представники Міністерства освіти і науки України, наукові співробітники Української академії педагогічних наук, ректор, проректори з навчально-виховної роботи, викладачі кафедр педагогіки, психології, соціології, естетики. На таких семінарах-нарадах виступали й викладачі, які пройшли стажування у вищих навчальних закладах

Випуск № 9

зарубіжних країн. Працівники навчальної частини, члени спеціальних комісій з питань розробки методики впровадження нових освітніх технологій розповідали про їх суть і шляхи впровадження. Зокрема, відбулися спеціальні семінари-наради з питань дистанційного навчання, кредитно-модульної системи. При цьому учасники семінарів-нарад отримали методичні матеріали. Аналогічні семінари-наради проводив університет «Київський політехнічний інститут», на яких викладачі ділилися досвідом впровадження нових технологій [19,12]. У 2003 р. у м. Львові на базі Національного університету «Львівська політехніка» відбувся науково-практичний семінар «Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації». У семінарі взяли участь представники Міністерства освіти і науки України та 50 вищих навчальних закладів, в тому числі 30 ректорів і проректорів із навчальної роботи [20,42-42;50-61]. Тут у квітні 2004 р. на базі Європейського університету (м. Київ) відбулася науково-практична конференція «Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу» [21,8]. Її провели Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності, Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України, Асоціація працівників навчальних закладів України туристичного і готельного профілю. У роботі конференції взяли участь керівники і викладачі вищих навчальних закладів України, науковці Академії педагогічних наук, відповідальні працівники державних установ – Міністерства освіти і науки України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції, Міністерства юстиції України.

Вдосконалюючи навчальний процес, ВНЗ виходили з положень Болонської декларації. З цією метою МОН України 23 січня 2004 р. створив в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 рр. регіональні центри супроводження Болонського процесу (Дніпропетровськ, Донецьк, Тернопіль, Київ, Львів, Одеса, Харків). До виконання розроблених заходів залучались як базові, так і усі навчальні заклади. Викладачі вищих навчальних закладів брали участь у розробці нормативних документів, формулюванні пропозицій щодо вдосконалення багаторівневої структури вищої освіти в Україні на основі співставлення структури вищої освіти в Європі, досвіду української системи освіти та науки і задекларованих країнами-учасницями Болонського процесу принципів і напрямів щодо майбутньої системи освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти; проведенні науково-методичних конференцій, семінарів для працівників вищої школи щодо впровадження кредитно-модульної системи.

Остання передбачає необхідність суттєвого збільшення аудиторного навантаження викладача. Це зумовлено не лише своєрідною методикою його проведення, а й потребою витрачання багато часу на підготовку до навчальних занять (структурування і генералізація навчального матеріалу, організація самостійної роботи студента, матеріали контрольних робіт тощо), а також під час систематичної перевірки виконання студентами контрольних зрізів.

Оскільки освітянські реформи здатні закласти підвалини майбутнього економічного і культурного рівня українського суспільства, зрозуміло, що подальше реформування вищої школи – процес, яким визначається перспективність і конкурентоспроможність держави.

За роки української незалежності певною мірою вдалося уникнути деінтелектуалізації викладацького корпусу вищої школи; поліпшити матеріальне становище викладачів ВНЗ; здійснити модернізацію діяльності вищих навчальних закладів щодо впровадження нових технологій та форм навчального процесу у зв'язку зі зміною пріоритетів вищої школи.

Подальше дослідження названої проблеми, на наш погляд, можливе у контексті порівняння відповідних трансформацій, яких зазнала вища школа колишніх радянських республік у 90-і рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Література

1. Андрущенко В.П. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть // Вища освіта України. - 2001. - № 2. - С. 5-14.
2. Батченко Л.В., Череватский Д.Ю. Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований. - Донецк: Ротапринт ИЗП НАН Украины, 1997. – 20 с.
3. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ПАН України, Ін-т вищ. освіти АПН України. - К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2003. - 416с.
4. Кігель Р.Ю. Вища школа і перехід до ринкової економіки. - Вінниця, 1994. – 415 с.
5. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
6. Навроцький О.І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства. - Х.: Основа, 2000. – 240 с.
7. Фініков Т.В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна. - К: Таксон, 2002. – 176 с.

Випуск № 9

8. Черевичний Г.С. Вища освіта в Україні на зламі епох (1985-1991 рр.). – К.: Вид-во Держкомстату України, 2002. – 120 с.
9. Яблонський В.А. Вища школа України на рубежі тисячоліть. Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації. – К.: Лібрис, 1998. – 228 с.
10. Молодшає вітчизняна наука. – Урядовий кур'єр. – 2004, 5 листопада. - № 211.
11. Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К., 1999. – 465 с.
12. Там само.
13. Поточний архів Міністерства освіти і науки України. Департамент кадрової політики. Зведені дані про професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України. 1999. Лютий.
14. Ніколаєнко С. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні. Парламентські слухання про вищу освіту // Педагогіка толерантності. – 2004. - № 2-3. – С. 104--113.
15. Поволоцкая Л. О назначении научных пенсий. – Факты.- 27 июля 2005. – С.5.
16. Ніколаєнко С. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні. Парламентські слухання про вищу освіту // Педагогіка толерантності. – 2004. - № 2-3. – С. 104--113.
17. Матеріали до формування Державного реєстру закладів освіти України за рішенням Міжгалузевої акредитаційної комісії. – К., 1994. – С. 11,13.
18. Закон України «Про вищу освіту»: Наук.-практ. комент. / [Гончаренко В.Г., Левківський К.М., Лисенков С.Л. та ін.]; За заг. ред. Кременя В.Г. - К.: [СДМ-Студіо], 2002. - 323 с.
19. Поточний архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Навчальна частина. Інформація про заходи щодо впровадження нових технологій у навчальний процес. – 2004. Грудень.
20. Науково-практичний семінар «Кредитно-модульна система підготовки фахівців в контексті Болонської декларації» (м. Львів, 21-22 листопада 2003 року) // Вища школа. – 2004. - № 1. – С. 42-61.
21. Підсумковий документ конференції «Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу». – Київ, 20-21 лютого 2004 р. – К.: Європейський університет, 2004.

Автор анализирует тенденции динамики и особенности деятельности профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений суверенной Украины.

The author reveals the changes in teaching staff and the activity of higher educational institutions in sovereign Ukraine.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алфьоров Микола Анатолійович** – здобувач Донецького національного університету.
- Балан Василь Миколайович** – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач відділом Інституту цукрових буряків УААН.
- Безкровна Наталія Олександрівна** – здобувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Бодрухин Володимир Минолайович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Болотських Михайло Васильович** – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Вихватенко Микола Тимофійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Грицьких Ігор Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Грицьких Дмитро Володимирович** – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Дем'яненко Світлана Миколаївна** – магістр з історії, пошукач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, молодший науковий співробітник відділу етнографії Луганського краєзнавчого музею.
- Довжук Ігор Володимирович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент УАН, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Заїкіна Любов Сергіївна** – магістрант спеціальності “Історія” Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Закіров Марат Борисович** – викладач кафедри теорії та історії держави та права Луганського державного університету внутрішніх справ МВС України.
- Закірова Світлана Геннадіївна** – викладач Луганського будівельного технікуму транспортного будівництва.
- Калугіна Олена Юрївна** – викладач кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.
- Клименко Зінаїда Костянтинівна** – доктор біологічних наук, головний науковий співробітник відділу дендрології і квітництва Державного Нікітського ботанічного саду Національного наукового центру.
- Корчанова Ю.А.** – асистент Луганського національного аграрного університету.
- Коцур Надія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди.
- Кубанов Руслан Анатолійович** – старший викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Харківського інституту економіки ринкових відносин та менеджменту (Луганський факультет), пошукач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Кудренко Ірина Костянтинівна** – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник відділу акліматизації плодівих рослин Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.
- Лукинова Людмила Василівна** – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Набока Олександр Вікторович – магістр історії, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Носенко Олена Володимирівна – асистент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Петренко А.Е. - доцент Луганського національного аграрного університету.

Рижєва Надія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Романцов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичних наук Маріупольського гуманітарного університету.

Рубцова Олена Леонідівна – кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу зеленого будівництва Національного ботанічного саду ім.М.М.Гришка НАН України.

Румянцеv Станислав Дисанович – доцент Луганського національного аграрного університету.

Салата Галина Володимирівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка кафедри історії для гуманітарних факультетів.

Сапицька Олена Михайлівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сафонова Наталія Михайлівна – старший викладач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Тарабрін Олексій Євгенович – доктор сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” - фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7), запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК; прізвище та ініціали автора; назва статті (великими літерами); текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках з позначенням номера цитованого видання в списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]; список літератури, коротке (1-2 речення) резюме російською та англійською мовами. Текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора.

Вимоги до відомостей про автора. Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Повідомляємо, що наступні збірники будуть друкуватися на комерційній основі. Передбачувана передплата у розмірі 5 грн. за одну сторінку роздрукованого тексту (через один інтервал). Копія квитанції про сплату ПДВ буде надіслана автору разом з примірником збірника.

**Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а, кафедра
всесвітньої історії. Телефон (0642) 41-71-73**

E-mail mihayluk@snu.edu.ua

ЗМІСТ

СТАТТІ		
Алфьоров М.А.	ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ В ДОНБАСІ У 1946-1948 рр.	3
Балан В., Тарабрін О.	ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ (ПЕРІОД З ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ)	10
Безкровна Н.О.	ВПЛИВ З'ЇЗДІВ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РОЗВИТОК ТЕХНІКИ БЕЗПЕКИ ТА РЯТУВАЛЬНОЇ СПРАВИ НА КОПАЛЬНЯХ ДОНБАСУ	19
Бодрухин В.Н.	ЕВРАЗИЙСТВО И УКРАИНА	27
Болотських М.В.	УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1990 – 2005 рр.)	33
Вихватенко М.Т.	ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ СИЛ ТА ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН НА СТАРОБІЛЬЩИНІ У ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД (1861-1916 РР.)	39
Грицких Д.В.	ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ И МИССИЯ ЛОРДА НЭПИРА В КИТАЙ 1833-1834 гг.	44
Грицких И.В.	«УМОПОСТИГАЕМОЕ ПОЛЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ» И ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕМОКРАТИИ	51
Дем'яненко С.М.	ЗАХОДИ ДИРЕКТОРІЇ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ “СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ”	63
Довжук І.В.	ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕТНОГРАФ, ІСТОРИК, АРХІВІСТ	70
Заїкіна Л.С.	КИЇВСЬКІ ДУУМВІРАТИ ХІІ СТ.	76
Закіров М.Б.	ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗОВАНОГО ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ УРАЛО-СИБІРСЬКОГО РЕГІОНУ В ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТОЛІТТЯ	81
Закірова С.Г.	РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА У ДОНБАСІ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	92
Калугіна О.Ю.	НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ СУДНОБУДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	102

Коцур Н. І.	ПРОФЛАКТИЧНА МЕДИЦИНА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНОГО-ГІГІЄНІСТА С. А. ТОМЛІНА	112
Кубанов Р.А.	ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ УЛУС НОГАЯ: ПОЛІТИКА ТЕМНИКА НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ У 60-90 рр. XIII ст.	121
Кудренко І.К.	РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З ІНТРОДУКЦІЇ ПЛОДОВИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ	130
Лукинова Л.В.	ВИТОКИ ВИСОКОЇ ТРУДОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ (за матеріалами Донбасу, 1941-1945 рр.)	140
Набока О.В.	ПОЛІТИКА ОСТ-ІНДСКОЇ КАМПАНИИ В ОТНОШЕНИИ ТАЙВАНЯ В 30-Х ГОДАХ XIX ВЕКА	147
Носенко О.В.	САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНЕ ВПОРЯДКУВАННЯ ЗЕМСТВАМИ МІСТ І СІЛ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.)	152
Рижева Н.О.	СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНОГО КОМПЛЕКСУ З БУДІВНИЦТВА І РЕМОНТУ СУДЕН В АДМИРАЛТЕЙСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	160
Романцов В.М.	УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ (СЕРЕДИНА - ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)	173
Рубцова О.Л., Клименко З.К.	МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ГАРТВІС. НАУКОВА СПАДЩИНА (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	183
Румянцев С.Д., Корчанова Ю.А., Петренко А.Е.	ИЗ ИСТОРИИ ЛУГАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО АГРАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ	192
Салата Г.В.	АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ УРЯДІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.: СПРОБА АНАЛІЗУ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	198
Сапицька О.М.	ЗАГАЛЬНА ОСВІТА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА СІЛЬСЬКИХ ЖІНОК НА УКРАЇНІ (1928-1933 рр.)	207
Сафонова Н.М.	ЗМІНИ У СКЛАДІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЦЬКИХ КАДРІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	216
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ ОГОЛОШЕННЯ		227 229

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 9

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

Відповідальний за випуск
Літературні редактори
Оригінал-макет

Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.

Підписано до друку 24.02.06 р.
Формат 70 x 108 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 12.7 Обл. друк. арк. 14.2
Наклад 100 прим. Вид. № 1271 Замовлення № 77. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м.Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2, тел. (0642)55-19-83
